

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

19. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE HUKUKİ VE
SİYASİ BİR KAVRAM OLARAK
VATANDAŞLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ

İrem Burcu Özkan

No: 2501111199

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Yasemin Işıқтаç

İstanbul 2014

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : İREM BURCU ÖZKAN

Numarası : 2501111199

Anabilim/Bilim Dalı : KAMU HUKUKU

Danışman : PROF.DR.YASEMİN IŞIKTAÇ

Tez Savunma Tarihi : 18.06.2014

Tez Savunma Saati : 13:30

Tez Başlığı : 19.YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE HUKUKUKİ VE SİYASİ BİR KAVRAM OLARAK
VATANDAŞLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF.DR.YASEMİN IŞIKTAÇ		Kabul
2- PROF.DR.MEHMET TEVFİK ÖZCAN		Kabul
3-PROF.DR.H.BİRSEN HEKİMOĞLU		Kabul
4-DOÇ.DR.SEVTAP METİN		Kabul
5-YRD.DOÇ.DR.GÜLAY ARSLAN ÖNCÜ		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-YRD.DOÇ.DR.SERCAN GÜRLER		
2-YRD.DOÇ.DR.HÜSEYİN GÜNAL		

19. Yüzyıldan Günümüze Hukuki ve Siyasi Bir Kavram Olarak Vatandaşlığın Dönüşümü

İrem Burcu Özkan

ÖZ

“19. Yüzyıldan Günümüze Siyasi ve Hukuki Bir Kavram Olarak Vatandaşlığın Dönüşümü” başlıklı bu tez üç bölümden oluşmaktadır. Vatandaşlığın tarih sahnesine ilk çıktığı nokta olarak işaret edilen Antik Yunan ile başlamak üzere, Roma, ortaçağ ve ulus devletin doğuşunu simgeleyen Fransız Devrimi’ne kadar devam eden sürecin aktarıldığı Birinci Bölüm, vatandaşlığın ulus devlette kazandığı görünüme nasıl ulaştığı ve hangi dönüm noktalarından geçtiğinin anlaşılması açısından kaleme alınmıştır. İkinci Bölüm, vatandaşlığın altın çağı olarak nitelenen ulus devlet kavramının odak olarak belirlendiği ve bu bağlamda ulus, ulus devlet, ulus devlet vatandaşlığı ve ulus devlet ötesi hususlarının incelendiği kısımlardan müteşekkildir. 20. yüzyılda vatandaşlığın incelenmesi ile başlayan Üçüncü Bölüm’de, vatandaşlığa dair çağdaş tartışmaları aktarmak suretiyle kavramın içeriği ve algılanışında meydana gelen dönüşümlere ışık tutulmaya çalışılmıştır. Çağdaş tartışmaların odağında olduğunu tespit ettiğimiz farklılık üzerinden tanımlanan vatandaşlık tiplerinin öngördüğü modeller ve bu modellere yöneltilen eleştirilerin aktarılmasından sonra toplumun ve vatandaşlık kavramının bugününde vatandaşlık erdeminin yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vatandaşlık, ulus, ulus devlet, ulus devlet vatandaşlığı, vatandaşlık erdemi, çokkültürlü vatandaşlık, radikal demokratik vatandaşlık.

The Transformation of Citizenship as a Political and Legal Concept from 19th Century to Present

İrem Burcu Özkan

ABSTRACT

This dissertation named "The Transformation of Citizenship as a Political and Legal Concept from 19th Century to Present" consists of three chapters. The First Chapter is written to clarify how the citizenship evolved to its position in nation-states and which crossroads it has passed and includes the process starting with the Ancient Greek, as it is stated as the emergence of citizenship to the stage of history, continuing with Rome, Medieval Age and French Revolution, which heralds the rise of nation-states. The Second Chapter focuses on the concept of nation-state, which is characterized as the golden age of citizenship, and includes the parts that concepts of nation-state, nation-state citizenship and post-national situation are studied within this context. In the Third Chapter, starting with studying of citizenship of 20th Century, it is aimed to shed light on the transformation of the content and the perception of the concept by narrating the contemporary arguments. After citing the types of citizenships that are portrayed by the differences spotted in the focus of contemporary arguments and criticisms expressed on these models, it is aimed to determine the position of civic virtue in today's society and concept of citizenship.

Keywords: Citizenship, nation, nation-state, nation-state citizenship, civic virtue, multicultural citizenship, radical democratic citizenship.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada vatandaşlık kavramının modern anlamına kavuşması ve sonrasında kavramın içeriği ve algılanışında meydana gelen dönüşümler inceleme konusu yapılmıştır.

Batı siyaset geleneğinin tüm dünyaya bir armağanı olan vatandaşlık kurumunun, kökleri 2500 yıl önceye, Antik Yunan uygarlığına uzanmakta olup özellikle ulus devletin küresel ölçekte yaygın siyasi yapılanma haline gelmesiyle siyasi ve hukuki alanda merkezi bir öneme kavuşmuştur. Küreselleşmenin ulus devlet üzerinde aşındırıcı etkiler doğurmakta olduğu günümüz toplumunda, ulus devlete ilişkin yürütülen sorgulamalar, ulus devletten ayrı düşünülmesi güç olan vatandaşlık üzerinde de yeni tartışmalar yürütülmesine ve vatandaşlığın yeniden tanımlanması gerekliliğine ilişkin bir algıya sebep olmuştur. Vatandaşlığın benzerlikler yerine farklılıklar üzerine odaklanarak tanımlanıp tanımlanamayacağı tartışmalı bir alanı işaret eder zira vatandaşlık kavramı siyaset geleneği içinde eşitlik ile en güçlü bağları taşıyan kurumlardan biridir. Postmodernizmin büyük anlatılara karşı duruşu ile doğrudan bağlantılı olmak üzere vatandaşlık da alt ayrımlara ve kimliklere dayalı olarak yeniden yorumlanmaya başlanmıştır.

Bu tezin ortaya çıkışında, konunun belirlenmesinden, son cümlesine değin hem akademik katkıları hem de manevi desteği ile her bakımdan tutunmamı sağlayan danışmanım ve kıymetli Hocam Prof. Dr. Yasemin Işıktaç'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Kendisi ile tanışmak hayatımdaki en büyük şanstır. Prof. Dr. Tevfik Özcan, Doç. Dr. Sevtap Metin ve Yard. Doç. Dr. Ülker Yükselbaba beni hem akademik olarak geliştiren hem de oldukça keyifli sohbetlerinden hiç mahrum bırakmamışlar, Anabilim Dalı'nda göreve başladığım vakitten itibaren olduğum yere ait hissetmemi sağlamışlardır. Kendilerine şükranlarımı sunarım. Prof. Dr. Birsan Hekimoğlu'na çalışmanın hazırlanma sürecindeki ilgisi ve yönlendirmeleri için teşekkür ederim. Fakültede göreve başlamamdan itibaren desteklerini benden hiç esirgemeyen Yard. Doç. Dr. Gülay Arslan, Yard. Doç. Dr. Berke Özenç, Dr. İpek Güleç ve Araş. Gör. Semra Karabacak Furuncı'ya minnetlerimi sunarım. Hayatımızdaki ilk tez yazım sürecini birlikte yaşadığımız, deneyimlerimizi paylaştığımız ve sıkıntılarımızı birbirimize destek olarak azalttığımız Araş. Gör. Muzaffer Dülger'e, Araş. Gör.

Engin Arıkan'a, uzakta da olsa yanı başımdaymış gibi desteğini hissettiğim Araş. Gör. Seren Dikel'e, kıymetli dostluğunu esirgemeyen Araş. Gör. Oğuzhan B. Keskin'e ve neşesi ile bana her gün yeniden yaşama enerjisi katan Araş. Gör. Umut Koloş'a yanımda oldukları için çok teşekkür ederim. Son teşekkür ise benim her türlü tedirginliğime, ümitsizliğime ve heyecanıma ortak olan, hem akademik hem manevi desteklerini asla esirgemeyen, yaslandığımda kendimi güvende hissetmemi sağlayan ve bu çalışmanın tamamlanması hususunda en az benim kadar heyecanlanan Yard. Doç. Dr. Sercan Gürler ve Araş. Gör. Vahdet İşsevenler'e. Birlikte nicelerini yaşamak ümidiyle.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
BÖLÜM I- TARİHSEL PERSPEKTİF	8
A. Antik Yunan ve Roma’da Vatandaşlık	8
1. Antik Yunan’da Vatandaşlık	8
a. Antik Yunan Toplumsal Yapısına Genel Bakış.....	8
b. Sparta Vatandaşlığı	11
c. Atina Vatandaşlığı.....	15
2. Roma Vatandaşlığı	23
B. Ortaçağdan Ulus Devlete Doğru	29
1. Ortaçağda Vatandaşlık.....	29
2. Ulus Devlete Doğru.....	33
a. Ortaçağın Sonu, Ulus Devletin Doğuşu	33
b. Ulus Devlete Giden Yolda Teorik Duraklar.....	36
c. Devrimler.....	39
(1) Amerikan Devrimi	40
(2) Fransız Devrimi	41
BÖLÜM II- ULUS (DEVLET) VE ÖTESİ.....	48
A. Vatandaşlığın Altın Çağı: Ulus Devlet	48
1. “Halk”ın Farklı Yüzleri: Irk, Etnik, Grup, Ulus	48
2. Ulus Kavramı	51
a. Ulus Kavramının Tarihsel Gelişimi	51
b. Ulus Kavramının Temellendirilmesinde Teorik Tartışmalar	55
(1) Objektif-Sübjektif Ulus Ayrımı ve Ernest Renan.....	56

(2) Ulus: Modern mi, Tarihdışı mı?	60
i. Ulusun Tarihdışılığı Tezi	61
ii. Ulusun Modernliği Tezi	64
c. Ulusun Kurgusal ve Yapısal Unsurları	72
B. Ulus Devlet ve Vatandaşlık	77
1. Ulus Devletin Serencamı	77
2. Uluslaş(tır)ma	81
a. Uluslaştırma Araçları	81
b. Ulusun Yeniden Üretimi Olarak Ulaştırma	83
3. Ulus Devlet Vatandaşlığı	85
C. Ulus Devlet Ötesi	90
1. Küreselleşme	90
2. Küreselleşme ve Ulus Devlet	100
BÖLÜM III- VATANDAŞLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ	112
A. 20. Yüzyılda -Yeniden- Vatandaşlık	112
1. 20. Yüzyılın İkinci Yarısına Genel Bir Bakış	112
2. T.H. Marshall'ın Vatandaşlık Kuramı: Bir Refah Devleti Manifestosu	118
a. Vatandaşlığın Üç Bileşeni	118
b. T.H. Marshall'a Yönelik Eleştiriler	129
c. T. H. Marshall'da Ulus ve Ulus-Ötesi	132
B. Çağdaş Vatandaşlık Tartışmaları: Tireli Vatandaşlıklar	133
1. Vatandaşlığa Yeni Sağ ve Komüniteryan Yaklaşımlar	134
a. Vatandaşlık ve Yeni Sağ	134
b. Komüniteryan Vatandaşlık	138
c. Alternatif Bir Model: Radikal Demokratik Vatandaşlık	144
2. Çokkültürcülük ve Çokkültürlü Vatandaşlık	145
3. Vatandaşlık Erdemi	150
SONUÇ	155
KAYNAKÇA	174

KISALTMALAR

AÜHFD : Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Bkz. / bkz. : Bakınız

bs. : Bası/Basım

çev. : Türkçeye veya İngilizceye Çeviren

haz. : Hazırlayan/Derleyen

İUHFM : İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası

s. : sayfa(lar)

vd. : Ve devam eden sayfalar/ ve diğer yazarlar

GİRİŞ

1990’lardan itibaren demokratikleşme tartışmaları devletin yasama, yürütme ve yargı kurumlarını ve seçim sistemini ilgilendiren süreçlerin yanı sıra oy kullanacak kitle olan ve ulusal kimlik ile tanımlanan halkın, başka bir ifade ile *demos*’un ulusal kimlik ile arasındaki ilişkinin sorgulanmasını gerektirmiştir dahası tartışma *demos*’un kapsamı içinde değerlendirilen ve değerlendirilmeyenlerin belirlenmesini de içerecek biçimde genişlemeye devam etmektedir. Bu durum “Vatandaşlık Çalışmaları”nın başlı başına bir çalışma alanı olarak ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bugün hatırı sayılır sayıda yükseköğretim kurumunda çalışma alanı doğrudan vatandaşlık olan enstitüler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra 1997 yılından beri yayınlanmaya devam eden “*Citizenship Studies*” (Vatandaşlık Çalışmaları) başlıklı bir derginin her yıl sekiz sayı olarak yayınlanıyor olması, çalışma alanının oldukça yoğun bir ilgi ile karşı karşıya olduğunu ortaya koymaktadır.

1990’larda vatandaşlığa duyulan ilginin artmasının doğal bir sonuç olduğu zira kavramın 1970 ve 1980’lerdeki tartışmaların merkezinde yer alan adalet ve topluluk üyeliği konularını birleştirdiği ifade edilmektedir. Bir yandan birey olarak var olma fikriyle, bir yandan da bir topluluğun üyesi olma ile doğrudan bağlantılı vatandaşlık, bu bağlamda liberal-komüniteryan tartışmasının tam merkezine oturmaktadır. Dolayısıyla, her vatandaşın sorumluluğunu, bağlılığını ve rollerini kapsayan, kimlik ve tavrını odak noktası olarak belirleyen bir vatandaşlık kuramına ihtiyaç duyulduğu sıkça dile getirilmeye başlanmıştır. T. H. Marshall’dan sonra tekrar 1980’lerde alevlenen vatandaşlık tartışmalarına daha sonra feminist, çokkültürcü, ekolojik vatandaşlıklar gibi alternatif vatandaşlık kavramsallaştırmaları eklenmiştir.

Vatandaşlık çalışmaları, vatandaşlığın tarihsel bir fenomen olması sebebiyle bir yandan vatandaşlık tarihini, diğer yandan hukuk kuramı, siyaset bilimi, siyaset felsefesi, sosyoloji gibi alanların inceleme konusuna girmesi dolayısıyla teorik bir incelemeyi içermektedir. Çalışmamızda hem tarihsel hem teorik inceleme birlikte yürütülmüştür. İlk bölüm tarihsel bir izlek oluşturmakta, ikinci bölümde bir yandan ulus, ulus devlet ve küreselleşmeye ilişkin tarihsel veriler ortaya konulurken diğer

yandan ulus ve ulus devlet vatandaşlığına ilişkin teorik bilgi ve tartışmalar sunulmaktadır. Üçüncü bölümün içeriğini oluşturan çağdaş vatandaşlık tartışmalarına geldiğimizde hem tarihsel hem de teorik alanda sınırların bulanıklaştığını gözlemlemek mümkündür. Zira içinde yaşadığımız yahut üzerinden oldukça kısa zaman geçmiş bir dönemin incelenmesinde ilk iki bölümdeki anlatıda mevcut olan keskinliğin görülmesi mümkün olmamakta, yaklaştıkça görüntü bulanıklaşmaktadır.

Hukuki bir statü olan vatandaşlık aynı zamanda bir siyasal bağ olması münasebetiyle hukuk kuramı ile siyaset kuramının çakıştığı bir alanda yer almaktadır. Vatandaşlık kurumunun tarih boyunca geçirdiği dönüşümler incelendiğinde dönüşümün ilk itkisi ve görünümünün siyasal boyutta gerçekleştiği fakat bunun vatandaşlığın öznesi olan vatandaşlar üzerinde sonuç doğurması ise hukuki alanda gerçekleştiği görülmektedir. Bu anlamda vatandaşlığın dönüşümünden bahsettiğimiz her aşamada hem siyasal hem de hukuki alanda gerçekleşen bir dönüşüm kastedilmektedir.

Çalışmanın tarihsel bir izlek üzerinden yürütüldüğü göz önüne alındığında, tarihsel verilerden yararlanmanın kaçınılmaz olduğu sonucuna varılabilecektir. Zira vatandaşlık kurumunun dönüşümünde işaret edilecek dönemler, o dönemlerde hakim olan toplumsal ve siyasal koşullar, bu koşulların vatandaşlık algısında yarattığı gözlemlenen farklılıklar dönüşüm hususunun anlamlandırılabilmesi için elzemdir. Bunun yanı sıra Fransız Devrimi gibi kimi tarihsel dönüm noktaları vatandaşlık kurumunu ilk elden ilgilendiren veriler sunmaktadır.

Çalışmanın başlığında incelenecek tarihsel sürecin başlangıcının 19. Yüzyıl olarak işaret edilmesine karşın ilk bölüm bu başlangıç noktasının öncesine uzanmakta ve vatandaşlık çalışmalarında ilk vurgu yapılan dönem olan Antik Yunan *polis*inden Fransız Devrimi'ne değin uzanan tarih kesitine odaklanmaktadır. Böyle bir tarihsel art alanın çalışmada bulunma gerekçesi öncelikle vatandaşlık kurumunun çıkış noktası olarak tabir edebileceğimiz alanı tespit etmektir. Zira kavramın hayat bulduğu tarihsel sürecin toplumsal koşulları, o kavramın karakteristiğini oluşturmada birinci derecede önem taşımakta ve kavramı doğru biçimde algılayıp içinde yaşadığımız şartlardaki yerini konumlandırmak bakımından gereklilik arz etmektedir. İkinci olarak, her ne kadar çalışma odağına 19. Yüzyıl sonrasını alsada vatandaşlık kurumunun dönüşümü bu kesitin öncesinde başlamıştır diğer bir ifade ile

vatandaşlık 19. Yüzyılda birden bire ortaya çıkmamış geçmişin mirasını da taşımıştır. Bu anlamda ulus devlet öncesi vatandaşlık kurumundaki dönüşümlerden bahsetmemek serüvenin ortasından başlamak olacaktır. Kavramın yol haritasını takip etmenin bir diğer önemi ise, statü ve bağ ilişkisi olarak tanımladığımız bu ilişkinin, farklı tarihsel dönemlerde, birbirinden oldukça farklı toplumsal ve siyasal yapı ve iktidar biçimlerinin her birinde nasıl hep vatandaşlık adı altında okunabildiğinin izlenebilmesidir. Söz gelimi Ortaçağ Floransa’sındaki statü ve aidiyet biçimi ile 20. Yüzyıl ulus devletindeki statü ve aidiyet biçiminin ikisi birden nasıl vatandaşlığı ifade eder? Bu ilişki biçimlerinin hepsine vatandaşlık dememizdeki gerekçe, başka bir deyişle vatandaşlığın bir özü olduğunu kabul edecek isek bu öz ne olacaktır? Elbette çalışmanın odak noktası için esas önem arz edecek olan, günümüze değin getirmeye çalışacağımız dönüşüm serüveninin bugününde, bu özden hala söz edebiliyor olup olmadığımızdır. Çalışmanın başlığındaki 19. Yüzyıl ve sonrası vurgusu, çalışmanın esas odak noktasını oluşturacak tarih kesitini ifade ediyor olması bakımından bir işaret oluşturmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümü ile ikinci ve üçüncü bölümlerinin çerçevesi arasındaki ilişki iki farklı vatandaşlık konsepti ile açıklanabilir. İlk vatandaşlık, Yunan şehir devletleri ile Fransız Devrimi arasındaki tarihsel kesit bakımından geçerli olan anlayışı ifade eder. Mevzubahis vatandaşlık, çoğunlukla küçük ölçekli, kültürel bütünlüğü haiz ve hiyerarşik siyasi toplumlarda yer alan hiyerarşik bir statüyü ifade etmekte ve fakat aynı zamanda aktif, katılımcı ve toplulukçu bir nitelik göstermektedir. İkinci vatandaşlık anlayışı ise Fransız Devrimi ile günümüz arasındaki süreci işaret ederek ele alır. Bu vatandaşlık biçimi doğrudan katılımın mümkün olmadığı büyüklükteki devletlerde, neredeyse devletin tüm sakinlerini kapsayacak genellikte ve kişisel girişim gibi değerlerin, vatandaşlık erdemi, topluluk değerleri gibi hususlardan üstün tutulduğu bir vatandaşlığı ifade eder. Sayılan ikinci vatandaşlık biçiminin modern vatandaşlık niteliklerini yansıtmakta olduğunu söylemekte bir beis görmemekteyiz. Bu bağlamda çalışmanın üçüncü bölümünün son başlığının “Vatandaşlık Erdemi” olmasının bilinçli bir tercih olduğunu da belirtmek isteriz. Zira vatandaşlığın Aristoteles tarafından “iyi insan” olmak üzerinden tanımlandığı halinde işaret edilen bağın yerini modern toplumda “ulusal kimlik” almıştır. Dolayısıyla vatandaşlığa ilişkin yeni tartışmalar ve kavramsallaştırmalar ise

ulusal kimlik bağının sorgulanması ve bu ilişkinin yerini alabilecek alternatif bir ilişki biçimi arayışını işaret etmektedir. Bu bağlamda vatandaşlığın ilk görünüm kazandığı Antik Yunan geleneğinde kavramın üzerine kurulduğu bağın günümüz toplumsal ve siyasal dinamikleri içerisinde tekrar yorumlanması gerekliliğine vurgu yapmayı anlamlı bulmaktayız.

Çalışmanın kaleme alınışında yapılan kavramsal bazı tercihlerin altını çizmekte fayda görmekteyiz. Sözlük anlamı olarak eş anlamlı kabul edilen “vatandaş” ile “yurttaş” terimleri arasında “vatandaş” terimi lehine yapılan tercih herhangi bir ideolojik yansıma barındırmamaktadır. Kavramsal tutarlılık açısından çalışma boyunca bu iki terimden yalnızca birinin kullanılmasına dikkat edilmiştir. Bunun gibi bir başka eş anlamlı terim çifti olarak “ulus” ile “millet” terimleri karşımıza çıkmaktadır. Bu terimler arasındaki tercihin “ulus” teriminden yana kullanılmasında ulus terimine daha seküler bir algının yüklenmiş olması ve fakat millet teriminin dini çağrışımlarını –yine algı boyutunda- muhafaza etmiş olması etkili olmuştur. Zira Fransız Devrimi ve sonrasındaki döneme tekabül eden ulus oluşumu tam da sekülerleşme sürecine denk düşmekte ve aralarında güçlü bir bağ bulunmaktadır.

Vatandaşlık ile birlikte anılan kavramlardan bir diğer eş anlamlı kavram çifti ise “tabiiyet” ve “uyruklu”tur. Aynı anlamı ifade ettiği kabul edilen vatandaş ve yurttaş ile yine eş anlamlı olan tebaa ile uyruk arasındaki farka dikkat çekmek yerinde olacaktır. Buna göre uyruk yahut tebaa statüsünde olan birey devletle ilişkilerinde pasif bir konumdadır. Buna karşılık vatandaş yahut yurttaş devletle olan ilişkisinde yalnızca ödevlerinin değil haklarının da bilincinde olan, siyasal yaşama aktif bir biçimde katılabilen aktif bireyi işaret eder. Çalışmada kabul ettiğimiz görüş, tabiiyet ile uyrukluğun, vatandaşlık ile de yurttaşlığın aynı anlamları ifade ettiği olup bu iki kavram çifti arasındaki ayrımın ise ilkinin salt bir itaat ilişkisini ifade etmesine karşılık ikinci kavram çiftinin demokrasi ile aradaki güçlü bağ sebebiyle yalnızca itaati değil hakları ve bir statü eşitliğini de beraberinde getiriyor olması üzerinden tanımlanıyor oluşudur.

Bu noktada vatandaşlık kavramı için benimsediğimiz bir tanım vermek yerinde olacaktır. Genel olarak ulus devletle birlikte düşünülerek yapılan vatandaşlık tanımının, ulus devletin belirli bir tarihsel sürece tekabül ettiğini ve fakat

vatandaşlığın nüvelerini bunun öncesinde bulduğumuzu hatırla tuttuğumuzda şu şekilde genelleştirebileceğimiz kanaatindeyiz: Vatandaşlık, kişi ile siyasal topluluk arasında bulunan ve belirli hak ve yükümlülükleri bünyesinde barındıran hukuki ve siyasi bir bağıdır.

Ulus bahsini incelediğimiz bölümlerde kavrama ilişkin sübjektif ve objektif yaklaşım olmak üzere iki ana tanımlama farklılığının bulunduğundan bahsetmekteyiz. Ana hatlarıyla sübjektif ulus tanımı, objektif bazı unsurlar yerine ulus ile ona bağılılık içinde bulunan kişilerin arasında bulunan bağı kendisine ve bu anlamda manevi bir alana atıf üzerinden ulusu betimlerken objektif ulus yaklaşımı ulusu dil, din, ırk, soy, tarih birliği gibi belirli bazı objektif kriterler üzerinden tanımlamaktadır. Her iki tanımın da ihtiva ettiği sıkıntıların mevcudiyetinden ötürü iki yaklaşımdan herhangi birini tercih etmemiş bulunmaktayız. Bunun yerine ulusun ancak devlet ile birlikte düşünüldüğünde bugün anladığımız şeklini ifade edebileceğinden ve özellikle objektif unsurların her birinin ulus için bir içerik oluşturduğunu ve fakat bunların herhangi birisinin ulus için bir öz niteliği taşımadığından, bunların yanı sıra ulusu oluşturacak bireyler bakımından görelî de olsa bir zihniyet birliğinden söz etmenin gerekliliğini vurgulamak istediğimizden “ulus” teriminden anladığımız anlamı şu şekilde ifade etmek mümkündür: Objektif olarak gözlemlenebilir bir “ortak kültür”e dâhil bir insan grubunun, sürekli bir siyasi iktidara, sınırları belirli bir devlete ve onun yasalarına bağılı olmakla oluşturduğu toplum biçimi ulusu işaret eder.

Bu çalışmanın amacı vatandaşlığı tarih sahnesinde görebildiğimiz ilk andan bugüne değin geçirdiği kırılmaları takip etmek suretiyle bugünde oturtulması gereken yeri tespit edebilmektir. Ulus ve ulus devletin ve buna bağılı olarak da ulus devlet vatandaşlığının özellikle küreselleşme dinamikleri ile aşınıyor olduğu ve dolayısıyla önemini kaybettiği iddiası ile sıkça karşılaştığımız günümüz toplumunda vatandaşlığın ifade ettiği önem hususunda yapılan bu değerlendirmelere katılmamaktayız. Zira ulus devletler ile donatılmış günümüz dünyasında, bir ulus devletin vatandaşı olmayan kişinin ciddi denetim ve kısıtlara maruz kalmadan barınabileceği bir toprak parçası bulunmamakta, adeta uluslar ailesinden dışlanmış hale gelmektedir. Bir devletin vatandaşlık bağından mahrum kalan birey yalnızca kendi ülkesi bakımından değil bütün ülkeler açısından yasal korumalarını kaybetmiş

hale gelir. Ulus devlet vatandaşlığı ağının dışında kalan birey kendini yasa dışı bir alanda bulmak durumundadır. Vatandaşlığa bağlı olmayan ve artık birer uluslararası pozitif hukuk metni haline gelen insan hakları korumasına erişim dahi çoğu halde vatandaşlık statüsü bulunmayan kişiler bakımından mümkün olmamaktadır. Bu tablo bize, önemini yitirdiği iddia edilen ulus devlet vatandaşlığının “insan”a yakışır biçimde yaşayabilme ve buna ilişkin bir ihlale maruz kaldığında giderim yollarını arama bakımından bir ehliyet sunduğunu açıkça göstermektedir. Tek başına bu durum dahi ulus devletlerin sistemde hala yeri olduğunu görmek için kafidir.

Tezin kapsamı bahsinde belirtmemiz gereken bir diğer husus da nelerin kapsamın dışında bırakıldığı olacaktır. Çalışma içerisinde vatandaşlığın Türkiye özelindeki hukuki ve siyasi konumu üzerinde durulmamaktadır. Bunun sebebi, özellikle odak noktamızı oluşturan ulus devlet vatandaşlığının karakterinde meydana gelen değişimler, günümüz bakımından pek çok alan için söylenebileceği üzere, tek bir coğrafyayla sınırlı tutulmaya elverişli olmayıp küresel ölçekte etkiler doğuran ve bu sebepten ötürü bu yönde bir incelemeye gereksinim göstermektedir. Başka bir deyişle, vatandaşlık üzerinde etki doğuran yahut doğurma potansiyeli barındıran dinamikler, özellikle 19. Yüzyıl sonrası bakımından hakim siyasi yapı olagelen ulus devletlerin tümü için geçerli sayılabilecek hususlar olması sebebiyle çalışmada ulusal bir sınır belirlenmemiştir. Fakat her nasıl ki hukuk devleti çalışmalarında İngiltere ve Almanya merkezi bir konum teşkil ediyorsa, çalışmanın konusu vatandaşlık olduğundan vatandaşlığın gelişim sürecinde özel önem arz eden belirli coğrafyalar üzerinde durulması gereklilik arz etmiştir. Örnek olarak 19. yüzyılda ulus ve vatandaşlığın yükselmesini sağlayan eşitlik ve özgürlük ilkelerinin incelenmesinde Fransa, 20. yüzyıl sosyal vatandaşlık anlayışından söz ettiğimizde İngiltere özelinde bazı veri ve değerlendirmelerden yararlanmak kaçınılmazdır. Nihayetinde çalışmanın konusu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı değil vatandaşlık kavramının kendisi olduğundan Türkiye özelinde bir incelemeye başvurulmamıştır. Kaldı ki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığının yapısı ve tarihsel gelişimi ayrı bir çalışma konusu yapılabilecek hacimde bir araştırma alanını ifade etmektedir.

Çalışmanın kapsamı dışında kalan hususlardan bir diğeri vatandaşlığa ilişkin pozitif hukuk düzenlemelerini barındıran “Vatandaşlık Hukuku” alanı olmuştur. Zira

bu çalışma, vatandaşlığı “evrak temelinde” ele almamakta, birey ile siyasal topluluk arasında kurulan bağa ve bu bağın farklı toplumsal ve siyasal konjonktürlerde aldığı biçime odaklanmaktadır. Bu minvalde Vatandaşlık Hukuku alanına dahil olan vatandaşlığın kazanılması, kaybedilmesi, çifte vatandaşlık gibi hususlar ve bunların hukuk alanında yer bulduğu ilgili yasal düzenlemeler çalışmamızın odağı dışında kalmaktadır.

Vatandaşlık kurumunun geldiği nokta ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiye çalışmanın ilgili yerlerinde değinilmekle beraber, bu husus ayrı bir başlık altında incelenmemiştir. Özellikle 1990’lardan itibaren feminist kuramcıların vatandaşlık konusuna gösterdiği özel önem konuya ilişkin literatürün oldukça hacimli hale gelmesine neden olmuş, bunun yanı sıra farklı feminizm anlayışlarının her birinin hususa ilişkin farklı değerlendirme ve eleştirileri ortaya çıkmıştır. Bu konunun etraflıca ele alınması halinde çalışmanın odağının kayabileceği yönündeki endişemiz sebebiyle hususa ilişkin bazı genel işaretler vermekle yetinilmiş olup toplumsal cinsiyetin vatandaşlık bakımından incelenmesinin başlı başına bir çalışma konusu olabileceğini ifade etmek isteriz.

Vatandaşlığın dönüşümü bağlamında çizdiğimiz çerçevenin bir bitiş noktası belirlenmeden, bir başka deyişle “günümüze” olarak işaret edilmesinin sebebi, dönüşümün devam ediyor olmasıdır. Zira dönüşümü ortaya çıkaran dinamikler etkilerini sürdürmekte, küreselleşme sürecinin durdurulması yahut geri döndürülmesinin mümkün olup olmadığı yönünde kesin bir kanı bulunmamaktadır. Bu bağlamda vatandaşlığın konumunun ekonomik, siyasal ve toplumsal etkenler ışığında geçirebileceği başka farklılaşmaların da yaşanabileceği ve bunların hukuk düzenine yansımak suretiyle vatandaşları hukuki statüleri bakımından etkileyebileceği ihtimali akılda tutulmalıdır.

BÖLÜM I- TARİHSEL PERSPEKTİF

A. Antik Yunan ve Roma’da Vatandaşlık

1. Antik Yunan’da Vatandaşlık

a. Antik Yunan Toplumsal Yapısına Genel Bakış

Vatandaşlığı tarihsel bağlamında kavramak açısından Antik Yunan’a yapılan atıflar son derece anlamlıdır. Bugün siyaset kelimesinin eş anlamlısı olarak kullanılan politika kelimesi Yunanca kökenli olup Yunan şehir devletini ifade eden *polis* kelimesi ile irtibatlıdır ve Aristoteles, *polis*’in yurttaşlar birliği olduğunu ifade etmiştir¹. Yine Politika eserinin başka bir yerinde Aristoteles, tarihe kalan meşhur cümlesini kurmuştur: İnsan politik bir (*poliste* yaşamak zorunda olan) hayvandır². İnsan o kadar poliste yaşamak zorundaydı ki Sokrates’e ya idam edileceksin ya da sürgüne gönderileceksin denmişti, bu seçimlik ceza kent ile mensubunun doğrudan ilişkisinin en çarpıcı örneğidir ve bu ilişkinin adı da vatandaşlıktır. Bu ilişki, soy bağıını takip eden ve dini referanslar içeren kişinin yaşadığı kenti evrenle (evren: *kosmos*, yurttaşevreni: *kosmopolites*) özdeşleştirmesiyle sonuçlanan kuvvetli bir bağıdır. Aşağıda kısaca bu bağı açıklamaya gayret edeceğiz.

Antik Yunan’da temel yapılanmanın “aile” üzerinden oluşturulduğu bir toplum görürüz. Her ailenin kendine ait dini ve tanrıları vardır. Bunlar, aile mülkünde yer alan “ocağın” dini ve tanrılarıdır. Mülkiyet doğrudan ev dini ile ilişkilendirildiğinden mülkiyet devri yasaktır³. Ailenin en büyük erkeği ailenin aynı zamanda “şef”idir ve bazı üstün hakları mevcuttur; ailenin sürekliliğini sağlama ve dinsel görevlerin yerine getirilmesini teminden sorumludur. Ayrıca aile mülkü ile ilgili kullanım hakları babaya aittir. Babanın ayrıca evdeki adaleti sağlamak üzere yargıcılık sıfatı bulunur⁴.

¹ Aristotle, **Politics**, Çev. H. Rackham, Harvard University Press, Massachusetts, 1966, 1274b.

² Aristotle, **Politics**, 1253a vd., 1278b; Derek Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, çev. Meral Delikara Üst, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 31 vd.

³ Fustel de Coulanges, **Antik Site**, çev. İsmail Kılınç, Ankara, Epos Yayınları, 2011, s. 62-71.

⁴ De Coulanges, **Antik Site**, s. 92-93.

Polis öncesi Antik Yunan’da din ve ahlak yalnızca aileye aittir. Polis oluşumu ile de aile, yasalarını polisten almayacaktır. Zira özel hukuk polisten önceye dayanır. Polis kendi yasalarını yazmaya başladığında bu yasaları daha önceden düzenlenmiş ve capcanlı gelenek göreneklere yerleşmiş haliyle bulur. Dolayısıyla doktrindeki görüş Antik polisteki hukukun bir yasa koyucunun eseri olmaktan ziyade ona dayatılmış bir hukuk olduğu yönündedir⁵.

Aile yüzyıllar boyunca tek toplum biçimi olmaya devam etmiştir. Ancak hem ailenin hayatın tehlike ve zorlukları karşısında tek başına mücadele etmesi zor olduğundan, hem de manevi bakımdan, bir başka deyişle kavrama yetenekleri ve ahlak bakımından sınırlı ve eksik bulunduğu yetersiz olduğu düşünülmekteydi⁶. Polis oluşuktan sonra da ev tanrıları ve ev dini inancı uzunca bir süre devam edecek ve bu sivil toplum – özel tanrılar çelişkisine yol açacaktır⁷.

Ev dini, ailelerin birbirine kaynaşmasının önünde bir engeldir. Fakat ailelerin kendi dinlerinden feragat etmeden ailevi tapınmaları dışındaki bir başka tapınma töreni için bir araya gelmeleri mümkündü. Dinsel düşünce ile insan toplulukları eş zamanlı büyüyecek ve aileler *ortak atalı klanları*, ortak atalı klanlar *tribüleri*, tribüler de *polisleri* oluşturacak ve polisler, Antik Yunan halkının, özel ve kamu hayatını inşa ettiği kurum olacaktı⁸.

Polisin; sosyal, siyasi, ekonomik, askeri bir birlik ve aynı zamanda hukuki-siyasi bir oluşum olmasının yanında her polisin ayrı tanrısı olması vasıtasıyla bir dini birliği ifade ediyor oluşu önem arz eder. Doktrindeki bir görüş dinin polis oluşumuna yol açmasının yanı sıra polis üzerinde daha büyük bir siyasi kurumun oluşmasının da önüne set çektiğini ileri sürmüştür⁹.

Polis oldukça basit bir devlet yönetim biçimidir. Temel siyasi ilişkiler yöneten ile yönetilenler arasında değil, vatandaşlar arasındadır ve kendi kendini yöneten bir vatandaş topluluğu olarak anlaşılabilir. Bu vatandaş topluluğu Atina demokrasisinde olduğu gibi kapsayıcı yahut Sparta ve Girit polislerinde olduğu gibi

⁵ De Coulanges, **Antik Site**, s. 85.

⁶ De Coulanges, **Antik Site**, s. 115.

⁷ De Coulanges, **Antik Site**, s.109.

⁸De Coulanges, **Antik Site**, s. 115-117; Recai G. Okandan, **Umumi Amme Hukuku**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1976, s. 118-119.

⁹ Okandan, **Umumi Amme Hukuku**, s. 119-120.

daha az kapsayıcı olabilir.¹⁰ Ancak burada önemli olan nokta polisin yalnızca bir siyasi biçim değil, aynı zamanda sosyal ilişkilerin özgün bir örgütlenmesini temsil ettiğidir¹¹.

Dışa karşı bağımsızlıklarını koruma yönünde oldukça titiz davranan Antik Yunan polisleri iç işlerde polis üyelerinin “her işine karışan” siyasi oluşumlardır. Eğitim, bireylerin özel hayatı ve ekonomik ilişkiler polisin denetimi altındadır. Bununla birlikte polislerin üyelerinin özel hayatı üzerindeki denetimlerinin düzeyi polisten polise ve zamandan zamana farklılık göstermiştir¹².

De Coulange, vatandaşı, polisin dinine tapınan kişi olarak tanımlar. Bu bağlamda yabancı ise tapınmaya erişimi olmayan ve polis tanrılarının korumadığı kişi olacaktır¹³.

Polis, üyelerinin yeteneklerinden olabildiğince faydalanma imkânına sahiptir. Önemli olan polisin çıkarıdır. Birey-devlet ikiliğine yer verilmemiştir. Polisin daima ön planda olması ve gerekirse bireyin feda edilmesi esastır. Birey, polis karşısında hak ve yetkilere sahip değildir. Bireyin polis karşısında bir varlığı yoktur. Eğer bireyin bazı hakları varsa bunu bahşeden polistir ve sınırları da polis çıkarlarıdır: “Bireyin çıkarları polisin çıkarları içinde erimiş ve birey varlığını polisin varlığı içinde kaybetmiştir¹⁴”.

Polis üyelerinden vatandaş statüsü kazanarak polis işlerine katılabilen, siyasi yetkilerden faydalanabilenlerin sayısı oldukça azdır. Konuyu açıklamak açısından şu istatistikî bilgi faydalı olacaktır: Demokrasinin geliştiği bir dönem olarak anılan M.Ö. 5. yüzyılda Atina polisinde yaşayan yarım milyona yakın kişiden vatandaş sınıfına mensup olup polisin yönetim işlerine katılabilenler 20.000 kişi arasından belli koşulları sağlayabilen bir zümredir. Aynı durum diğer polisler için de geçerli olup Sparta’da polis yönetimine katılabilenlerin sayısı M.Ö. 3. yüzyılda 700 iken zamanla bu sayı 200’e kadar inmiştir¹⁵.

¹⁰ Ellen Meiksins Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, çev. Oya Köymen, İstanbul, Yordam Kitap, 2009, s. 29.

¹¹ Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 30.

¹² Okandan, **Umumi Amme Hukuku**, s. 120-121.

¹³ De Coulanges, **Antik Site**, s. 186.

¹⁴ Okandan, **Umumi Amme Hukuku**, s. 121.

¹⁵ Okandan, **Umumi Amme Hukuku**, s. 122-123.

Bu yapılanmada kadının kendisine ait bir ocağı olmadığından evdeki otoriteyle hiçbir bağı yoktur. Emir veremez ve kendisinin efendisi değildir. Dinsel yaşamın tüm eylemleri için bir şefe ve kamusal hayattaki her türlü eylemi için bir vasiye ihtiyacı vardır.¹⁶ Aynı şekilde erkek çocuklar babalarının otoritesine bağlıdır ve o yaşadığı sürece ergin olamazlar. Babası hayatta olduğu sürede kendi ocağına bağlanamaz ve evlenip çocuk sahibi olduğunda dahi hakları hep potansiyel olarak kalacaktır¹⁷.

Antik Yunan polislerindeki vatandaşlık ve diğer statüleri daha yakından inceleyebilmek adına durumun Sparta ve Atina polisleri özelinde ele alınması uygun olacaktır. Antik Yunan'dan klasik anlamda Atina yönetimi anlaşılacakla beraber vatandaşlık kavramının ilk göstergelerini Sparta polisinde bulabildiğimizi belirten görüşler bakımından bu hususa değinmeyi uygun bulmaktayız.

b. Sparta Vatandaşlığı

Sparta polisinde halk sahip olduğu haklar bakımından başlıca üç sınıfa ayrılmaktadır: vatandaşlar, *periyekler* ve *helotlar*¹⁸. Vatandaşlar tüm medeni ve siyasi hakları haiz olan, *Spartiat* adı verilen seçkin-asker sınıfı oluşturuyordu¹⁹. Terimin İngilizce çevirilerinden biri de “eşit” olmayı ifade etmektedir²⁰. Askerlik ve memuriyet görevlerini yalnızca bu sınıfa mensup üyeler icra edebilmektedir. Her vatandaşın en azından hayatını sürdürmeye yetecek miktarda toprağı bulunur. Vatandaşlık için Spartalı ana-babadan doğma şartı aranmaktadır²¹. Her vatandaş askerdir ve yine tüm Sparta vatandaşları belli bir yaşa geldiğinde ülkeye yeni vatandaş – asker yetiştirmek üzere evlenmek ve çocuk sahibi olmak zorundadır²².

¹⁶ De Coulanges, **Antik Site**, s. 86.

¹⁷ De Coulanges, **Antik Site**, s. 88.

¹⁸ Sadri Maksudi Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, 3. bs., İstanbul, İstanbul Matbaacılık, 1948, s. 162; İrem Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık – Yabancılık Statüsü**, Ankara, Yetkin Yayınevi, 2012, s. 56.

¹⁹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 16.

²⁰ Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık – Yabancılık Statüsü**, s. 56.

²¹ Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 162.

²² Yunan geleneğindeki inanca göre M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Likurgos adlı yasa koyucu bir anayasal, sosyal ve ekonomik reform sistemi kurar. Konumuz açısından önemi ise ayrıcalık ve yükümlülüklerle dayalı vatandaşlar sınıfını düzene sokan kişi olarak anılıyor olmasıdır. Heater,

Vatandaşlar tarım, üretim, ticaretle uğraşamamakta ve yine altın vb. değerli eşya biriktirememektedir. Halk meclisi ve senatoya katılıp yönetimi denetleme yetkilerine karşılık kendilerinin de tüm hayatı polisin denetimi altındadır; polisi izinsiz terk edememekte ve eğitim gördükleri kışlada 20 yaşlarını tamamlayana kadar bulunmak durumundadırlar²³. Sparta’da vatandaşlığın ne şekilde kaybedileceğine ilişkin de detaylı düzenlemeler vardır²⁴.

Periyekler, Sparta dışında ikamet eden, polisin üyesi olmayan ve fakat özgür olan sınıfı oluşturur. Diploması ve politikayla ilgili işlerde bulunamamakta, dolayısıyla siyasi haklardan tamamen yoksun olmakta ve fakat vergi ödemekte ve asker olabilmektedirler²⁵.

Helotlar, Sparta vatandaşlarının topraklarını işleyen toprağa bağlı köylülerdir²⁶. Bölgenin istilasından önce burada yerleşik halkı (*Masenyolalılar*) oluşturmuşlar ve Spartalılar (*Dorlar*) topraklarını doğuya doğru ilerlettiklerinde Spartalılara direnip yenilerek helot statüsüne mahkûm edilmişlerdir²⁷. Kent dışındaki köylerde ve çiftliklerde ikamet etmektedirler. Spartalı vatandaşlara ait her toprakta birkaç helot ailesi yaşamaktadır. İşlettikleri topraktan aldıkları mahsulün bir kısmını toprak sahibi vatandaşa verir, geri kalanıyla da kendi yaşamlarını sürdürürler. Helotlar vatandaşların değil, devletin malıdır. Bu nedenle vatandaşlar helotları satamaz yahut azat edemez²⁸.

Yurttaşlığın Kısa Tarihi, s. 17. *Likurgos* yasalarının evlenmeyen vatandaşı tüm vatandaşlık haklarından yoksun bıraktığı belirtilmiştir. Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık – Yabancılık Statüsü**, s. 56; de Coulanges, **Antik Site**, s. 53.

²³ Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık – Yabancılık Statüsü**, s. 56.

²⁴ Sparta yasalarına uymayan, toplu yemekler için vatandaşların her sene vermekle yükümlü olduğu miktarda mahsul vermeyen, sınıfının gerektirdiği düzenin dışına çıkan Sparta vatandaşı, vatandaşlığını kaybetme yaptırımına uğruyordu. Bu durum Sparta vatandaşlarının sayısının giderek azalmasının temel nedenlerinden biriydi. Ödenmeyen borç nedeniyle vatandaşlığını kaybeden kişi borcunu ödemediği takdirde statüsünü geri kazanabilmekteydi. Vatandaşlığını kaybeden kişi periyek statüsüne düşürülüyordu. Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık – Yabancılık Statüsü**, s. 56; Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 162.

²⁵ Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 163; Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık – Yabancılık Statüsü**, s. 56.

²⁶ Statüleri köleden ziyade Ortaçağ feodalitesindeki serflere benzemektedir. Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık – Yabancılık Statüsü**, s. 56.

²⁷ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 16; Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık – Yabancılık Statüsü**, s. 56.

²⁸ Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 163-164.

Sparta'da yabancılar tüm haklarından mahrumdur. Bir Spartalıyla evlenmeleri yasaktır, mahkeme önüne çıkma veya mülk edinme hakları yoktur. Atina'da göreceğimizin aksine yabancılar, Sparta'da herhangi bir iş, sanat yahut ticaretle de uğraşamaz. Daha da ileri bir nokta olarak, Sparta'ya belli bir nedeni olmadan gelen yahut Sparta'da zenginleşip lüks bir hayat süren yabancılar sınır dışı edilmektedir. Polis ziyaret amacıyla gelen yabancılar Sparta'da bulundukları süre boyunca gözetim altında tutulmaktadır. Bu uygulamalar münasebetiyle doktrinde yabancılar hususunda Sparta hukukunun oldukça zorlayıcı hükümlere sahip olduğu belirtilmektedir²⁹.

Sparta vatandaşlığının tipik özellikleri; eşitlik³⁰, kamu arazisinden pay sahibi olma³¹, ekonomik olarak helot emeğine bağımlılık³², katı bir eğitim sistemi³³,

²⁹ Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 165; Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık – Yabancılık Statüsü**, s. 57.

³⁰ Sparta'da *eşitlik*, neyi ifade ettiği anlaşılması zor bir kavramdır. Yunan yazar Xenophon Likurgus'un yasalarına saygılı tüm yurttaşlara fiziki ve ekonomik yetersizliklerine bakılmaksızın devlette eşit pay verdiğini ifade etmiştir. Doktrindeki görüş tüm vatandaşların eşit servet sahibi olmasının pek mümkün olmadığına ve fakat kastedilenin kamu arazilerinin Spartiat'lara eşit pay alacakları şekilde yeniden dağıtılması olabileceği yönündedir. Bu sayede her yurttaş tarım ürünlerinden en azından en düşük oranda istifade etmiş olacaktır. Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 30; Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 18; De Coulanges, **Antik Site**, s. 188.

³¹ Bu unsurdan anlaşılan, her yurttaşın *belli oranda kamu arazisine* sahip olduğudur. Bu kamu arazilerini toprakların sahibi olan vatandaşlar değil, helotlar işlemektedir. Bunun nedeni vatandaşlık ile zanaat yahut genelleştirecek olursak el emeği gerektiren herhangi bir uğraşın bağdaşmaz kabul ediliyor olması idi. Aslında eski çağ devletlerinin hemen hepsinde üretim ile politika arasında keskin bir ayrım yapılmaktaydı; üreticilerin yönetici ve hatta vatandaş olarak hiçbir siyasi rolü bulunmuyordu. Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 30; Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 18; De Coulanges, **Antik Site**, s. 188.

³² Sparta vatandaşları ekonomik olarak *helot emeğine*, Likurgus'un kurguladığı Sparta vatandaşlığı ise bir bütün olarak bu sisteme dayanmaktaydı. Vatandaşların görevi ise devleti korumak ve idare etmektir. Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 30; Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 18; De Coulanges, **Antik Site**, s. 188.

³³ Vatandaşların siteyi koruma görevinin altını kalın çizgilerle çizmek uygundur. Bu göreve hazır olmak için vatandaşlar *oldukça sıkı bir eğitim programına* tabi tutulur. Her erkek çocuk yedi yaşından eğitimini tamamlayacağı yirmi yaşına kadar akranlar grubuna alınmaktadır. İnsanın bedeninin ve irade gücünün sınırlarını zorlamak suretiyle dayanıklılığı geliştirme amacı taşıyan bu eğitimin sonucunda 20 yaşına gelenler, askerlik görevlerini tamamlamış ve fakat medeni hak ve sorumluluklarından muaf bir yarı-vatandaş statüsüne ulaşmaktadır. Bu süreç sonrasında genç erkekler vatandaşlık için seçilmek zorundadır. Seçilmek için aranan kriter –elbette Spartalı ana-babadan doğmuş olmak dışında- başvuracağı karavananın yemek harçlarını kendi arazisinden karşılayabiliyor olmaktır. Eğer aday başvurusundan olumlu sonuç alamazsa ikinci bir şans verilmemektedir. Olumlu sonuç alan adayın üyeliğinin ise sürekli bir güvencesi bulunmamaktadır. Karavana harçlarını ödeyemezse kovulur ve

karavanadan yemek yeme geleneği³⁴, askerlik hizmeti³⁵, vatandaş erdemi³⁶ ve devlet yönetimine katılma³⁷ olarak ifade edilmektedir³⁸.

Sparta vatandaşlığının tarihsel süreçteki değişimine göz attığımızda, zaman içinde toplumun değişmesiyle vatandaşlar arasındaki ekonomik farkın açılmış, zengin ve yoksul vatandaşlar arasındaki uçurum giderek büyümüştür. Yoksullar karavana harçlarını ödeyememeye ve bu sebeple statülerini kaybetmeye başlamıştır. “Eşitler artık eşite yakın bile değildi(r).”³⁹

Her ne kadar Sparta tarzı vatandaşlık biçiminin, katı ve acımasız eğitim tarzı, helot emeğine dayalı ekonomi gibi kendisine mündemiç sorunlar doktrinde sıklıkla vurgulansa da Likurgos’un vatandaşlık anlayışı, kavramın anlamlandırılmasına ilişkin bazı temel işaretler oluşturmuştur. Bunlar; birbiriyle eşit koşullarda yaşama düşüncesi, güçlü bir vatandaşlık bilinci, siyasi işlere katılma, vatan savunmasına hazır olma gibi bugün hâlihazırda üzerinde durulan hususlardır⁴⁰.

bunun sonucunda vatandaşlık statüsünü kaybeder. Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 30; Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 19; De Coulanges, **Antik Site**, s. 188.

³⁴ Karavana, yaklaşık üç yüz üyeden oluşan ve üyelerinin, yemeklerini kendi evlerinde değil ve fakat burada, diğer üye vatandaşlarla birlikte yedikleri alanı ifade etmektedir. *Karavanalarda ortak ve birlikte yemek yemenin* vatandaşlık bağlamında oldukça önemli bir rolü bulunmaktadır. Zira uygulamanın amacı eğitim sürecinden itibaren vatandaş sınıfına iyice nüfuz etmesi istenen kardeşlik duygusunu devamlı kılmaktır. Bu sayede vatandaşlar özel yaşama dair hiçbir arzu duymayacak ve hatta böyle bir şeyden habersiz şekilde kendilerini tamamen vatanlarına adayacaklardır. Kusuru olmadan dahi olsa beraber yenen bu yemeklere katılmayan kişi vatandaşlıktan çıkarılma yaptırımına tabi tutulabilmektedir. Plutarch, **Plutarch on Sparta**, Harmondsworth, Penguin, çev. R. J. A. Talbert, 1988, s. 37’den aktaran Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 21; Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 30; Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 21; De Coulanges, **Antik Site**, s. 188.

³⁵ Vatandaşların iyi askerler olmaları, cesaretlerini kaybetmemeleri, göreve kendilerini sadakatle ve tamamen adanmış olmaları beklenir. Bu, *vatandaşlık erdemi*ni oluşturur. Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 30; Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 22; De Coulanges, **Antik Site**, s. 188.

³⁶ Vatandaşlık erdemine sahip olan vatandaşlar görevlerini titizlikle yerine getirenlerdir. Bunun anlamı ise yasalara tam itaat etmek ve meclise katılım göstermektir. Doktrinde bunları layıkıyla yerine getirmeyen herkesin vatandaşlıktan çıkarılma yaptırımına maruz kaldığı belirtilmektedir. Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 30; Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 22; De Coulanges, **Antik Site**, s. 188.

³⁷ Bugün anladığımız anlamda vatandaşlıkla ilgili en önemli işaretlerden biri olan *siyasal katılımın*, Sparta vatandaşlığında da önemseniyor olduğu gözden kaçmamalıdır. Kralların gücü bir meclis, bir senato ve ihtiyarlar konseyi ile sınırlandırılmaktadır. Sayılan kurumların etki gücü doktrinde tartışmalı olsa dahi tüm vatandaşların yönetime katılabiliyor olduğu bilinmektedir. Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 30; Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 23; De Coulanges, **Antik Site**, s. 188.

³⁸ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 18-23.

³⁹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s.24.

⁴⁰ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s.26.

Sparta’da olduğu gibi Atina polis yapılanmasında da vatandaşlık, üzerinde oldukça durulmuş bir kurumdur.

c. Atina Vatandaşlığı

Atina halkı başlıca üç sınıftan oluşmaktadır: vatandaşlar, yabancılar ve köleler⁴¹. Doğum yoluyla vatandaşlık kazanımı, vatandaş anne babadan doğma⁴² ve Atina mahallelerinden (*dem*) birine kaydedilmekle gerçekleşir. Fiilen dem defterine kayıt töreni ancak erkek çocuk 15 yaşını doldurduğunda⁴³ gerçekleşebilmektedir. Deftere kayıttan sonra erkek çocuk on sekiz yaşından yirmi yaşına kadar askerlik eğitimi almaktadır. Askerlik yapmayan kimse fiilen vatandaşlık haklarını kullanamaz⁴⁴.

Bahsi geçen kayıt prosedürü resmi ve çok aşamalı olup, adaylar hali hazırdaki vatandaşlardan oluşturulmuş bir kurul tarafından incelenerek on sekiz yaşını doldurup doldurmadıkları, özgür olup olmadıkları, Atinalı bir anne babadan ve hukuka uygun bir evlilik sonucu dünyaya gelmiş, yani meşru bir çocuk, olup olmadıkları araştırılır. Eğer adayın vatandaşlığına itiraz olursa temyiz jürisine başvurma olanağı vardır⁴⁵. Adaylık kabul edildiğinde bir çok hakka fiilen kavuşlur. Bunlar genel olarak; Atina kutlama ve tapınmalarına katılma, halk meclislerinde bulunma, söz alma ve oy kullanma, seçilen ve atanan memuriyetlere başvurma, hukukun korunmasından yararlanma ve giderim talep etme ve toprak sahibi olmadır⁴⁶. Ancak otuz yaşını doldurmuş Atina vatandaşının üyeliğine talip olabildiği mahkeme jürisi ve diğer yetkililer kur’a ile belirlenir.

Tüm vatandaşların meclisteki toplantılara katılma hakkı vardır; bu katılım temsilciler aracılığıyla değil doğrudan katılım yoluyla gerçekleşir. Bu, Atina

⁴¹ Aرسال, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 125.

⁴² İleride üzerinde duracağımız üzere Perikles dönemine kadar annenin yabancı olması çocuğun vatandaşlığına hâlel getiriyordu. Bu dönemde çıkarılan bir yasa Atinalı anneden doğmayı vatandaşlık için gerekli kılmıştır. Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, 40; Aرسال, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 125.

⁴³ *Deme* defterine kayıt için aranan yaşın on sekiz olduğu yönündeki bilgi için bkz. Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 44.

⁴⁴ Aرسال, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 125.

⁴⁵ Philip Brook Manville, **The Origins of Citizenship in Ancient Athens**, Princeton New Jersey, Princeton University Press, 1997, s. 7-8.

⁴⁶ Manville, **The Origins of Citizenship in Ancient Athens**, s. 8-9.

demokrasisinin temel özelliğidir. Mevzubahis kişisel katılım, her vatandaşın polis hayatını şekillendirme hakkı ve aynı zamanda sorumluluğuna sahip olması sonucunu doğurmaktadır. En alt sınıftaki vatandaşların, dolayısıyla en yoksulların dahi meclise katılma hakkı mevcut olduğundan, her sosyal ve ekonomik çıkar grubunun söz hakkı bulunmaktadır⁴⁷.

Bir diğer yandan vatandaşların temel yükümlülüğü polis hukukuna itaat etmektir. Diğer yükümlülükleri ise askerlik hizmetini yerine getirmek ve vergi ödemek oluşturur. Bunlara aykırı hareket etmenin yaptırımı, vatandaşlık haklarını ve bunun sonucu olarak hukukun korumasını kaybetmektir. Fakat tıpkı imtiyazlar gibi yükümlülükler de vatandaşlığın derecelerine göre farklılık gösterir⁴⁸.

Demokrasinin evrimini, vatandaşlıkla ilgili kural ve siyasi ilkelerin gelişimiyle izah edilir, vatandaşlık kuramı ile sivil yasaların ve kimliğin, geleneksel akrabalık, hane haklı, kan ve soy bağları ilkelerinin yerine geçişi olarak okunabileceğini ifade eder⁴⁹. Bu bağlamda üzerinde önemle durulması gereken hususlardan bir diğeri vatandaşlığa doğrudan yahut dolaylı yansımaları bulunan reformların incelenmesi olacaktır.

Sparta'nın Likurgos'una benzer biçimde, Atina polis devleti için büyük yasa koyucusu Solon oldukça önemli bir yeri haizdir. Solon, vatandaşları varlıkları ölçüsünde dörde ayırmıştır: beş yüz kileliler (büyük çiftlik sahipleri), atlılar, çiftçiler ve işçiler⁵⁰. Her sınıfın mensuplarına varlık düzeylerine göre görev verilmekte ve en önemli görevler en yüksek üç vatandaş grubu arasında paylaştırılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu üç grup oldukça ayrıcalıklı görünmekte, lakin “en hakiki vatandaşlık hakları” olan meclise ve jüri mahkemelerine üyelik hakkı tüm vatandaş gruplarınca tatbik edilebilmekte ve hatta en alttaki işçi vatandaşlar grubu mensupları bakımından tek ayrıcalık teşkil etmektedir. Aristoteles'in ifadesiyle: “Mahkemede oyu elinde tutan halk, devleti de elinde tutuyordu.”⁵¹ Solon'un vatandaşlık sistemi yoksulların servet edinerek vatandaşlık sınıflarını tırmanmasına olanak

⁴⁷ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 46.

⁴⁸ Manville, **The Origins of Citizenship in Ancient Athens**, s. 9.

⁴⁹ Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 43.

⁵⁰ Aristoteles, **Atinalıların Devleti**, Çev. Yok, İstanbul, Arya Yayıncılık, 2012, s. 21.

⁵¹ Aristoteles, **Atinalıların Devleti**, s. 25.

tanınmaktadır⁵². Solon, mülkiyete erişilebilirliği mümkün kılmış, alt sınıf ailelerin soylu ailelerin otoritesinden kurtulmalarına yol açmıştır. Yine yaptığı değişikliklerle vatandaşların borç nedeniyle köle durumuna düşmelerinin önü kapanmıştır⁵³.

Solon'a göre, altsınıfların elde ettikleri özgürlükleri korumak için "siyasal haklar kalkanına" ihtiyaçları vardır. Değişiklikler sonrasında senatoya soyluların dışındaki vatandaşların da katılımı mümkün kılınmıştır. Bu yeni düzende yine sınıflar vardır; fakat artık bu sınıflar soya göre değil ve fakat varlığa göre belirlenmekte, bu bağlamda nicel ölçütler belirleyici olmaktadır. Solon'un amacının, varlık üzerine kurulu yeni bir toplumsal ayrım aracılığı ile kalıtsal din üzerine kurulu olan eski ayrıcalıkları unutmak olduğu ifade edilir⁵⁴. Yine Wood, Solon'un bu sistemle isyankâr köylüleri yatıştırmaya çalıştığını ileri sürer⁵⁵. Mevzubahis sistem, vatandaşlık haklarıyla mülkiyet arasında doğrudan bir bağlantı oluşturur. Arendt'e göre bu bağın nedeni, servet sahibi kişinin artık kullanım ve üretim araçlarının teminiyle uğraşmak zorunda olmayışı, dolayısıyla da kamu faaliyetlerine katılım konusunda özgür olmasıdır⁵⁶. Üretim ile siyaset arasında keskin bir ayrıma yol açan bu durum, üreticilerin yönetici ve hatta vatandaş olarak siyasi rollerinin oldukça azalmasına yol açmıştır⁵⁷. De Coulange, kurulan bu sistemin iki düşmanı olduğunu ifade eder: "kaybolan ayrıcalıklarına üzülen soylular ile eşitsizlikten hala acı çeken fakirler".⁵⁸

Solon'un getirdiği bir diğer yenilik, yargı sistemine ilişkindir. Tüm vatandaşların başvurabileceği yeni halk mahkemesi, aristokrasinin yargı alanındaki tekelliğini zayıflatır. Artık bir vatandaş, davasını aristokratik yargı sisteminden alıp bu mahkemeye götürebilecektir. Getirilen bu değişikliklere demokratik nitelendirmesini yapmanın iddialı olacağını söyleyen Wood buna karşılık, mevzubahis düzenlemelerle aristokrasinin gücünün azalmasıdaki katkısının yadsınamaz olduğunu ifade eder⁵⁹.

⁵² Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 37-38.

⁵³ Aristoteles, **Atinalıların Devleti**, s. 12, 18-19, 25; De Coulanges, **Antik Site**, s. 249-250.

⁵⁴ Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 46.

⁵⁵ Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 45.

⁵⁶ Hannah Arendt, **İnsanlık Durumu**, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 111.

⁵⁷ Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 30.

⁵⁸ De Coulanges, **Antik Site**, s. 263.

⁵⁹ Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 46.

Bir diğerk reformist ve sonraları demokrasinin gerçekt temelleri olarak değerkendirilecek değerkliklere imza atan isim olan⁶⁰ Kleisthenes (*archon*/baş sivil yetkili), Solon'un dört vatandaş sınıfının ötesine geçerek, hem toprak hem de halk bakımından daha karışık bir kümelendirme sistemini ortaya koymuştur. Atina devletinin üzerinde hüküm sürdüğü *Attica* bölgesi bu reformlarla Kent, Kara ve Kıyı olarak e ayrılmış, bu bölgelerden her biri de kendi içinde onarlı kısımlara ayrılarak toplamda otuz bölge oluşturulmuştur. Bu yapıda tüm vatandaşlar 139 *deme*'ye bölünmüş olup her bir *deme*'nin 200 civarında vatandaştan oluştuğ ifade edilmektedir⁶¹. Aristoteles'in ifadesiyle "daha fazla insan devletin yönetimini paylaşabilsin diye onları bir araya getirecek şekilde" yeniden rgtlenilmiřtir⁶². Kleisthenes'in bu yeni sistemi, vatandaşları eskiden olduğ gibi doğumu değil, ikamet yerini esas alarak idari birimlere bölmüştür. Kleisthenes'in gerekleştirdiğ değerkliklerden bir diğeri, kent meclisinin bu yeni yapıya uyarlanarak ye sayısının her kabileden elli kişinin katılımıyla 500'e çıkarılması iken üzerinde durulması gereken bir diğerk reform ise meclise ostrasizm⁶³ yetkisinin getirilmesi ve görece hafif kabul edilen bu cezayla politikaları beğenilmeyen siyasetçilerin suçlanmasının nnn aılmasıdır⁶⁴.

Bu reformların ardından M.. 5. Yüzyıla gelindiğinde, Perikles tarafından gerçekleştirilen ve yoksulların vatandaşlık haklarını kullanmasını teşvik eden, jüri mahkemelerine katılımın ücretlendirilmesi uygulaması önemli bir değerkliktir⁶⁵. Ne var ki, verilen ücret başka herhangi bir içten alınabilecek günlük ücretin çok altında olduğundan ancak çok yaşlı yahut çok yoksullar tarafından cazip bulunmuřtur⁶⁶. Perikles, bunun yanı sıra, vatandaş olabilme koşulunu yalnızca Atinalı babadan

⁶⁰ Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 47.

⁶¹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 38-39.

⁶² Aristoteles, **Atinalıların Devleti**, s. 45.

⁶³ Atina ve diğerk Antik Yunan kentlerinde genelde devlet için tehlikeli olduğ dşnlen bir vatandaşın halkoyuyla on yıl süre için uzaklaştırılmasıdır. Aristoteles, **Atinalıların Devleti**, s. 47; Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 40.

⁶⁴ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 40.

⁶⁵ Aristoteles, **Atinalıların Devleti**, s. 57.

⁶⁶ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 44-45.

doğma ile değil aynı zamanda Atinalı anneden doğma şartına da bağlayarak vatandaş sayısının azalmasına yol açmıştır⁶⁷.

Atina’da vatandaşlığın ne ifade ettiğini anlamak için başvurulabilecek en iyi yollardan biri, Atina ile Sparta arasındaki Poleponnesos Savaşı’nın (431-404) çıkmasının hemen sonrasında, Perikles’in ölen Atina askerleri için yaptığı konuşmanın incelenmesidir. Ünlü “Cenaze Töreni Söylevi” asıl olarak Sparta ve Atina’nın karşılaştırılması suretiyle Atina demokrasisinin şahaneliğini ortaya koyma amacını taşır. Bunun yanında vatandaşlıkla ilgili oldukça belirgin bazı işaretler bulmamız mümkün ve bu çalışma açısından da oldukça anlamlıdır. Heater’ın Thucydides’ten alıntılıdığı şu iki pasaj, Cenaze Töreni Söylevi’nin konumuz açısından can alıcı olan eşitlik, özgürlük ve genel anlamda vatandaşlık konularıyla ilgili fikir vermesi açısından önemlidir⁶⁸:

“Özel anlaşmazlıkları çözmek söz konusu olduğunda herkes hukuk önünde eşittir; kamusal sorumluluk gerektiren konulardaki kişilerin karşı karşıya gelmesi durumunda önemli olan belli bir sınıfa mensup olmak değil, insanın sahip olduğu gerçek yetenektir. Devlete hizmet edebildiği sürece kimse yoksul diye siyasetten yoksul tutulamaz.”

“Burada, her birey sadece kendi işiyle değil aynı zamanda devletin işleriyle de ilgilidir: Kendi işleriyle fazlasıyla meşgul olanlar bile genel siyaset hakkında son derece bilgilidirler -bu bize özgü bir şey-: Siyasetle ilgilenmeyen bir insanın kendi işini önemsemeyen bir insan olduğunu söylemiyoruz. Biz Atinalılar, kendi başımıza siyasetle ilgili kararlarımızı alır veya bu kararları yeri geldiğinde tartışmaya açarız: Zira sözlerle eylemler arasında bir uyumsuzluk olduğunu düşünmeyiz.”

Perikles’in son pasajda ifade ettiği “konuşma özgürlüğü” meclisin tam demokratik biçimde çalışabilmesi için zorunlu görünen bir özgürlük biçimidir. Demokratik vatandaşlık için bu özgürlüğün varlığı elzemdir ancak yeterli değildir: Ayrıca vatandaşların bu özgürlüğü fiilen tatbik etmeye yönelik iradeleri bulunması şarttır. Vatandaşlarda, diğer vatandaşlarla toplanıp güncel konuları tartışma ve yönetim kurumlarında görev almak yönünde bir heves olması mühim addedilmektedir. Solon’un sınıflı düzeninde dahi tüm Atina vatandaşlarının bu faaliyetlerde eşit olarak yer almakta olduklarına değinmiştik⁶⁹.

⁶⁷ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 40.

⁶⁸ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 41-42.

⁶⁹ Bkz. Bölüm I, s. 10.

Şunu belirtmek yerinde olacaktır ki Atina demokrasisi yalnızca vatandaş olanların eşitliği, özgürlüğü ve katılımı bağlamında kendine ifade bulabilmektedir. Yine hatırlamakta fayda var ki; herkes vatandaş değildir. Vatandaş olmadığı halde Atina’da ikamet eden pek çok yabancı bulunmaktadır. Yabancıların Atina’da ikamet edebilmesi meclisin onayına tabidir. Yabancıların bu onayı alabilmesi için bir Atina vatandaşının *himayesine* girmesi şarttır. Zira yabancıların himaye kurumundan faydalanmadan Atina’da hukuki işlem yapabilmesi mümkün değildir⁷⁰.

Yabancılar Atina devletinde ticaret, sanayi vb ekonomik faaliyetlerde bulunmada ve sanatla uğraşmada büyük ölçüde serbesttir. Bu bakımdan, mülk edinme ve bir Atinalı ile evlenme hariç tutulduğunda, yabancıların Atina’da hemen tüm medeni haklardan faydalandığı söylenebilir.⁷¹ Buna karşın yabancılar, meclise katılma, hâkim yahut memur olma gibi siyasi haklardan tamamen mahrumdur. Ayrıca yabancıların Atina’da sırf yabancı olmalarından kaynaklanan ek bir vergi ödemeleri zorunludur⁷².

Yabancı olduğu halde vatandaş gibi hareket eden (bir vatandaşın himayesine girmeyen yahut vergi ödemeyen) yabancıların mallarına el konulmakta ve kişi sınır dışı edilmektedir. Suçun daha ağır görüldüğü hallerde yabancıların köle statüsüne düşürülmesi de söz konusu olmaktadır⁷³.

Atina vatandaşlığı kıymetli ve kutsal (*kalon kai semnon*) olarak addedilmiştir. Bunun bir görünümü de vatandaşlığın ancak belli bazı durumlarda ve tedbirli bir biçimde tanınıyor olmasıdır. Yasa koyucunun, yabancıya vatandaşlık hakkı verilmesi dışında bu denli zorluk ve engel çıkardığı başka bir kamu faaliyeti olmadığı iddia edilir. Bunun nedeni yeni vatandaşın mecliste kullanacağı oyun mevcut dengeyi değiştireceği korkusu değildir. Asıl neden, De Coulanges’ın Demosthenes’ten aktardığı üzere, halkın tedirginliği dini bir tedirginliktir. Yabancıların vatandaşlığa alınması ona dinde ve kurbanda yer vermek demektir ve Atinalılar böyle bir eylem için kendilerini tümüyle özgür hissetmez⁷⁴.

⁷⁰ Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 126.

⁷¹ Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 126.

⁷² Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 126.

⁷³ Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 127.

⁷⁴ De Coulanges, *Antik Site*, s. 187.

Yabancılar vatandaşlık statüsü verilmesi çoğunlukla demokrasinin yaygınlaştığı M.Ö. 5. yüzyılda gerçekleşmiştir⁷⁵.

Yabancı, meclis kararıyla vatandaşlık kazansa dahi vatandaşlıkla ilgili bazı sınırlamalara tabi olmaya devam eder. Örneğin dini bir görevde bulunamaz yahut vasiyet yoluyla mal bırakamaz⁷⁶. Yine kişi başka bir polisin vatandaşı olduğu sürece Atina vatandaşı olamamaktadır⁷⁷.

Hemen tüm Antik Yunan devletleri gibi Atina da köleliğin meşruiyeti üzerine kurulmuştur. Köle; tüm haklardan yoksun olup, hukuk karşısında bir “kişi”yi değil bir “mal”ı temsil etmektedir⁷⁸. Atina’da esaret altına girme şu sebeplerden ileri gelmektedir⁷⁹:

- Köle anne babadan doğma
- Babası tarafından satılmış olma⁸⁰
- Terk edilmiş bir çocuk olup başkası tarafından bakılma
- Görevlerini yerine getirmeyen yahut vatandaş gibi hareket eden yabancı olma
- Azat edilmiş bir kölenin yeniden satın alınması
- Borçlunun borcunu ödememesi⁸¹
- Savaşta esir düşme.

Mal statüsünde olmasına karşın Atina’da kölelere tanınan bazı güvencelerden bahsedebilmek mümkündür. Buna göre⁸²:

- Köle, sahibinin kötü muamelesi sebebiyle mahkemeye başvurabilmektedir.
- Köle, kendisine ait mal biriktirebilmektedir.
- Bazı durumlarda köle başkasına satılmayı talep edebilmektedir.

Kölelik geri dönülmez bir statü değildir. Atina’da köle azat etmek mümkündür.

Bunun birkaç yolu bulunmaktadır⁸³:

- Sahibinin kölesini azat ettiğini resmen duyurması⁸⁴
- Vasiyetname aracılığı ile

⁷⁵ Manville, *The Origins of Citizenship in Ancient Athens*, s. 3.

⁷⁶ Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 127.

⁷⁷ De Coullanges, *Antik Site*, s. 187.

⁷⁸ Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 127.

⁷⁹ Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 127.

⁸⁰ Solon yasalarıyla bu hak sınırlandırılmıştır. Buna göre ancak “şerefli ve namuslu bir hayat sürmeyen” kız çocuklar satılabilmekteydi. Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 127.

⁸¹ Solon yasaları bunu kaldırmıştır. Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 127.

⁸² Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 127-128.

⁸³ Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 128.

⁸⁴ Bu ilan, mahkeme, ibadethane veya tiyatro gibi kalabalık bir kitlenin önünde ve şahitler eşliğinde gerçekleştirilirdi. Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, s. 128.

- Bir ibadethaneye satma yahut bağışlama yolu ile
- Devlet otoritelerinin emri ile⁸⁵

Köle sahibi, kölesini bazı şartlara bağlı olarak da azat edebilmektedir. Örneğin eski sahibine yakın bir yerde ikamet etmek, öldüğünde mirasını eski sahibine bırakmak, evleneceği zaman eski sahibinin iznini almak gibi⁸⁶.

Atina'da eski köle sahipleri, eski köle "nankörlük" ettiği takdirde kişiyi yeniden köle kılma hakkını haizdir. Bunun için söz konusu nankörlüğün mahkemede ispatı gerekir. Eğer mahkemeye başvurulur ve ispat gerçekleşemezse eski köle sahibi eski kölesini tekrar nankörlükle suçlama hakkından mahrum kılınır ve eski köle özgürlüğünü muhafaza eder⁸⁷.

Azat edilmiş köle, bununla otomatik olarak siyasi haklar kazanmamaktadır. Bunun nedeni azat etmenin bir kişinin iradesi olması, bu tekil iradenin tüm siyasi ve medeni hakları bahsetme ehliyetinin olmamasıdır. Azat edilen kölenin durumu yabancıнын statüsüyle denk duruma gelir. Her ikisi de vatandaşlık haklarından mahrum olup bu hakkı kazanmaları ancak yetkili makamların cevaz vermesiyle mümkün olur⁸⁸.

Vatandaşlar ve vatandaş olmayanlar gruplandırıldığında iki grup dışarıda kalmaktadır: kadınlar ve çocuklar. Bu iki grubun toplum içerisindeki statüleri oldukça muğlâktır. Atinalı kadınlar, Atina toplumunun üyesidirler lakin hukuki anlamda polisle aralarındaki aidiyet ilişkisi dolaylıdır. Aradaki bağlantıyı kuran ise baba, koca veya ailenin bir diğer erkek ferdidir⁸⁹. Atina hukukunda kadın daimi bir vesayet altındadır. Evlenmeden önce bu vesayet hakkı baba, büyükbaba yahut erkek kardeşeyken, evlilikle hak kocaya intikal eder. Kadın, vasisi olmaksızın hiçbir hukuki işlem yapamaz, siyasi haklardan da tümüyle yoksundur⁹⁰. Erkek çocuklar da

⁸⁵ Köle statüsüne düşmüş ve fakat devlet için gerekli ve faydalı olduğuna inanılan bilim ve sanat adamları hükümet emri ile azat edilebiliyordu. Bunlar özgürlüklerini kazandıklarında eş zamanlı olarak vatandaşlık da kazanmaktaydı, bu azat edilmenin otomatik değil istisnai bir sonucuydu. Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 128.

⁸⁶ Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 128.

⁸⁷ Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 128.

⁸⁸ Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 129.

⁸⁹ Manville, **The Origins of Citizenship in Ancient Athens**, s. 13.

⁹⁰ Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, s. 132.

yetişkin statüsü elde edene kadar kadınlar ve kız çocukları ile aynı statüdedir. Hem kadınlar hem de çocuklar yasal kişilik bakımından aile şeflerine bağlıdır⁹¹.

Wood, Antik demokrasi anlayışıyla günümüz modern demokrasileri arasındaki farka değinirken, her ikisinde de kişilerin mevkileri yahut mensup oldukları sınıfa bakılmaksızın vatandaş olduklarını, dolayısıyla da sınıfın vatandaş olma durumuna etkisi olmadığını ifade eder. Lakin modern demokraside vatandaşlık sahibi olmak da sınıfsal bakımından farklılık yaratmazken, Antik Yunan'da vatandaş olmanın zengin-yoksul ilişkilerinde kapsamlı etkileri bulunmaktadır. Nitekim yazara göre; "Atina, Yunanlıların kendi yarattıkları demokrasi teriminden anladıkları anlamda -ve yalnızca bu anlamda- demokrasiydi. Bu, siyasi değil, toplumsal bir kategori olarak *demos*'un gücüyle ilgiliydi."⁹²

2. Roma Vatandaşlığı

Roma vatandaşlığı -yönetim biçiminin krallık, cumhuriyet yahut imparatorluk olmasından bağımsız olarak- birçok yönüyle Antik Yunan vatandaşlık anlayışından ayrılmaktadır. Roma vatandaşlığının içeriğini bu farklılıklar üzerinden saptamaya çalışmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Roma'daki vatandaşlık anlayışını farklı kılan ilk dikkat çekici hususlardan biri, "esnek" yapısıdır. Türetilen çeşitli vatandaşlık sınıfları, vatandaşlık statüsünün Roma kentini oldukça aşacak biçimde ve cömertçe bahşedilmesi ve var olan sınıflar arası geçişin mümkün kılınması bu esnekliğin görünümleridir⁹³.

Roma'da halk aynı kökten geldiği kabul edilen asil aileler (*patricii*) ile bu ailelerin dışında ve onların himayesi altındaki kişiler (*client*) olarak ayrılmaktadır. İkinci gruptakiler, aristokratların himayesi altında olmakla birlikte özgürdür. Hem patriciilerin hem de clientlerin köle sahibi olma hakkı bulunur. Ancak siyasi hakları içeren tam vatandaş statüsüne yalnızca patriciiler sahiptir. Bunun yanı sıra hiçbir patricii ailesinin himayesinde bulunmayan ve "kan esası" bakımından asil olmayan kişiler bir diğer statü grubunu, *plebleri* oluşturur. Plebler özgür olmalarına karşın ne

⁹¹ Manville, *The Origins of Citizenship in Ancient Athens*, s. 13.

⁹² Wood, *Yurttaşlardan Lordlara*, s. 51-53.

⁹³ Heater, *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, s. 49.

siyasi ne medeni hakları haizdir, en açık ifadeyle hukuk himayesinden yoksundurlar⁹⁴. M.Ö. altıncı yüzyıl itibariyle fetihlerin artması, pleb sayısının artması sonucunu doğurmuş, bunun üzerine devletin türlü imkânlarından yararlanan bu kesimdeni, devlet de askeri ve mali yönden yararlanma yönünde adımlar atmıştır. Bu bağlamda yapılan hukuk reformuyla plebler de askerlik ve vergi ile mükellef kılınmıştır. Fakat hesaplanamayan bir şekilde, bu durum pleblerin bazı hak taleplerinde bulunabilmelerinin yolunu açmıştır. Bunun sonucu olarak halk sahip olduğu varlığa göre bir sınıflamaya tabi tutulmuş ve dolayısıyla vatandaşlık statü ve yükümlülükleri varlıkla orantılı olarak bahşedilmiştir. Plebler bu yeni sınıflandırma uyarınca asker olabiliyor ve oy kullanabiliyor hale gelmiş ve fakat diğer kısıtlamalar baki kalmıştır⁹⁵. Bu bağlamda, Roma vatandaşlığı statüsünün gelişiminde, Antik Yunan'da olduğu gibi büyük yasa koyucuların metinleri değil ve fakat pleblerin Roma'nın ayrıcalıklı aristokrat sınıfı olan patriciilere karşı hakları için verdikleri mücadele sonucunda edinilen kazanımların etkili olduğunu söylemek mümkündür⁹⁶. Bu kazanımlar sayesinde oluşturulan ve hakların kullanılması ve korunması için görüşlerin dile getirildiği halk meclisleri, oluşum halindeki vatandaşlığın işaretleri olarak kabul edilir⁹⁷. Tıpkı Antik Yunan'da olduğu gibi Roma'da da kölelik mevcut bir müessese olmaya devam eder. Kişi, doğumla yahut hürriyetin kaybedilmesi ile köle statüsüne düşer. Hukuken, satılıp alınabilen, kiralanan, ödünç verilebilen bir mal statüsünde olan kölenin azat edilmesi büyük ölçüde malikinin tasarrufundadır. Buna karşılık hiçbir muameleye başvurulmadan hürriyeti kazanma yolları olarak; malikin eli ayağı tutmaz hale gelmiş köleyi terk etmesi, malikin kölesine insanlık dışı muamelede bulunması, kölenin yirmi sene boyunca özgür gibi yaşamış olması gibi haller örnek verilmektedir. Antik Yunan'da olduğunun aksine, Roma'da azat edilen köle başka bir işleme gerek duyulmaksızın Roma vatandaşlığını iktisap eder⁹⁸.

Yine Antik Yunan vatandaşlık sisteminden açık bir biçimde farklılık oluşturan noktalardan biri, vatandaşlık prosedüründeki yalınlıktır. Başlangıçta yalnızca babanın

⁹⁴ Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü**, s. 63-64.

⁹⁵ Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü**, s. 64.

⁹⁶ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 50; Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü**, s. 64.

⁹⁷ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 50.

⁹⁸ Ziya Umur, **Roma Hukuku**, 3. bs., İstanbul, Beta Yayınları, 2010, s. 157-166.

doğan çocuğunu kabul ettiğini ifade eder biçimde havaya kaldırması bu prosedürü yerine getirmek için yeterli iken, sonraları vatandaşın tanınma işlemi görece bürokratikleşmiş ve her beş yılda bir yenilenen vatandaş listeleri hazırlanmaya, doğum kaydı zorunlu hale getirilmeye başlanmıştır⁹⁹. Bu halde dahi vatandaş olarak tanınma süreci Antik Yunan'daki süreç ile karşılaştırıldığında oldukça basittir.

Bu noktada bakmamız gereken husus Roma vatandaşlığı statüsünün, bu statüyü haiz kişilere neler getirdiğidir. Bu statünün ana görünümü, vatandaşların kamu ve özel alanda Roma Hukuku'nun koruması altında olmalarında karşımıza çıkmaktadır. Antik Yunan'daki gibi bir yaşam biçimi olmaktan ziyade Roma vatandaşlığı geçerli bir hukuki statüyü haiz olma anlamını taşır¹⁰⁰. Bu bağlamda vatandaşın özel hukuk alanında, Roma vatandaşı olmayanların aksine, diğer Roma vatandaşlarıyla aile oluşturma ve Romalılarla ticaret yapma hakları bulunur. Kamusal alanda ise siyasal görevlere aday olanları seçmek için oy kullanma, mecliste bulunma hakkı ve sınıflı yapının cevaz verdiği ölçüde kamusal görevlere seçilme hakları mevcuttur. Diğer yandan, mevzubahis hukukun himayesi altında olma, vatandaşlara bazı yükümlülükler de yüklemektedir. Bu yükümlülükler genel anlamda askerlik görevi ve özellikle emlak ve veraset üzerinden vergi ödeme olarak karşımıza çıkar. Belirtmek gerekir ki vatandaşlardan alınan vergi vatandaş olmayanlardan alınan miktardan daha azdır. Söz edilen bu yükümlülüklerin arka planında Antik Yunan'da üzerinde durduğumuz *arete* kavramıyla benzerlik teşkil edecek şekilde vatandaşlık erdemi (*virtus*) düşüncesine rastlamak mümkündür¹⁰¹.

Antik Yunan'daki hali de tartışmalı olan demokrasinin Roma'da hiç mevcut olmadığı ileri sürülmektedir. Buna göre Roma vatandaşları Atina vatandaşlarının kullandığı türden bir siyasal gücü hiç deneyimlememişlerdir¹⁰². Bu görüşü savunanlar, görüşlerini desteklemek üzere, senatonun sahip olduğu temsil sınırlamasını, baş konsülün izni olmadan görüş bildirmenin mümkün olmamasını ve söz hakkı alma hususunda izlenen katı hiyerarşik sıralama uygulamalarını örnek

⁹⁹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 50-51.

¹⁰⁰ Füsün Üstel, **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1999, s. 54.

¹⁰¹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 51.

¹⁰² Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 52-53.

göstermektedir¹⁰³. Buna karşılık seçilmiş meclislerde halkın bir nebze de olsa nüfuzunun olduğu bilinmektedir. Lakin oylama usulleri nedeniyle sözü geçen kesim varlıklı kesimden ibarettir. Bu hususla ilgili Schnapper; Roma tarihi boyunca kamu işlerinin yürütülmesinin varlıklı vatandaşların tekelinde olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁴. Bunun yanı sıra, meclis toplantılarının sistemi yine “kent-devlet” vatandaşlığı usulüne göre düzenlenmiş ve değişen koşullara -özellikle de genişleyen sınırlara rağmen- bir uyarlama yapılmamıştır. Bu durum, kente uzak yerlerde yaşayan vatandaşların, zaman, para ve ilgi eksikliği dolayısıyla meclislere katılamamaları sonucunu doğuracaktır. Bu durumu değiştirmeye ve kamusal katılımı teşvik etmeye yönelik bir tedbir de öngörülmemiştir¹⁰⁵. Bu haseple toplantılara ancak poliste ikamet eden vatandaşlar devam gösterebilmeye başlamıştır¹⁰⁶.

Vatandaşlığın, bu statüye sahip kişilere sağladığı bir takım avantajların yanında Roma devletinin de vatandaş sayısını artırmada bazı çıkarları bulunmaktadır. Bu bağlamda en önemli husus, vatandaş sayısı artıkça bu statüyü haiz kişilerin bağlılıkları ve lejyon adaylıklarının güvence altına alınıyor oluşudur¹⁰⁷. Bu sebeplerle Roma vatandaşlığı hızla yayılmaya başlamıştır. Ancak tanınan vatandaşlık statüsü her zaman tam teşekküllü bir haklar demetine karşılık gelmez. “İkinci sınıf” yahut “yarı-vatandaşlık¹⁰⁸” olarak tasvir edilebilecek bu vatandaşlık türü ile Roma topraklarına dâhil edilen birçok yerin sakinlerine “*civitas sine suffragio*” yani oy hakkı ve seçilme hakkı olmaksızın vatandaşlık statüsü tanınmıştır. Daha genel bir ifadeyle özel alanda vatandaş olan bu kişiler kamusal alanda vatandaşların sahip olduğu hakları tatbik edememektedir¹⁰⁹. Bu uygulama sonucunda ortaya iki düzeyli bir vatandaşlık yorumu ortaya çıkmıştır: hem katılım hem statüyü içeren vatandaşlık ile yalnızca statüden ibaret olan vatandaşlık¹¹⁰. Dolayısıyla “aktif vatandaşların¹¹¹”

¹⁰³ Aylin Kılıç Oğuz, **Fedakâr Eş Fedakâr Yurttaş: Yurttaşlık Bilgisi ve Yurttaşlık Eğitimi, 1970-1990**, İstanbul, Yayınevi, 2007, s. 30.

¹⁰⁴ Etienne Balibar, “İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları: Eşitlik ve Özgürlüğün Modern Diyalektiği”, çev. Işık Ergüden, **Dersimiz Yurttaşlık**, der. Turhan Ilgaz, İstanbul, Kesit Yayınevi, 1998, s. 97.

¹⁰⁵ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 52-53.

¹⁰⁶ Gaetano Mosca, “Roma ve Ortaçağ: Siyasi Müessese ve Doktrinler”, çev. Mukbil Özyörük, **AÜHFD**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1946, s. 533.

¹⁰⁷ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 54.

¹⁰⁸ Mosca, “Roma ve Ortaçağ: Siyasi Müessese ve Doktrinler”, s. 532.

¹⁰⁹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 54-55.

¹¹⁰ Üstel, **Yurttaşlık ve Demokrasi**, s. 53.

yanı sıra siyasal haklarından yoksun ve fakat medeni hakları haiz bir yeni vatandaş güruhu yaratılmıştır.

Vatandaşlığın esas görünümü olarak koruması altında bulunulan Roma Hukuku, kişinin tam vatandaş olabilmesi için üç koşul öngörür. İlki kişinin özgürlük (*status libertatis*) durumudur. Bu bağlamda karşımıza özgür insanlar grubu ile köleler arası ayırım çıkar. Özgürlük ile vatandaşlık, birbirine sıkı sıkıya bağlı statüler olarak belirlenmiştir¹¹². Hakları haiz olanlar yalnızca birinci gruptaki kişilerdir. İkinci koşul kişinin aile durumu (*status familiae*) ile ilgilidir. Roma Hukuku uyarınca babanın çocukları üzerindeki egemenliği yaşamı boyunca devam etmekte, yalnızca kız çocukları üzerindeki bu hâkimiyet evlendiklerinde kocaya geçmektedir. Ancak doktrinde “aile evladı” olmanın erkek çocuğun vatandaşlığına hâlel getirmediği, zira Roma’da aile durumunun yalnızca özel hukuk alanında kişinin hak ehliyetine etki ettiği ifade edilmektedir¹¹³. Tam vatandaş olmanın üçüncü koşulu ise vatandaşlık durumunu ifade eden *status civitas*’dır. Bu şart esas itibarıyla Roma’ya aidiyeti ifade eder. Romalı olmayanlar, yani yabancılar Roma Hukuku uyarınca hak sahibi olamamakta ve fakat Romalıların konukları olarak bazı de facto korumalardan yararlanabilmektedir. Bu bilgiler ışığında, yalnızca Romalı özgür erkeklerin siyasal topluma katılım gösterebildikleri, dolayısıyla çok az sayıda kişinin siyasal görevlere seçildiği ve buna karşılık vatandaşların çoğunun senato dışında tutulduğu ifade edilmektedir¹¹⁴.

M.S. 212 yılında uygulamaya konan Caracalla Fermanı¹¹⁵ ile vatandaşlık statüsü imparatorluk dâhilindeki tüm özgür kişilere tanınacak şekilde yaygınlaştırılmıştır¹¹⁶. Mosca, bu ferman ile “medeni dünyanın bütün kısımları arasında, o zamandan beri

¹¹¹ Oğuz, **Fedakâr Eş Fedakâr Yurttaş: Yurttaşlık Bilgisi ve Yurttaşlık Eğitimi, 1970-1990**, s. 29.

¹¹² Bülent Tahiroğlu; Belgin Erdoğmuş, **Roma Hukuku Dersleri**, İstanbul, Der Yayınları, 2012, s. 146.

¹¹³ Umur, **Roma Hukuku**, s. 168.

¹¹⁴ Oğuz, **Fedakâr Eş Fedakâr Yurttaş: Yurttaşlık Bilgisi ve Yurttaşlık Eğitimi, 1970-1990**, s. 29-30.

¹¹⁵ Mevzubahis ferman, İmparatorluk dâhilindeki bütün özgür kişilere, kendi sitesinin verdiği haklar saklı kalmak suretiyle Roma vatandaşlığı hakkı tanımaktaydı. Cihan Osmanağaoğlu, **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2004, s. 38, dn. 109.

¹¹⁶ Oğuz, **Fedakâr Eş Fedakâr Yurttaş: Yurttaşlık Bilgisi ve Yurttaşlık Eğitimi, 1970-1990**, s. 29.

eşini görmediğimiz bir manevi ve fikri birlik” oluşturulmuş olduğunu ileri sürer¹¹⁷. Bu değişiklik ile birlikte Roma vatandaşlığının bir ayrıcalık olarak kabul edilen yönü oldukça aşınmış ve Roma vatandaşlarıyla vatandaş olmayanlar arasındaki farklar azalmıştır¹¹⁸. Bu denli yaygınlaşan vatandaşlık yeni bir sorunu da gündeme getirecektir: Farklı devletlerin vatandaşı olan ve sonrasında Roma vatandaşlığı bahsedilen kişiler aynı anda iki vatandaşlığı birden taşıyabilecek midir? Bu soru Romalı ünlü hukukçu Cicero tarafından kesin bir dille olumsuz cevaplanmıştır. Cicero böyle bir noktada mevzubahis kişilerin iki vatandaşlıktan biri lehine seçim yapmak zorunda olduklarını ileri sürmüştür. Buna karşın uygulamada bu kabulün sıkça çiğnenmiş olduğu görülür¹¹⁹.

Bu noktada Stoacı görüşün “*kozmpolis*” ideali ile Cicero’nun sözü edilen “bağdaşmazlık ilkesi”nin birbirine oldukça zıt görüneceği ortadadır. Zira Stoacılık bireyin bir siyasal varlık olarak hem devletine hem de evrensel doğa yasasına bağlılık içinde bulunmasını erdemlilik olarak niteleyecektir. Bu bağlamda kişi, hem yasal olarak var olan devletin, hem de en azından akıl yürütebilen ve dolayısıyla *evrensel akıl* sahibi herkes, kozmpolisin, yani evrensel ahlak toplumunun bir üyesi kabul edilmektedir. Bu bahse ilişkin olarak Stoacı düşünür Marcus Aurelius’un bir vatandaş olarak Roma’ya, bir insan olarak ise Evren’e bağlı olduğu ifadesi dikkat çekicidir. Stoa düşüncesinin bir iç çelişkisi olarak da yorumlanan, *polis* ile *kozmpolisin* bağdaştırılması sorunu düşünürleri hayli meşgul etmiştir¹²⁰.

Antik Yunan’da özel bir önem atfedilen kamu hayatına katılım, Roma’da Hristiyanlığın yükselmesi ve bunun bir getirisi olarak dünya ve dolayısıyla devlet işlerine ilgisizliğe neden olmuş ve o zamana dek Roma’da da önemli addedilen hususların giderek yok olmasına yol açmıştır¹²¹. Temsil ve katılım bakımından tartışmalara konu olsa dahi, modern demokrasinin vatandaşlık kavramını Roma’da tanımlanmış hukuki statü terimleri ile miras aldığını söylemek mümkündür¹²².

¹¹⁷ Mosca, “Roma ve Ortaçağ: Siyasi Müessese ve Doktrinler”, s. 538.

¹¹⁸ Osmanağaoğlu, **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, s. 38-39.

¹¹⁹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 56-57.

¹²⁰ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 61, 66.

¹²¹ Gaetano Mosca, “Roma ve Ortaçağ: Siyasi Müessese ve Doktrinler”, s. 538.

¹²² Balibar, “İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları: Eşitlik ve Özgürlüğün Modern Diyalektiği”, s. 95.

B. Ortaçağdan Ulus Devlete Doğru

1. Ortaçağda Vatandaşlık

Tarihsel bağlantı güçlü olmakla beraber ortaçağda vatandaşlık parçalı yapı ile birlikte önemini kaybetmiştir. Ortaçağda vatandaşlık pratiği, devletten ziyade kent yahut kasabadaki ayrıcalıklı bir statüyü ifade eder¹²³. Ortaçağ kentlerinin en çarpıcı özelliği, kendilerine ait hukukları, mahkemeleri ve özerk yönetimleri olması iken kentin sakinleri kentin hukukuna tabi birer kent vatandaşıdır¹²⁴.

Dönemin şartlarına bakıldığında, M.S. beşinci yüzyıl itibariyle Roma İmparatorluğu –batıda- çökmüş olup yalnızca Doğu Roma İmparatorluğu’ndan, başka bir deyişle Bizans’tan söz edilebilir. Bu durum klasik anlamda Roma vatandaşlığının da ortadan kalkmasını sonuçlamıştır. Aynı zamanda Hristiyanlık hızla yayılmaktadır. Bu dönemde Roma bürokrasisinin yerini daha basit, yerel yönetimler almış ve kilise yetkilileri yönetimde giderek daha fazla söz sahibi olmaya başlamıştır¹²⁵. Özellikle Batı Avrupa, Germen hanedanları tarafından yönetilen krallıklar halinde parçalanmıştır¹²⁶. Bu parçalı feodal yapı, ilginç bir biçimde Avrupa siyasi haritasının ilk taslağının çizilmesini sonuçlamış ve feodal çağda oluşan sınırların bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır¹²⁷. Bu sırada devlet kavramı bir

¹²³ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 67-68.

¹²⁴ Filiz Kartal, “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis’ten Küresel Düzene”, **Yurttaşlık Tartışmaları: Yeni Yaklaşımlar**, haz. Filiz Kartal, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2010, s. 22.

¹²⁵ Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü**, s. 84.

¹²⁶ Marc Bloch, **Feodal Toplum**, 3. bs., çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Opus Yayınları, 1998, s. 573.

¹²⁷ Bloch, **Feodal Toplum**, s. 578.

sürelğine ortadan kaybolacak ve özellikle on üçüncü yüzyıla kadar sosyopolitik ilişkiler daha çok kişisel bağlantılar üzerinden işleyecektir. Yine de vatandaşlık düşünce ve pratiği silik bir biçimde var olmaya devam edecektir¹²⁸.

Ortaçağ düşüncesinde vatandaşlık üzerine fikir üreten düşünürlerden biri St. Thomas Aquinas'tır. Aquinas, ortaçağda ön planda tutulan kral ve prenslerin kişisel otoritesi yerine devlet fikrini vurgulamış, monarka pasif biçimde itaat eden tebaa yerine devlet işlerine aktif katılım gösterecek vatandaş fikrini canlandırmak istemiştir. Aquinas'ın vatandaşlığının, vatandaşlığın bir tür Hristiyan yorumu olduğu ifade edilir. Zira Aquinas'a göre siyaset, diğer tüm dünyevi faaliyetler gibi Tanrı'nın ifadesidir ve kanunları yapacak vatandaşlar aslında Tanrı'nın evrensel doğa kanununu yansıtacaktır¹²⁹.

Heater, ortaçağ düşüncesinde vatandaşlığı sorunlu bir birliktelik olarak gördüğü Hristiyanlık bağlamından tamamen koparan isim olarak Padova'lı Marsilius'u zikreder. Aristoteles'in devletin kendi varlığından başka dayanağa ihtiyacı olmadığı görüşünden etkilenen Marsilius, Tanrı'ya karşı sorumlu olmayı öngören vatandaşlık anlayışını reddeder. Aristoteles'ten doğrudan katılım hususunda ayrılan Marsilius, tüm vatandaşların doğrudan katılım için fazla kalabalık olduğunu öngörerek temsili gerekli addetmiş ve bunu daha da ileri götürerek yalnızca yasama değil ve fakat yürütme ve yargı görevini icra edecekler için de önermiştir. Yine Marsilius gibi temsil savunucularından, Roma Hukuku Profesörü olan Bartolus doğuştan gelen vatandaşlık ile yasal statü olarak vatandaşlık arasında bir ayrım öngörmüş, yine dönem için şaşırtıcı biçimde kadınların vatandaşlığa konu edilmesi hususunu dile getirmiştir¹³⁰. Hem Marsilius'un hem de Bartolus'un İtalyan olmaları tesadüf değildir, zira İtalya, vatandaşlığın dönem Avrupa'sında en çok geliştiği yerdir. Öyle ki, kamu işlerine katılım oranının yüksekliği dolayısıyla İtalya kent devletlerinde yarı zamanlı çalışma sistemi benimsenmiştir. İtalyan kent devletlerindeki vatandaşlığa etki eden önemli kurumlardan biri loncalardır¹³¹. Kentin ekonomik hayatını belirleyen loncalar giderek vatandaş haklarının elde edilmesinde

¹²⁸ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 68.

¹²⁹ Kartal, "Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis'ten Küresel Düzene", s. 23; Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 70-71

¹³⁰ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 73-74.

¹³¹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 81-85.

de etkili olmaya başlamıştır. Özellikle orta ve üst sınıf tüccarların oluşturduğu büyük loncalar hükümet üzerinde kontrol sahibidir zira loncaların ekonomik önemi, beylikler karşısında siyasal güçlerini de artırmaktadır¹³². Floransa gibi bazı kentlerde “seçkin vatandaşlık” modeli benimsenerek sadece lonca üyesi olanlar vatandaş kabul edilmiş, loncaların dışında kalan kentliler ve köy halkı vatandaşlıktan dışlanmıştır¹³³.

Avrupa feodalizminde köylüler, geniş toprak sahibi asiller ve ruhban sınıfına ait topraklarda çalışmakta ve fakat elde ettikleri gelirin büyük kısmını toprak sahiplerine vermektedir. Asiller hem vergiden muaf olup, hem de yüksek memuriyetlere gelebilme ayrıcalığına sahiptir. Kişinin toprakla bağı bir tür vatandaşlık biçiminde düşünülebilir. Buna göre halk yalnızca bir feodal beye bağlı olacak ve sadece onun adına çalışacaktır. Feodal beye bağlılığı vatandaşlık olarak düşünürsek, kişinin birden fazla beye bağlılığı, yani vatandaşlığı, mümkün olamamaktadır. Serf ile feodal bey arasında olması beklenen sadakat bağı da vatandaşlığın bugünkü anlamına denk düşmektedir. Serfin gösterdiği sadakat karşısında, bağlı olduğu beyliğin hukukundan ve korumasından yararlandırılması söz konusudur¹³⁴.

Feodalizmdeki feodal bey ile serf arasındaki bu bir tür vatandaşlık ilişkisinde kadın evlenme ile kocanın tabiiyetine geçer. Toprağa bağlılık ilkesi bağlamında zorunlu ikamet esastır. Kişinin vatandaşlık değiştirmesi oldukça istisnai olup, böyle bir durumda feodal beyin izni aranır. Feodal sistemde yabancılar ise oldukça kısıtlı haklara sahiptir. Hiçbir şekilde toprak sahibi olamaz ve beyliğin vatandaşı olan özgür bir kadınla evlenemezler. Bir beylik diğer bir beylikteki vatandaşının iadesini isteme hakkını haizdir. Ancak beyliğin vatandaşının iadesini istemediği yönündeki beyanı ile kişi diğer beylikle bir tabiiyet ilişkisi içerisine girebilmektedir. Yabancıların ölmesi halinde beylik, kalan mallarına el koyabilir, bu nedenle yabancıların vasiyette bulunma hakkı da sınırlandırılmıştır: Yabancı vasiyette bulunabilmek için feodal beye ayrıca bir ödeme yapmak zorundadır¹³⁵.

¹³² Kartal, “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis’ten Küresel Düzene”, s. 25.

¹³³ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 81-85.

¹³⁴ Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü**, s. 84, 88.

¹³⁵ Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü**, s. 88-90.

Diğer bir yandan gittikçe yükselen tüccar sınıfının ticari sebeplerle daha fazla özgürlük talep etmesi kentlerde vatandaşlığın gelişim göstermesini sonuçlamış, kendilerine ait siyasi ve hukuki yetkiler elde eden kentler, genel bir vatandaşlık tanımı yapılmasını zorlaştıracak biçimde sürekli değişen ve farklı kuralları haiz bir yapı oluşturmuştur. Bunun bir sonucu olarak kimin vatandaş olacağı kentsel ile kırsal arasındaki ayrım üzerinden belirlenmeye başlamıştır. Kırsal bölge sakinleri “görgüsüz”, kentliler ise “uygar” olarak görülmüş ve sadece uygarlar vatandaş sayılmıştır. Kentte bir mülk edinmiş olmanın ise önemi büyüktür, öyle ki kırsal bölgede yaşayan kişi ve hatta bir yabancı kentte mülk edinmesi halinde vatandaşlık statüsü kazanır¹³⁶.

On altıncı yüzyıla gelindiğinde, Avrupa’nın ortak figürü haline gelmeye başlayan ulus-devlet yapılanması ile birlikte vatandaşlığın yeni bir biçim kazanmaya başladığını söylemek mümkündür. Zira artık devlet ne Antik Yunan ve Roma’daki haliyle vatandaşlar ve meclis üyelerinden müteşekkil bir oluşum, ne de Ortaçağın kent devletleri ve küçük yerel yönetimlerinin birleşiminden oluşan bir yapıdır. Dolayısıyla önceki vatandaşlık anlayışları da bu yeni devlet sistemi ile örtüşmeyecektir¹³⁷.

Geçiş süreci ve soruna dair getirilen çözümler bir sonraki başlıkta incelenecek olup şunu göz önünde bulundurmak yerinde olacaktır: On yedinci yüzyıl Avrupası’nın görevlerin uygulanmasına ve hakların savunulmasına geçit verebilmesi için, parlamentoya ve monarkın iktidarına gem vuracak düzenlemelere ihtiyaç duyulacak, bu da ancak mutlak monarşilerden kurtulmayla elde edebilecektir¹³⁸. Bunun için de devrimler çağı olarak adlandırılan dönemi beklemek gerekecektir.

¹³⁶ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 76-81. Vatandaşlık ile mülkiyet arasındaki bu ilişki vatandaşlık tartışmalarının en başından beri kurulagelmıştır. Nitekim Aristoteles mülk sahibi olmayı vatandaşlığın bir ön koşulu olarak nitelemiş, mülk sahibi olmayanların kamusal işlerde faaliyet göstermesini reddetmiştir. Bu anlayışın arkasında, mülk sahibi kişinin rüşvete mülk sahibi olmayanlara kıyasla daha güçlü direneceği inancı bulunur. Dolayısıyla mülk sahibi olmak bir erdemin kaynağı olarak nitelenmiştir. Mevzubahis anlayış özellikle on yedinci yüzyıl İngiltere’sinde oldukça kabul görür olacak ve ülkenin sahipleri olarak görülen toprak sahiplerinin vatandaşlık için daha uygun oldukları fikri benimsenecektir. Kartal, “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis’ten Küresel Düzene”, s. 22.

¹³⁷ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 90-92.

¹³⁸ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 97-99.

2. Ulus Devlete Doğru

a. Ortaçağın Sonu, Ulus Devletin Doğuşu

On altıncı yüzyılın başlarından itibaren, bugün anladığımız şekliyle farklılıklar içermesine rağmen “ulus devlet” olarak tabir edilen egemen yapıların Avrupa sahnesinde boy göstermeye başladığı kabul edilmektedir. Bu egemen devletler monarkın şahsında tezahür etmekte ve mutlak monarşi olarak anılan şekilde iktidar kral yahut kraliçenin dışında başka hiçbir kurum veya grupta paylaşılmamaktadır¹³⁹. Feodal tabiiyet bağlarının değişmesine yol açan mutlak monarşilerin ortaya çıkışı, yerel tiranların baskılarından merkezi güçle işbirliği yapan burjuva sınıfının çabasıyla gerçekleşmiştir¹⁴⁰. Başka bir deyişle demokratik olmayan ulus devletin tarih sahnesine çıkması mutlak monarşilerin yükselişiyle karşımıza çıkar¹⁴¹. Bu yükselişin arka planına baktığımızda ülkeden ülkeye farklılıklar göstermekle beraber ana hatlarıyla büyük benzerlikler gösteren bazı işaretler tespit etmek mümkündür. Öncelikle, istilaların sona ermesi, krallıkların güçlerini tüketen bir uğraştan kurtarmıştır. Yine aynı sebep, nüfus artışına yol açarak, daha önce boş kalmış toprakların tarıma açılmalarına olanak sağlamış olup, kentlerde de zanaat ve ticaretin canlanmasını beraberinde getirmiştir. Paranın miktarının artması ve dolaşımının hızlanması merkezi vergiyi yeniden gündeme getirmiş ve hizmet sistemi yine merkeze bağlı maaşlı memur ve askerlerle yürütülmeye başlanmıştır. Zihniyette de eş zamanlı olarak aynı yönde değişimler gerçekleşmektedir. Önceleri görece daha soyut biçimde algılanan toplumsal bağ, kültürel Rönesans ile olgunlaşarak daha kolay anlaşılır bir niteliğe bürünmüştür. Kültürel bir uyanış olarak ifade edilen bu değişim, geçmişin örgütlü monarşik devletlerine dair anıları da tazelemiştir. Yazının artan

¹³⁹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 90.

¹⁴⁰ Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, 9. bs., İstanbul, Beta Yayınları, 2000, s. 128; Osmanağaoğlu, **Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, s. 48.

¹⁴¹ Cemal Bali Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, 3. bs., Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005, s. 100.

kullanılma olasılığı ve hevesi ise, düzenli muhasebe ve evrak kayıtlarının tutulmasının yolunu açmış ve böylece uzun süredir kilise örgütlenmesinin tekelinde kalmış olan bürokrasi tekrar yükselişe geçmiştir¹⁴².

Ne var ki güçlü merkezi otoritenin egemenliği her zaman istikrarı beraberinde getirmemiş, birçok Avrupa ülkesi bahsi geçen dönemlerde ciddi iç karışıklıklar ve uzun süreli savaşlar yaşamıştır¹⁴³. Bu bağlamda Fransa, 1562-1598 yılları arasında yaşadığı din temelli iç savaş ile bütünlüğünü sağlayacak, Almanya ise 1618-1648 arasında gerçekleşen benzer nitelikli savaştan parçalanmış biçimde çıkacaktır. Bu durum, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Avrupa tarihinin çevresinde döneceği merkezi teşkil edecektir¹⁴⁴. Fransız Devrimi öncesi en büyük Avrupa Savaşı olan Otuz Yıl Savaşları, Almanya ve Kutsal Roma İmparatorluğu içerisindeki iç savaşlara ek olarak; Almanya topraklarında, Fransa, Habsburglar, İspanya, Hollanda, Danimarka, İsveç ve Transilvanya'nın da katıldığı bir uluslararası savaşı ifade etmekte olup Protestanların zaferi üzerine Vestfalya Barışı ile sonlanacaktır¹⁴⁵.

Avrupa'nın ilk büyük konferansı kabul edilen Vestfalya Barışı, daha önceki toplantıların dini niteliğinin aksine, devletler, savaş ve iktidarın tartışıldığı laik bir konferanstır. Öyle ki; konferansta Papa temsilcisi dinlenmemiş, Papa'nın imzasına başvurulmamış olup barış hükümlerinde kilise gücü tam anlamıyla sınırlandırılıp, her devletin vatandaşlarının dinini belirleme yetkisini tanıyan ve fakat uygulamada etkisini gösterememiş olan 1555 tarihli Augsburg Barışı hükümleri tekrarlanmış ve Almanya'da Katolik, Protestan ve Kalvinizm dinleri geçerli dinler olarak sayılmıştır¹⁴⁶. Daha önce üzerinde durulduğu üzere, Otuz Yıl Savaşları ve bunun sonucunda imzalanan Vestfalya Barışı ile Avrupa'nın diğer devletleri mutlak monarşi altında birleşir ve güçlenirken, Almanya üç yüz kadar hükümler siyasi birim şeklinde bölünmüş ve ömrü çoktan tükenmiş feodal bir karışıklık içine itilmiştir. Buna karşılık Avrupa artık, kendi yasalarına göre hareket eden, kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarını gözetken, serbesti içerisinde ittifak kuran ve bozan,

¹⁴² Bloch, **Feodal Toplum**, s. 639-641.

¹⁴³ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 90.

¹⁴⁴ Oral Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, 20. bs., Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2010, s. 98-99.

¹⁴⁵ Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, s. 99-100.

¹⁴⁶ Mehmet Semih Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2010, s. 77.

aralarında elçi gönderen ve kabul eden bağımsız ve özgür devletlerden oluşmaktadır¹⁴⁷. Bu mevzubahis yapının vatandaşlıkla bağdaşıp bağdaşmadığı ve monarşik hükümetlerin daha etkin kılınabilmesi adına vatandaşlık fikrinin öne çıkarılmasının gerekli olup olmadığı temel sorun teşkil etmiştir¹⁴⁸.

Mutlak monarşi düzeni öncesindeki Ortaçağ vatandaşlığının, esas itibariyle küçük yerel yönetimlerle kurulan tabiiyet bağından müteşekkil olduğunu hatırlayacak olursak, büyük çaplı ve merkezi iktidarın kuvvetli olduğu monarşik devletlerin vatandaşlığından bahsedebilmenin ancak vatandaşlık fikrinin yeni yapıya uyarlanmasından geçeceği sonucuna ulaşılır. Küçük yerel yönetimlerin vatandaşlarının ulus devlet vatandaşına dönüştürülmesinde görünen ilk problem aradaki küçüklük büyüklük farkı olacaktır. Bir diğer ve belki de daha büyük sorun, iki vatandaşlık tipi arasında bağdaşmayı oldukça zorlaştıracak olan nitelik farkıdır. Zira bir kentin vatandaşlığından bir devletin vatandaşlığına geçerken kişinin hakları, görevleri ve sadakati de farklı bir kılığa bürünmek durumunda kalacaktır. Bununla bağlantılı olarak, monarkın tebaası olmaktan çıkıp krallığın vatandaşı olmanın bizatihi kendisine tereddütle bakılmıştır¹⁴⁹. Zira tebaa ile vatandaş birbirinin tamamen zıttı olarak anlaşılmakta, vatandaş, elbirliğiyle egemenliği elinde tutan özgür insanlar topluluğunu ifade ederken, tebaa bir başkasının otoritesi altındaki kişiyi işaret etmektedir. Tabiiyet ilişkisi feodal düzenden kalma, daimi bir biat ve astlık statüsü iken, vatandaşlık eşitlik ve özgürlüğü temsil eden modern bir statüyü ifade eder¹⁵⁰. Ulusal sınırlarla çevrelenmiş devletlerin sermaye ile ilişkisi, bir taraftan yeni bir siyasi bütünlüğün, diğer yandan ise yeni bir vatandaşlık modeline gereksinimin baş göstermesine işaret edecektir¹⁵¹.

¹⁴⁷ Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, s. 100-101.

¹⁴⁸ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 90.

¹⁴⁹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 90-91.

¹⁵⁰ Douglas Bradburn, "The Problem of Citizenship in the American Revolution", **History Compass**, Cilt: 8, No: 9, 2010, s. 1093.

¹⁵¹ Kartal, "Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis'ten Küresel Düzene", s. 29.

b. Ulus Devlete Giden Yolda Teorik Duraklar

Feodal düzenden mutlak monarşilere geçişi simgeleyen¹⁵² Fransız düşünür Jean Bodin, egemenliğin tanımını vatandaşlar ve uyruklar üstünde yasayla kısıtlanmamış en üstün iktidar şeklinde verdiği çalışması olan, “*Six Books of the Commonwealth*” adlı eserinde uyruktan vatandaş olup olamayacağı sorununu mercek altına alır¹⁵³. Bodin bu problemi, her uyruğun hâlihazırda başkasının otoritesi altındaki özgür bir vatandaş, özgürlüğü itaat ettiği egemen güç tarafından sınırlanan her vatandaşın da bir uyruk olduğunu ifade ederek aslında vatandaşlıkla uyrukluğu birbirine denk tutmak suretiyle aşmaktadır. Bunun yanı sıra Bodin, Aristoteles’in vatandaşlık anlayışını benimsemediğini belirterek vatandaşı vatandaş yapanın onun kamu görevine uygun olması yahut halk meclislerinde söz alması olmadığını ifade eder. Bodin’e göre vatandaşlığın kendini gösterdiği yer haklar ve ayrıcalıklar değil, yalnızca egemenle kurulan ilişkidir¹⁵⁴. Dolayısıyla keyfi iktidar uygulamalarından korunan vatandaş bir tür negatif özgürlük sahibi olacaktır, bu da özel hayat ve kişisel tercihlere dair özgürlüğü kapsayacaktır¹⁵⁵. Mevzubahis eserinde Bodin, vatandaşlığın birleştirici gücü üzerinde de durarak, vatandaşların yasa, dil, gelenek, ırk ve dinde olabilecek farklılıklara rağmen bir topluluk oluşturduğundan bahseder¹⁵⁶.

Dönemin bir diğer düşünürü Thomas Hobbes, “*De Cive*” (Yurttaşlık Üzerine) adlı eserinde egemenin yeterli otoriteyi sağlayamaması halinde anarşinin baş göstereceğini ve kendisinin de bizzat muzdarip olduğu iç karışıklıkların yeniden yaşanacağını ifade ederek, “*yalnız, çaresiz, nahoş, kaba,...*” vatandaşın rolünün itaat etmekten ibaret olduğunu savunur. Zira doğa durumundaki çatışma sebeplerinden biri olan güvensizlik ortamından kurtulmanın ve herkesin herkesle savaşına son vermenin çözümü olarak herkes her şey üzerinde sahip olduğu haktan başkalarıyla aynı oranda vazgeçecek, bir diğer deyişle toplum sözleşmesi aracılığıyla herkes tüm

¹⁵² Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, s. 126-127.

¹⁵³ George Sabine, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Cilt: 2, çev. Alp Öktem, Ankara, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, 1969, s. 79; Mehmet Akad, Bihterin Vural Dinçkol, **Genel Kamu Hukuku**, İstanbul, Der Yayınları, 2006, s. 87.

¹⁵⁴ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 92-94.

¹⁵⁵ Micheal Walzer, “Citizenship”, **Political Innovation and Conceptual Change**, haz. Terence Ball, James Farr, Russell L. Hanson, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, s. 215.

¹⁵⁶ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 92-94.

gücünü egemene devredecektir¹⁵⁷. Ardından Bodin ile benzer biçimde her vatandaşın gücü elinde bulunduran egemenin uyruğu olduğunu söyler. Dolayısıyla; “Hobbes için vatandaşlık bir sözcükten ibarettir.”¹⁵⁸

Zikredilmesi gereken bir başka düşünür olup aslında bir uluslararası hukukçu olan Samuel von Pufendorf 1682’de “Yurttaşların Görevleri Üzerine” başlıklı bir deneme yayınlamıştır. Bu listeye göre vatandaşların hem devlete, hem diğer vatandaşlara karşı görevleri bulunmaktadır¹⁵⁹. Vatandaşlık görevi olarak diğer vatandaşlara yönelik öngörülen görevler bugünkü literatürde “yatay vatandaşlık” olarak isimlendirilmekte olup Aristoteles’in vatandaşlık görüşüyle paralellik arzeder. Yalnızca görevlerden bahsedilen bu çalışmaya karşılık mevzubahis tarihlerde vatandaş hakları hususuna aynı önemin atfedilip atfedilmediği merak uyandırmaktadır¹⁶⁰.

On yedinci yüzyıl İngilteresine bakıldığında siyasal vatandaşlıktan kaynaklı haklar parlamento ve özelde Avam Kamarası tarafından çok kısıtlı da olsa sağlanmıştır. Fransa’daki Genel Meclis’in ise İngiltere parlamentosundan çok daha kısıtlı yetkilere sahip olup 1614 ile 1789 arasında hiç toplanmamıştır¹⁶¹. Medeni haklar, on yedinci yüzyıl İngilteresinde, İç Savaş döneminde mutlak krallığa karşı verilen savaşta elde edilen kazanımlar olarak karşımıza çıkar. 1647’de Albay Rainborough vatandaşların oy verme hakkını ilan eder ve yüzyılın sonlarına doğru habeas corpus hakkının uygulanmasına dönük hukuki boşlukların kapatılması gibi, bazı haklar yasalarda gerçekleştirilen değişikliklerle güçlendirilir. On yedinci yüzyılın sonu ve on sekizinci yüzyılın başında İngiliz tebaasının yabancılara karşı koruması ve özellikle ticari ayrıcalıkların güvence altına alınması amacıyla pek çok kanun çıkarılmış olup, medeni ve siyasi yönleri oluşmaya başlayan bir vatandaşlık modeli karşımıza çıkmıştır¹⁶². Bu anlamda vatandaşlığı en genel ifadesiyle “kişiyle

¹⁵⁷ Sevtap Metin, “Oyun Teorileri Işığında Thomas Hobbes’un Sosyal Sözleşme Kuramının Analiz ve Yorumu”, **Prof. Dr. Vecdi Aral’a Armağan**, Cilt: 72, Sayı: 1, 2014, s. 244-245.

¹⁵⁸ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 94.

¹⁵⁹ Paul Berry Clarke, **Citizenship**, London, Pluto Press, 1994, s. 91-93.

¹⁶⁰ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 96-97.

¹⁶¹ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 96-97.

¹⁶² Kartal, “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis’ten Küresel Düzene”, s. 30-31.

ulus devlet arasındaki hukuki ve siyasi bağ” olarak aldığımızda, mutlak monarşi tebaasının vatandaş olarak okunabileceği görülmektedir¹⁶³.

İngiltere’den Kuzey Amerika’ya göçenlerin oluşturduğu kolonilerde ise vatandaşlık koloniden koloniye değişmekle beraber her koloninin yerel yasalarını yapan ve düzenli toplanan meclisi bulunmakta ve fakat İngiltere’deki örnekten farklılaşmayacak biçimde oy hakkı yalnızca varlıklı erkeklere tanınmaktadır. Bununla beraber hak kavramına yönelik entelektüel ilgi artacak ve mevzubahis coğrafyada gerçekleşecek devrim yıllarında haklar adına gayretli bir mücadele gösterilecek, görevler ise sorumluluk bilinciyle yerine getirilecektir¹⁶⁴.

On yedinci yüzyıl sonu itibariyle vatandaşlık kavramına bakışta bir farklılık oluşmuş, artık “hakların dilinden” konuşulmaya başlanmıştır. Haklar üzerinden yürütülen tartışmanın merkeze oturmasını 1690 yılında yayınladığı “*Second Treatise of Civil Government*” adlı eserinde canını, malını ve özgürlüğünü korumanın herkesin hakkı olduğunu savunan John Locke sağlayacaktır. Bu ifade gelecek yüzyıllarda da geniş yankı uyandıracak ve daha sonra üzerinde duracağımız Amerikan ve Fransız Devrimleri’nde uyarlanmış şekliyle kendisine yer bulacaktır¹⁶⁵.

Bu görüşle aralarında zıtlıklar barındıracak biçimde on sekizinci yüzyıl ortalarında Jean Jacques Rousseau “kölelerin olmadığı bir Yunan polisi”ne benzeyen ve 25000 nüfuslu Cenevre kentinden yola çıkarak bir vatandaşlık düşüncesi ortaya koyacaktır. Nüfusun 1500 kadarının siyasal haklara sahip olduğu ve katmanlı bir toplum yapısına sahip olan kentin yurttaşlar sınıfının bir mensubu olan Rousseau, ilerleyen yüzyıllarda da çatışma halinde olacak iki vatandaşlık düşüncesinden, insanın kişisel çıkarlarının peşinde koşma özgürlüğünü öne çıkaran liberal anlayıştan değil, yurttaş cumhuriyetçiliği görüşünden yana bir tutum sergilemiştir¹⁶⁶. Bu bağlamda özgürlük, vatandaşların birbirleriyle elbirliği yaparak görevlerini yerine getirmesiyle elde edilecek ve korunacaktır. Doğal durumunu terk eden halk, siyasallaşarak hiç değilse öncesine nazaran haklar düzeyinde güvencelere sahip

¹⁶³Osmanağaoğlu, **Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, s. 52.

¹⁶⁴ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 98-99.

¹⁶⁵ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 101-102.

¹⁶⁶ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 105, 107.

olacaktır¹⁶⁷. Bunun yolu da “genel irade”den geçecektir. Halkın egemen olduğu devlet, hep birlikte topluluğun yararına en uygun olana karar verecektir. Genel iradeyi oluştururken vatandaş olan bu kişiler, kararların gereklerini yerine getirirken uyruktur. Bunu temellendirirken varsayımsal bir toplum sözleşmesine atıf yapan Rousseau vatandaşları organik biçimde birleştirecek olan noktanın “uyum” ya da başka bir ifadeyle “halk kardeşliği” olduğunu ifade edecektir. Rousseau’nun Antik Yunan kentlerine ve özellikle Sparta’ya beslediği hayranlık, kamu işlerinin vatandaşlar için özel işlerinden önce gelmesi gerektiği zira kamunun mutluluğunun her bir bireye daha fazla mutluluk getireceği yönündeki savunusu Perikles’in ünlü Cenaze Söylevi’ni çağrıştırmaktadır¹⁶⁸.

Liberal vatandaşlığın oluşum döneminde öne çıkan özelliği ise birey ve bireysel haklar üzerine yükselmesi ve mevzubahis vatandaşlık statüsünün bireyin kendi çıkarlarından kamusal çıkarlar adına vazgeçmesini öngörmüyor oluşudur. Kamusal alan ile özel alan birbirinden net bir biçimde ayrıştırılırken, vatandaşların siyasal topluluğun diğer mensuplarına karşı yerine getirmesi gereken görevler tanımlanmamaktadır. Devletin, vatandaşları birbirine ve kendine bağlaması beklenen organik bir işlevi bulunmamakta ve vatandaşların hayatına müdahale edebileceği çok dar bir alan bırakılmaktadır¹⁶⁹.

c. Devrimler

Modern demokratik dönemin resmi açılışı olarak kabul edilebilecek 1776 Amerikan ve 1789 Fransız devrimleri, yazılı belgelerini, varsayımsal olarak kabul edilen toplum sözleşmelerinin somut bir görünümü olduğu kabulü barındırmıştır¹⁷⁰. Ne var ki bu formül, kamusal bir ajan olarak siyasal vatandaş ile hukukun öznesi olan ve doğal haklar olan özgürlük, mülkiyet ve mutluluğu arama hakkının sahibi özel ve hukuki vatandaş arasında bir düalizme yol açacaktır¹⁷¹. Vatandaşlık üzerine bu hukuki ve siyasi iki bakış, haklar vurgusuyla “liberal”, erdem ve ödevler

¹⁶⁷ Yasemin Işıktaç, **Hukuk Felsefesi**, 3. Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2010, s. 170.

¹⁶⁸ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 105-110.

¹⁶⁹ Kartal, “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis’ten Küresel Düzene”, s. 33-34.

¹⁷⁰ Richard Bellamy, **Citizenship: A Very Short Introduction**, Oxford, Oxford University Press, 2008, s. 42.

¹⁷¹ Bellamy, **Citizenship: A Very Short Introduction**, s. 42.

vurgusuyla “cumhuriyetçi” düşünce olarak on sekizinci yüzyıldan itibaren belirginleşmeye başlayacak ve etkilerini günümüze dek sürdürecektir¹⁷².

(1) Amerikan Devrimi

1776-1787 yılları arasında kendi anayasalarını ve hak bildirilerini yayınlayan Amerikan kolonileri öncelikle “temsil olmadan vergi olmaz.” düsturu ışığında, İngiltere kolonilerinin yeni vergiler koymasını reddetmiştir. İngiliz parlamentosunun egemenliğinin yerine halk egemenliğini öne çıkararak 1789’da anayasalarını onaylamış ve Amerika Birleşik Devletlerini kurmuş, bundan iki yıl sonra yayınladıkları haklar bildirisiyle İngiliz tebaasından Amerikan vatandaşına dönüşmüşlerdir¹⁷³. Bunu söylerken “Amerikan” tanımının zorluğunu yadsımanın yanlış olacağı kanaatindeyiz. Zira dil, hayat tarzı, kültür, ırk, doğum yeri gibi hususların hemen hemen hepsinde ayrılık teşkil eden ve oldukça az benzerlik barındıran bir grup kişinin, ulus devletlerin kendisinin kural değil istisna olduğu dönemde “vatandaş” statüsü altında birleşmeleri hem Amerikalılığın, hem vatandaşlığın muğlâklığından ötürü hayli belirsizlikle dolu bir alan açılmıştır¹⁷⁴. Haklar bildirisinin, özgür bir devletin gereği olan düzenli ordu ve halkın silah taşıma hakkının ihlal edilemeyeceğinden bahseden ikinci maddesi bağlamında Machiavelli’nin cumhuriyetçi fikrinden, haklar bağlamında ise Locke’tan etkilenildiği ifade edilmektedir¹⁷⁵. Bildirinin, “Tüm insanlar eşittir, onlara yaratıcıları tarafından belli haklar bahşedilmiştir.” şeklindeki ilk maddesinde hakların devlet tarafından değil yaratıcı tarafından veriliyor olduğu ifadesi mühimdir zira devlet bu hakların kullanımıyla ilgili düzenlemeler yapmadan kişiler bu haklardan tam

¹⁷² Kartal, “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis’ten Küresel Düzene”, s. 34.

¹⁷³ Kartal, “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis’ten Küresel Düzene”, s. 34-35.

¹⁷⁴ Bradburn, “The Problem of Citizenship in the American Revolution”, s. 1094.

¹⁷⁵ Amerikan devrimine tek bir karakter atfetmenin güçlüğü yönünde görüş için bkz. Bradburn, “The Problem of Citizenship in the American Revolution”, s. 1096.

anlamıyla yararlanamayacaktır. Yine de mevzubahis hakların siyasal vatandaşlığın köşe taşlarını oluşturduğu gözden kaçırılmamalıdır¹⁷⁶. Yeni oluşturulan devletin vatandaşlıkla ilgili yaşadığı teorik problemler, yabancıları “doğuştan vatandaş”a dönüştürülmesi hakkında üzerinde giderek daha çok kafa yorulmasına sebep olmuş, bunun üzerine bireyin üzerine düşünülmüş rızasına dayalı olacak şekilde “iradi” bir vatandaşlık modeli tasavvur edilmiştir. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus tebaa herkesi kapsayan bir statü iken vatandaşlığın bir miktar dışlayıcılığı bünyesinde barındırıyor olmasıdır. Amerikan vatandaşlığındaki dışlayıcılığın en görünür olduğu noktalar ırk, cinsiyet ve etnisite üzerinden şekillenmiştir. Vatandaşlar dışında kalan gruplar yalnızca oranın “sakini” olacak ve kamusal hayata katılma hakkını haiz olmayacaklardır¹⁷⁷.

(2) Fransız Devrimi

Genel itibariyle burjuvazinin feodal sistemle uyumsuzluğunun bir sonucu¹⁷⁸ olarak okuyabileceğimiz 1789 Fransız Devrimi eski rejime (*ancien régime*¹⁷⁹) ait ayrımcı unvanları resmen kaldırmış ve kişileri monarşinin tebaasından vatandaş statüsüne getirmiştir¹⁸⁰. Ancak nasıl ulus devletin oluşma süreci yüzyıllar boyu devam eden bir devlet kurma ve ulusal bilinç oluşturma hususlarındaki gelişimi gerektirdiyse, modern ulusal vatandaşlık kurumu da eski rejimin devlet üyeliği teori ve uygulaması üzerine inşa edilmiştir¹⁸¹. Bu bakımdandır ki, devrimi ve yeniden yapılandığı vatandaşlık kurumunu doğru değerlendirebilmek için eski rejimi anlamak gereklidir.

¹⁷⁶ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 113-115.

¹⁷⁷ Bradburn, “The Problem of Citizenship in the American Revolution”, s. 1098.

¹⁷⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları, **Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2006, s. 173.

¹⁷⁹ Avrupa’da Rönesans ve Reform hareketleri ile yıkılan Ortaçağ düzeninin ardından Fransız Devrimi’ne kadar geçen dönem Eski Rejim (*Ancient Régime*) olarak adlandırılmaktadır. Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e**, s. 142.

¹⁸⁰ Charles Tilly, “The Emergence of Citizenship in France and Elsewhere”, **International Review of Social History**, Cilt: 40, Sayı: 3, s. 227’den aktaran Kartal, “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis’ten Küresel Düzene”, s. 35.

¹⁸¹ Rogers Brubaker, **Fransa ve Almanya’da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2009, s. 59.

Avrupa'nın diğer birçok yerinde olduğu gibi, Devrim öncesi Fransa'sında da eşitsizlikçi bir yapı hâkimdir. Bu eşitsizlik yalnızca olgusal olarak değil, hukuki olarak da toplum düzeninin temelini teşkil eder¹⁸². Serfliğin birkaç bölge haricinde ortadan kalkmış ve köylülerin yüzde doksan beşinin özgür olmasına karşın¹⁸³, ayrıcalıklı tabakalar olarak ilk etapta sayılabilecek iki sınıf olan aristokrasi ve ruhban sınıfı dışında ayrıcalık arz edecek muamelelere tabi tutulan başka kesim ve kurumlar da mevcuttur: ayrıcalıklı köy, kasaba ve eyaletler ve ayrıca şirket ve cemiyetler var olduğu gibi, Katolikler, Protestan ve Yahudilere oranla, erkekler kadınlara oranla ayrıcalıklı konumdadır. İlke olarak herkesin yasa yahut gelenekçe tanınmış hakları olmakla birlikte kişinin hakları ait olduğu toplumsal kategoriye bağlıdır. Bu bağlamda belirleyici üyelik ve aidiyet devlete değil, devlet-altı düzeyleredir. “Fransız” olmamanın yaratacağı istisnai dezavantaj, bir Fransız'ın tabi olacağı koşullarda miras bırakıp edinmemesi hususunda kendini gösterir. Sistematik biçimde yabancıları ayırmamış olsa da, Devrim öncesi Fransız hukuku Fransız vatandaşı olan ve olmayana ilişkin statülerin nüvelerini haizdir. Bu da feodal dönemde senyörlerle kurulan aidiyet ilişkisinin merkezi otoritenin güçlenmesiyle bölgesel değil ülkesel düzeyde monarkla kurulması sonucu oluşmuştur. Dolayısıyla ortaçağ sonlarında krallık otoritesinin senyörlerde dağınmık biçimde bulunan kudreti kendinde toplamasının bir hukuki statü olarak vatandaş ve yabancının nüvelerini ortaya çıkardığı söylenebilmektedir.¹⁸⁴ “Modern devlet ve devlet vatandaşlığı kent özerkliğine ve kent vatandaşlığına karşı kurulmuştur”¹⁸⁵. Cumhuriyetçilik fikrinin canlandırıldığı devrimin ürünü olan “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi” insanın vatandaş olarak haklarını ortaya koymuş, temel vurgusu ise eşitlik, ulus ve topluluk iradesi kavramları üzerinde yoğunlaşmıştır¹⁸⁶. Sieyes, “*Üçüncü Sınıf Nedir?*” başlıklı eserinde birinci sınıf yahut tabaka ile ruhban sınıfını, ikinci tabakayla ise aristokrasiyi işaret etmiş, toplumun bu iki sınıf dışındaki tüm kesimlerini üçüncü tabaka olarak değerlendirmiştir. Üçüncü tabaka dahilindeki köylü ve emekçilerin de *Ancien Regime*'den hoşnut olmak için hiçbir nedeni bulunmuyorsa da mevcut rejimle

¹⁸² Brubaker, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu*, s. 60-63.

¹⁸³ Ağaoğulları, *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*, s. 183.

¹⁸⁴ Brubaker, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu*, s. 60-63.

¹⁸⁵ Brubaker, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu*, s. 66.

¹⁸⁶ Kartal, “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis'ten Küresel Düzene”, s. 36-37.

ilgili sıkıntıları en su yüzüne çıkmış kesim burjuvazidir. Sınıf bilincinden yoksun olan lakin düşük ücretler ve yükselen fiyatlardan rahatsızlık duyan emekçi sınıf, önlerinde yükselecek olan değişim bağlamında aktif bir rol üstlenecektir. Hem soylular tarafından küçümsenmek ve dışlanmaktan dolayı duydukları duygusal rahatsızlık, hem de feodalizmin ekonomik gelişmelerinin önüne geçtiği düşüncesi, burjuva sınıfını feodalizmle özdeşleşen tüm kurumların ve özellikle kilise yapılanmasının değiştirilmesi yönünde harekete geçmeye sevk etmektedir. Aslında burjuvazi, giderek büyüyen ekonomik gücüyle orantılı toplumsal ve siyasal hakları elde etmenin peşine düşmüştür¹⁸⁷.

Sieyes mevzubahis eserinde ayrıcalıklı düzeni hedef alır. Bu düzenin kabul edilemezliğinin gerekçesini, ayrıcalıkların akıl dışılığı ve başkalarına zarar vermeyi yasaklayan temel bir doğal yasaya karşıtlığı olarak niteler. Zira her ayrıcalık, kullanan kişiye başkalarına zarar verme izni vermektedir. Ayrıcalıklı tabaka, ortak bir düzen ve ortak bir hukukun varlığını zorunlu kıldığını iddia ettiği toplumun bir parçası olamayacaktır zira bu ortaklıkların dışındadırlar. Bu nedenden dolayı, kendi toplumsal tabakasına ait çıkarlara saplanıp kalan ayrıcalıklı kesim vatandaş da değildir¹⁸⁸.

Çalışmanın konusunu doğrudan ilgilendirmesi bakımından Sieyes'in vatandaşlıktan ne anladığına daha yakından bakmak faydalı olacaktır. Sieyes, ulus ve ulusal iradenin ortaya çıkmasıyla vatandaşın belirlediğini ifade ederken, bireyin, bütünün oluşumuna katkıda bulunarak, bu bütüne özgü iradeye katılmak suretiyle onun bir üyesi olarak ve ona itaat ederek vatandaşa dönüşeceğini belirtir. Bu yeni kimlik, bireyin feodal bağımlılıklarından ve dolayısıyla kulluk statüsünden kurtuluşunu işaret eder. Her birey, yasalar önünde vatandaş olarak aynı güvenlik, özgürlük ve haklara kavuşacak ve böylece birbirine benzer tutulan vatandaşlar ile türdeş bir kamusal alan peyda olacaktır. Bu anlamda insan yalnızca özü bakımından değil ve fakat siyasal toplumun bir mensubu olarak da diğer herkesle aynı değere sahip olacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, vatandaşa dönüşen bireyin, bu dönüşümde bireysel özelliklerinden tamamen sıyrılmasının öngörülmediğidir. Sieyes, bireylerin birbirlerine benzer tutuldukları alanın vatandaş olarak içinde

¹⁸⁷ Ağaoğulları, **Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği**, s. 184-186.

¹⁸⁸ Ağaoğulları, **Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği**, s. 191, 192, 200.

bulundukları kamusal alan olduğunu ve fakat bunun dışındaki özel alanda birbirlerinden farklı kişiler olduklarını dile getirir¹⁸⁹. Kamusal alandaki eşitlik öngörüsüne karşın, özel alanda bireyler arasında belli bir oranda eşitsizliğin olabileceğini vurgulayan Sieyes, bunların yasa ile korunacağını ve bu bireysel farklılıkların sınırının ortak çıkara ve kamusal eşitliğe zarar verdiği noktadan çizilmesi gerektiğini ifade eder¹⁹⁰. Örnek olarak, vatandaşların çeşitli biçimlerde birleşmeleri ve gruplaşmalarına izin verilmemesi gerektiğini zira bu tür birliklerin özel çıkarlar adına kamusal bütünlüğü tehlikeye atacağını dile getirir¹⁹¹. Kamusal eşitliğin mutlaklığından bahsetmesine karşın, seçmen olma ve seçilebilmeye ilişkin hakkın ulusun tüm mensuplarına tanınmaması gerektiğini ileri süren Sieyes, “başkalarına bağımlı insanlar” olarak kabul ettiği kadınları, dilencileri ve hizmetçileri bu haklardan mahrum bırakırken, açıkça ifade etmemiş olsa da mülkiyeti de bir ölçüt olarak benimsemeye yakın durur¹⁹². Bu haktan yoksunluk, kişinin vatandaşlık statüsüne hanel getirmeyecektir zira Sieyes vatandaşlığın ölçütünü “temsil edilebilir nitelikte olmaya” bağlar. Bu bağlamda ulusun her üyesi, cinsiyetinden yahut varlığından bağımsız olarak vatandaş kabul edilecektir¹⁹³. Konuya ilişkin görüşlerinin daha açık anlaşılabileceği, insan ve vatandaş hakları üzerine yayınladığı görüşlerinde Sieyes, doğal ve medeni haklar ile siyasal haklar ve bunları haiz olma hususlarını birbirinden ayırır. Buna göre doğal ve medeni haklar pasif, siyasal haklar ise aktif vatandaş haklarıdır. Ülkede yaşayan herkesin pasif haklara, yani kişiliğini, mülkünü ve özgürlüğünü koruma hakkına sahip olduğunu ve fakat kamusal hayata maddi katkıda bulunmayanların aktif vatandaş olamayacağını ileri sürer. Devrimin bir diğer öne çıkan ismi olan Maximilien Robespierre’in karşı çıktığı servete dayalı ayrımcılık, oy verme hususunda anayasal düzenlemelerin yapılacağı Ulusal Meclis’te kabul görerek, aktif vatandaşlar belli miktarda vergi ödeme kıstasıyla sınırlı tutulmuştur¹⁹⁴.

¹⁸⁹ Emmanuel-Joseph Sieyes, **Üçüncü Sınıf Nedir?**, çev. İsmet Birkan, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2005, s. 98.

¹⁹⁰ Sieyes, **Üçüncü Sınıf Nedir?**, s. 101.

¹⁹¹ Sieyes, **Üçüncü Sınıf Nedir?**, s. 99.

¹⁹² Sieyes, **Üçüncü Sınıf Nedir?**, s. 29; Ağaoğulları, **Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği**, s. 197-204.

¹⁹³ Ağaoğulları, **Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği**, s. 197-204.

¹⁹⁴ Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, s. 125-126.

Modern ulus devlet ve modern ulusal vatandaşlık kurumlarının gelişiminde önemli bir uğrak teşkil eden Fransız Devrimi’ni Brubaker’ın kategorizasyonu ile ele alırsak bir burjuva devrimi olarak yasa önünde eşitliğe dayanan genel üyeliği yarattığını, demokratik devrim olma bakımından antik çağın aktif siyasi vatandaş kavramını canlandırdığını lakin özel bir statü olarak değil, ilkesel düzeyde dahi olsa genel bir statüye dönüştürdüğünü, bir ulusal devrim olarak ulus devletler arası sınırları ve aynı bağlamda husumetleri belirginleştirdiğini, en nihayetinde bürokratik bir devrim olma anlamında üyeliğin devletle bağını doğrudanlaştıırıp kodifiye ettiğini söylemek mümkün olacaktır. Tüm bu gelişmeler dikkate alındığında modern ulusal vatandaşlığın Fransız Devrimi’nin bir icadı olduğunu söylemenin yanlış olmayacağı görülmektedir¹⁹⁵. Kavramın icadının ötesinde, “citoyen” (vatandaş) kelimesi devrim terminolojisinin belli başlı kelimeleri arasına girmiş ve bir sıfat olarak kullanıldığında özgürlük ve toplumsal fayda üzerine bir kahramanlığı ifade etmeye başlamıştır. “Yurttaş-Kral XVI. Louis” bu kullanıma verilecek en çarpıcı örneklerdendir¹⁹⁶.

Fransız devrimi ve yükselttiği cumhuriyetçi anlayış, oluşmakta olan ulus devletler için bir model oluşturmuş; merkezi bürokrasinin gelişmesi, paralı askerliğin ortadan kalkması, bölgesel ölçekte tek tip yönetimlerin oluşturulması, vergilendirme sisteminin gelişmesi ile dil ve eğitim yoluyla ulusal kültür yaratım çalışmaları ulus devlet sisteminin belirginlik kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Yirminci yüzyıl boyunca yeni ulus devletlerin dayandığı söylemler halkların kendi kaderini tayini ve egemenlik kavramları üzerinden şekillenmiştir. Bir yandan aidiyet duygusuyla vatandaşları birbirine bağlayan milliyetçilik bir diğer yandan vatandaşlıkla özdeşleşerek, vatandaşlığın hukuki ve siyasi kimliği milliyetçiliğin kültürel kimliği ile üst üste binmiştir¹⁹⁷.

Bu bağlamda ele alınması gereken diğer bir hususun “yurttaş-ordu” oluşumu olduğu kanaatindeyiz. On sekizinci yüzyılın sonlarında Fransa’nın 800.000 kişilik ordusu, o güne değin herhangi bir Avrupa Devleti’nin toplayabildiği en büyük ordu

¹⁹⁵ Brubaker, **Fransa ve Almanya’da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu**, s. 63-74.

¹⁹⁶ Pierre Retat, “The Evolution of the Citizen from the Ancien Regime to the Revolution”, **The French Revolution and the Meaning of Citizenship**, haz. Philip Dawson, Renae Waldinger, Isser Woloch, Westport, Greenwood, 1993, s. 13.

¹⁹⁷ Kartal, “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis’ten Küresel Düzene”, s. 40-41.

olma özelliği taşımaktaydı. Bu ordunun en önemli özelliği, çoğunluğunu içinde bulundukları siyasal sisteme üyelik yahut bağlılık duymadığı serflerden oluşan diğer Avrupa ordularının aksine, liyakat usulüne göre göreve gelen subayların komuta ettiği ve benimsedikleri bir dava uğruna savaşan vatandaşlardan oluşup halkı temsil eden ulusal bir ordu olmasıdır¹⁹⁸. Lord Acton, kolektif hak olarak vatandaşlığın ilk hayat bulduğu Fransız Devrimi'nin vatandaşlığa ilişkin kazanımlarına değinirken, bir yönüyle ülkede yaşayanların siyasal alana taşınan taleplerini sistem içinde ifade edebilme ve değişiklik üretebilme ehkietine kavuşmalarını, diğer yandan ise Napolyon Savaşları'na verdiği referansla ulusa aidiyet duygusunun perçinlendiğini dile getirir¹⁹⁹. Yine Fransız Devrimi ile daha önce vergilendirilemeyen soylu ve büyük toprak sahiplerinin vergilendirmeye konu olması ile genişleyen devlet bütçesi, güçlü bir ordu kuracak ve devam ettirecek bir savaş ekonomisinin var edilmesini kolaylaştırmıştır²⁰⁰. Orduyu bu modern şekliyle devralan Napolyon Bonapart, önce bir general olarak ünlenecek, 1800'de ise kendisinin oldukça geniş yetkilerle başında bulunduğu "Üç Konsül" yönetimiyle üç milyona karşı bin beş yüz oyla yönetime gelecektir. Napolyon'un kurduğu rejim, gücünü hiçbir kesimi açıkça temsil etmemesinden almış, bu sayede muhalefet de en az düzeye inmiştir. Özellikle toprak reformu ve hukuk düzeninin sağlanması ile güçlü ve merkezi bir yönetim ve dolayısıyla iç barışı sağlamıştır. Fransız Devrimi'nin insana ve insanın gücüne dair inançtan oluşan özü, Napolyon'un nezdinde yalnızca kendine duyduğu inanç olarak tezahür etmiş; askeri başarısızlıklar üzerine Eski Rejim tarafından devrilerek kanserden öleceği St. Helena adasına sürülmüştür²⁰¹.

Bir yandan insanların daha geniş cemaatler halinde toplanma ihtiyacı duymaları, diğer yandan toplumun kendi hakkında daha açık bir bilinç düzeyine ulaşmış olması ile ulusallık görünür hale gelmiş; bununla beraber yalnızca devletler değil, aynı zamanda vatandaş da kendisini oluşturmuştur²⁰². On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda yükselecek olan ve kent devletiyle imparatorluk arasında ortada

¹⁹⁸ Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, s. 168.

¹⁹⁹ Lord Acton, "Nationality", **Mapping the Nation**, haz. Gopal Balakrishnan, Londra, Verso, 1996, s. 25.

²⁰⁰ Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, s. 169.

²⁰¹ Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, s. 169-174.

²⁰² Bloch, **Feodal Toplum**, s. 662.

bir yerde bulunan ulus devlet, her birinin avantajlarını alıp dezavantajlarını bertaraf etmiştir. Zira kent devleti, imparatorlukların askeri saldırısı karşısında hayatiyetini devam ettiremeyecek kadar küçük, imparatorluk ise anlamlı olacak ölçüde siyasi katılıma müsait olamayacak kadar büyüktür. Buna karşılık ulus devlet, askeri gücü elinde barındıracak ekonomik güce sahip olmanın yanında daha az katılımı dahi olsa demokrasi uygulamasına cevaz verecek ideal boyutlardadır. Bu bağlamda ulus devlet, siyasi katılımı ve ulusal demokratik bir siyasi topluluğa üyelikten kaynaklanan hakları haiz bir vatandaşlık formu yaratmıştır²⁰³.

²⁰³ Bellamy, **Citizenship: A Very Short Introduction**, s. 42-44.

BÖLÜM II- ULUS (DEVLET) ve ÖTESİ

A. Vatandaşlığın Altın Çağı: Ulus Devlet

1. “Halk”ın Farklı Yüzleri: Irk, Etnik, Grup, Ulus

Ulus ve ulus devleti doğru analiz edebilmek için öncelikle bu kavramların nasıl anlaşılması gerektiği ve bağlantılı diğer kavramlardan nerede farklılaştığı üzerinde durulmalıdır. Başlangıç itibariyle hem ulus hem de ulus devletin biri kurgusal diğeri olgusal olmak üzere iki boyutu haiz olduğu söylenebilir. Kurgusal boyut, kurumsallaşmış siyasi iktidar olarak tanımlanabilecek devletin belirli bir tarihsel aşamada büründüğü form ve içeriğe uygun bir meşrulaştırma ihtiyacını; olgusal boyut ise böyle bir kurgunun oluşturulmasına ihtiyaç duyulan tarihsel aşamadaki somut siyasi ve toplumsal vaziyeti ifade etmektedir¹. Ulus devletin dayanağı olan ulusun içeriği, olgusal olarak, bir başka deyişle her somut örnekte, zamana ve mekana göre değişecek şekilde doldurulabilmektedir. Bu somut belirleme, belirli bir hedefe, ulus devlet biçiminde kurumsallaşmış siyasi iktidara meşruiyet sağlama hedefine yöneliktir. Tam da bu noktada ulus devlet ve ulus kavramlarının kurgusal boyutu devreye girer. Zira somut belirlemeler, kurgusal düzlemde çizilen ideal tipe referans verilerek gerçekleştirilmek durumundadır. Bunun için, mevzu bahis kurgusal düzlemde, zaman ve mekana göre farklılık göstermeyecek, ideal bir ulus devlet ve ulus tipinden söz etmek gerekmektedir. Unutulmaması gereken nokta şudur: Bu ideal tip ancak kurgusal zeminde mevcut olabilecek, somut düzleme tümüyle asla aktarılamayacaktır zira kurgunun olguya aktarılması sırasında ideal tip toplumsal gerçeklik karşısında değişikliğe uğrayacaktır².

Olgu ile kurgu arasındaki bu sürekli etkileşim, olgunun her zaman için kurguda tarif edilmiş ideal durumla birebir örtüşmemesinden ileri gelecektir. Dolayısıyla olgu, sürekli bir çabayla kurguya uygun hale getirilmeye, kurguya yaklaştırılmaya çalışılır. Ulus, ulus devlet ve uluslaştırma (*nation building*)

¹ Mehmet Tevfik Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2008, s. 71.

² Ozan Erözden, **Ulus Devlet**, 3. bs., İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2013, s. 132-133.

kavramlarının birbiriyle bağlantısı bu noktada açık bir biçimde görülmektedir³. Bu bağlamda ulus devlet ile kastedilen, kurumsallaşmış siyasi iktidarın belirli bir tarihsel aşamada büründüğü biçim iken; inşası vatandaşlık üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılan ve devletin bir aktör olarak mevcut bulunduğu bir sürecin ürünü olan ulus⁴, bu yapılanmanın kendisine meşruiyet kaynağı olarak aldığı kurgu, ulusçuluk ise bu meşruiyet kaynağını tek geçerli siyasi değer olarak benimsetmeyi hedefleyen siyasi akımı ifade etmektedir⁵.

Bu üç kavramın tarihte ortaya çıkışı eş zamanlı olmamıştır. İleriki başlıklarda ayrıntılı biçimde ele alınacak ve esas itibarıyla ulusun mu ulus devleti, yoksa ulus devletin mi ulusu öncelediğine dair tartışmada, ulusu tarihdışı değil modern bir olgu olarak alan görüşe yakın durduğumuzu, yukarıdaki tanımdan çıkacak mantıksal sonuç itibarıyla da belirli bir tarihsel aşama ve belirli bir coğrafi alanda ortaya çıkan siyasi yapılanmaların evrimi ile oluşmuş bir siyasi iktidar kurumu olarak ulus devletin, ulus ve ulusçuluğa öngeldiğini düşündüğümüzü söyleyebiliriz. Öyle ki, geleneksel toplum çözülmüş, toplumun içinde bulunduğu yapısal kısıtlar ulus inşasını bir zorunluluk olarak karşısına çıkarmıştır⁶. Ulus devlet, örgütlenmesini tamamlamasının ardından, kendisine bu örgütlenmeyi devam ettirmeyi sağlayacak meşruiyet temeli olarak ulusu, bu temeli yaygınlaştırıp benimsetecek bir siyasi akım olarak ise ulusçuluğu beraberinde getirmiştir⁷.

Sosyal bilimler literatüründe “halk”ı ikame edecek şekilde “ırk”, “ulus” ve “etnik grup” terimleri kullanılmaktadır. Irk, görünür fiziksel biçime sahip genetik bir kategoriyi işaret eder. Ulus, bir devletin fiili yahut muhtemel sınırlarına bir şekilde bağlı toplumsal-siyasi bir kategoridir. Bu kavramlar arasında en genci etnik gruptur ve öncesinde yaygın biçimde kullanılan “azınlık”ın yerine geçmiştir artık. Etnik grup, kuşaktan kuşağa geçen ve teorik olarak devlet sınırına bağlı olmayıp, bazı sürekli davranışlara sahip olduğu varsayılan kültürel bir kategoridir⁸. Henüz ulus

³ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 51.

⁴ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 71.

⁵ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 54.

⁶ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 71.

⁷ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 54.

⁸ Wallerstein, “Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, s.96-97.

seviyesine ulaşmamış sosyolojik yapı⁹ olarak işaret edilen etnik grup, “ortak atadan geldiklerine ilişkin bir inancı, ortak anıları ve kültürel özellikleri paylaşan, ana yurt olarak tanımladıkları ya da tarihsel açıdan kendilerine ait olduğuna inandıkları bir toprak parçasına bağlılık duyan ve aralarında belli bir dayanışma bulunan, ayırt edici bir ad sahibi insan topluluğu” olarak tanımlanır¹⁰.

Etnik grup terimi görece yeni bir kategori olduğundan, öncesinde kullanılan azınlıktan da ne anlaşılması gerektiği üzerinde durmak yerinde olacaktır. Azınlıktan söz edebilmek için bir çoğunluğun varlığı mecburidir. Ancak bu terimlerin lafzından hareketle azınlık yahut çoğunluk olma hallerinin aritmetik bir karşılığı olması gerekliliği, hatırı sayılır sayıda araştırmacı tarafından uzun süredir reddedilmektedir. Bu durum tamamıyla toplumsal güç dengesiyle ilgilidir, dolayısıyla sayısal çoğunluklar toplumsal azınlık olabilmektedir. Burada etnik grubun tanımında değindiğimiz, devletin sınırlarından bağımsızlık halinin pratikte karşılığını bulmakta zorlanıldığını gözlemlemek mümkündür zira toplumsal gücü ölçtüğümüz yer tek tek devletler olacaktır. Bu bağlamda ulus ile etnik grubun farkı, bir devletin tek bir ulusu içerebilmesine karşın birden fazla etnik gruba ev sahipliği yapabilmesidir¹¹.

Hepsi de halkı ifade etmesine karşın niçin üç ayrı kavrama ihtiyaç duyulduğu sorusunun cevabı, kapitalist dünya ekonomisinin tarihsel yapısında aranmalıdır. Zira bu üç kavramın her biri kapitalist dünya ekonomisinin temel yapısal özellikleri etrafında dönmektedir. Irk, dünya ekonomisindeki merkez-çevre zıtlığı, yani eksenel işbölümü ile; ulus, siyasal üstyapı, yani devletlerarası sistemi biçimlendiren egemen devletler ile; etnik grup terimi ise sermaye birikiminde ücretsiz emeğin geniş payının korunmasına olanak sağlayan hane yapılarının yaratılması ile ilişkilidir¹².

Modern anlamda devlet, hukuken tanımlanmış bir kavram olup içte ve dışta egemen, belirlenmiş bir devlet sahasına, başka bir deyişle ülke topraklarına, sosyal açıdan ise devlet halkına işaret etmektedir¹³. Bu örgütlenme biçimindeki devletler,

⁹ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 73-74.

¹⁰ Anthony Smith, **The Ethnic Origins of Nations**, Oxford, Basil Blackwell, 1986, s. 22 vd.

¹¹ Immanuel Wallerstein, “Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, **İrk Ulus Sınıf**, haz. Immanuel Wallerstein, Etienne Balibar, 4. bs., çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s. 103.

¹² Wallerstein, “Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, s. 98.

¹³ Jürgen Habermas, “**Öteki**” **Olmak**, “**Öteki**”yle Yaşamak, 5. bs., çev. İlknur Aka, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s.15.

ulusların ortaya çıkmasından önce de mevcut olmakla birlikte, on sekizinci yüzyıl sonu devrimleri ile ulus ile devlet birbiriyle kaynaşacaktır¹⁴. Dolayısıyla vatandaşlığın tarihi dönüşümünü anlamak için vatandaşlık denilince ilk akla gelen modern ulus devletin ve tabi ki ulus kavramının ne anlama geldiği üzerinde durulmalıdır.

2. Ulus Kavramı

a. Ulus Kavramının Tarihsel Gelişimi

Latince’de ulus anlamına gelen “*natio*” kelimesi “*nasci*” (doğmak) kökünden türemiştir. Dolayısıyla etimolojik olarak “*natio*” doğum yeri ile bir bağlantı barındırmaktadır. Roma’dan beri kullanılagelen ve her grubun önemli bir özelliği olarak sayılabilecek doğum yahut soya referans veren bir kavram olan “*natio*”, zaman zaman oldukça farklı manalarda da kullanılmıştır. Örneğin Cicero bu kavramı aristokrasiyi işaret ederken zikretmiş, Pliny ise belirli bir ekole ait filozofları “*natio*” olarak adlandırmıştır. Bununla birlikte terimin “*civitas*”ın karşısı olarak, başka bir deyişle belirli bir anayasası olmayan, medenileşmemiş kabileleri ifade ederken de kullanıldığı ileri sürülmektedir¹⁵.

Ortaçağda “*natio*” çeşitli cemaatleri ifade etmede kullanılmıştır. Fakat bu cemaatlerin ortak temeli çoğunlukla dini veya korporatif olup istisnai olarak etniktir. Bunun yanı sıra sözcük ilksel anlamı olan doğum yeri manasını da korumuştur¹⁶. “*Natio*” terimi, dilsel farklılıkların belirleyiciliği üzerinden de okunmaya elverişlidir. Avrupa’daki kilise, siyaset ve öğretimin yaygın iletişim dilinin Latince olmasına rağmen, ortaçağ itibariyle Avrupa’nın çok dilli bir kıta haline geldiği gözlemlenebilmektedir. Bu bahisle Avrupa’nın değişik yerlerinden biraraya gelen yabancıların dilleri, kendilerini diğerlerinden ayırmaya yarayacak bir özellik olarak algılanmaya başlamıştır. On ikinci yüzyıldan itibaren Avrupa’nın muhtelif

¹⁴ Habermas, “Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak, s. 17-18.

¹⁵ Hagen Schulze, *Avrupa’da Ulus ve Devlet*, çev. Timuçin Binder, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2005, s. 99; Habermas, “Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak, s. 18. Bunların yanı sıra “*nation*” (ulus) kavramı “*native*” (yerli) kavramı ile aynı kökten gelmektedir. Raymond Williams, *İkibin’e Doğru*, çev. Esen Tarım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1989, s. 172.

¹⁶ Erözden, *Ulus Devlet*, s. 95, dn:54.

yerlerinden gelen üniversite öğrencilerinin uluslara ayrılması, doğum yerinden ziyade kullandığı dil ve ait olduğu dil grubu üzerinden şekillenmiştir¹⁷.

1789 Fransız Devrimi'ne kadar Avrupa'da varolduğu ifade edilen ulusların bugün anladığımız anlamda ulusa işaret etmediği iddiaları ileri sürülmektedir. Örneğin Devrim öncesi Fransa'da ulus, siyasi statü (*status politicus*) sahibi ve Fransız krallığı ile doğrudan bağlantıları aracılığıyla siyasi bir edimde bulunabilecek konumu haiz bireyleri ifade etmektedir. Bu anlamda tıpkı Etats Generaux'da vücut bulan Fransız ulusuna benzer biçimde İngiliz ulusu da Westminster Parlamentosu'dur. Konuya ilişkin belirgin bir ibare olarak Montesquieu'nün on sekizinci yüzyıl ortalarında sarfettiği "Ulus asiller ve din adamları demektir." cümlesi dönemin algısını net bir biçimde ortaya koymaktadır. Ortaçağ ortalarından on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar ulusun ifade ettiği kitle, tüm nüfusu değil ya yönetenleri yahut bir şekilde siyaseten temsil edilenleri kapsamakta, bu bağlamda ulus, "halk ulusu" değil "aristokrat ulusu" olarak tezahür etmektedir¹⁸. Parlamento yahut eyalet meclislerinde toplanan ayrıcalıklı sınıf mensupları, saray karşısında ulusu temsil etmiştir. On sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren "soylu ulus"un "halk ulusu"na dönüştürülmesine yönelik girişimler tarih sahnesinde belirecektir¹⁹. Dikkat çekilmesi gereken noktalardan bir diğeri, on dokuzuncu yüzyılın başlarına değin ulus teriminin daha ziyade, daha dar kapsamlı yerel ve bölgesel anlamında kullanılmış olmasıdır²⁰.

Ulus oluşumunun ve hem dinsel hem yerel dilden ayrışacak devlet dilinin kökleri Avrupa'da Ortaçağ sonlarına uzanmakta olup, monarşik iktidarın özerkleştirilmesine kadar götürülebilmektedir. Oluşmakta olan mutlak monarşi ile birlikte, mali ve idari merkezileşme hukuki standartlaşmayı da getirmiştir. Bu yapılara retrospektif olarak ulus-öncesi denilmesinin sebebi, nihai olarak bir miktar değişimle dahil olacakları ulus devletin bazı özelliklerini mümkün kılmalarıdır. Başka bir deyişle ulus öncesi siyasi yapılanmalar, ulus devletin unsurlarını üretmiş yahut iradeleri dışında ulusallaşmış ve toplumu ulusallaştırmıştır. Balibar, modern

¹⁷ Schulze, *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, s. 104.

¹⁸ Schulze, *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, s. 103-104.

¹⁹ Habermas, "Öteki" Olmak, "Öteki"yle Yaşamak, s. 18.

²⁰ Schulze, *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, s. 104.

döneme yaklaşıldıkça biriken bu unsurların dayattığı zorlamaların iyice güçlendiğini ve bu sayede “tersine çevrilemez bir uluslaşma eşiği”nin geçildiğini ifade eder²¹.

Ulusun bu kurgulanan kusursuzluğa erişebilmesi için bütün parçalılıklarından ve bölünmüşlüklerden sıyrılması gerektiği düşüncesine, yani ulusun içsel türdeşliğine, “Üçüncü Sınıf Nedir?” isimli eserinde Sieyes’in de belirttiği gibi ancak yapay ayrımlardan sıyrılarak “doğal eşitliğine kavuşmuş bireyler topluluğu” haline geldiğinde ulaşılacaktır²².

Somut düzeydeki değişim ise 1789 Haziran’ında gerçekleşecek, Kraliyet Meclisi, Ulusal Meclis adını alacaktır. Bu dönüşüm, soylular ve ruhban sınıfının temsilcilerinin de “Üçüncü Sınıf”ın temsilcilerine katılmaya çağrılmasıyla bir yandan ulusun herhangi bir ayrıcalık tanımaksızın bir bütün oluşturduğuna, diğer yandan ise egemenliğin sahibi olduğuna işaret etmektedir. Bundan böyle ulus, yasayı yapan olacaktır²³. Bunun yanı sıra Kasım 1789’da kilise ulusallaştırılmış ve ayrıcalıkların kaldırılması ile ilgili düzenlemeler yapılmış, Haziran 1790’da ise soyluluk tamamen ilga edilmiştir. Tüm bu süreç, çerçevesi 1648’de çizilen ulus devlet modelinin cumhuriyetçi bir anlayışla yeniden inşasını tesis etmiştir²⁴.

Bu aşamada söz konusu kurguda ulusun sadece hukuki bir içeriğe sahip olduğuna dikkat çekmek gerekir. Zira Sieyes’in ulus algısının üç unsuru vardır: Üçüncü sınıfın bütününe içerir, ayrıcalıkları dışlar ve egemenliğin kaynağıdır. Daha yakından bakıldığında bu üç unsurun kurguya ilişkin olduğu ve dolayısıyla somutluğa ve sosyal alana dair bir yön taşımadığı görülecektir. Bu nedenle salt bu unsurlar, egemenliğin sahibinin sosyolojik ve ülkesel sınırlarına ilişkin fikir vermeyecektir. Başka bir ifadeyle bu soyut ulus kavramı “Türk ulusu”, “Alman ulusu” gibi tek tek ulusları açıklamak yerine, kurallarını kabul eden ve katılma iradesi gösteren herkesi kapsayan evrensel bir sosyal sözleşmenin uygulama alanı olan ulusu belirtmektedir. Dolayısıyla egemenliğin yeni sahibi olarak işaret edilen bu

²¹ Etienne Balibar, “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, **İrk Ulus Sınıf**, haz. Immanuel Wallerstein, Etienne Balibar, 4. bs., çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s. 115.

²² Sieyes, **Üçüncü Sınıf Nedir?**, s. 98.; Erözden, **Ulus Devlet**, s. 64-65.

²³ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 65.

²⁴ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 126; Micheal Fitzsimmons, “The National Assembly and the Invention of Citizenship”, **The French Revolution and the Meaning of Citizenship**, haz. Philip Dawson, Renae Waldinger, Isser Woloch, Westport, Greenwood, 1993, s. 32, 33.

ulus, herhangi bir devletin sınırlarıyla bağılı olmaktan ziyade evrenselidir. İlk ortaya çıkışında böyle bir içeriğe sahip oluşu ulus kavramının bu şeklinin somut bir mücadelede kullanılmak üzere kurgulanmasından ileri gelmektedir. Zira o aşamada ulus kavramını geliştirmenin yegâne amacı egemenliği monarşinin himayesinden alıp ulusa mal etmektir. Bunun yanı sıra ulusun bu şekliyle algılanmasında Aydınlanma düşünürlerinin mirasını sahiplenmenin de payı olduğu ileri sürülebilir. Zira 17. yüzyıl sonu itibariyle Aydınlanma düşünürleri için ulus ve vatan kavramları özgürlük ile eş anlamlı kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim 1765'te Ansiklopedi maddesi olarak yazılan vatan maddesinde “Özgürlüğün bulunmadığı yer vatan değildir.” ifadesine yer verilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere özgürlük düşüncesine inanmak vatanseverlik olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla 1789 yılının ulusunun, her ne kadar Fransa özelinde ifade buluyor olsa da evrensel olduğu, başka bir ifadeyle özgürlük düşüncesi somut olarak evrenselleştiği anda bu evrenin içinde eriyecek bir kurgu olduğu ileri sürülmektedir. Tam da bu sebepten ötürü ulus, egemenliği kendine mal etmesinden çok kısa bir süre sonra önemli ölçüde içerik değişikliğine konu olacak ve taşıdığı evrenselci unsurları terk etmeye başlayacaktır. Devrimin hemen ardından ulusu tanımlamada sosyal olgulara da değen bir kurgu arayışı başlamıştır²⁵.

Bu yeni tanımlamada kilit nokta “yabancı”nın yeniden düşünülmesi üzerinden oluşacaktır. Zira artık Fransız olmak için özgürlük düşüncesine inanmak ve bunun savaşını veriyor olmak yeterli değildir. Bir başka deyişle, tanımlamanın yönü değişecek, içten dışa, kendindeki değerleri benimseyen herkesi kendinden sayma yerine dıştan içe, yani kendinden olmayana, yabancıya doğru tanımlama üstünlük elde edecektir. Bu bağlamda artık ulus, belirli bir coğrafi alan üzerinde, ortak ve önceden belirlenmiş özellikleri haiz bireylerden müteşekkil bir toplumsal grup olarak algılanmaya başlayacaktır. Zira evrenselci ulus düşüncesi tekil siyasi birimlerin meşruiyet ihtiyacını karşılamada yetersiz kalmıştır. Bu tekil siyasi birimleri, çevresindeki diğer birimlerden ayırt edecek ve ayrı bir siyasi birim olarak varlığını korumasını meşru kılacak başka bir meşruiyet odağına ihtiyaç hâsıl

²⁵ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 65-67.

olmuştur. Bu yeni meşruiyet odağı ise “sınırlı” düzeyde algılanacak bir ulus anlayışına tekabül edecektir²⁶.

Tüm bu evrimler sonucu, ulus kavramının içeriğini dolduracak unsurlar iki yönlü bir şemaya oturtulabilir: bir yandan içeride türdeşliği sağlama, diğer taraftan ise dışarıya karşı farklılığı ortaya koyabilme. Bu içerikle yeniden kurgulanan ulusun halka benimsetilmesi, başka bir deyişle halkın ulus olduğuna inandırılması ise ulusçuluk akımı eliyle gerçekleştirilecektir²⁷.

Tarihsel evrimini yukarıda gördüğümüz ulus kavramı, 19. yüzyıldan itibaren teorik tartışmaların da konusu olmaya başlamıştır. Dolayısıyla aşağıda bu tartışmalardan bahsedilecektir.

b. Ulus Kavramının Temellendirilmesinde Teorik Tartışmalar

Temel niteliğinin “ulus oluşumu” olduğu iddia edilen²⁸ 19. yüzyılın başlarında ulus devlet sayısının çok az olması, çeşitli sebeplerden ötürü ulus olarak nitelendirilebilecek Avrupa halklarının hangilerinin ulus devlet oluşturabileceği ve tersten bakıldığında varolan devletlerin hangilerinin ulus niteliği taşıdığı soruları zihinleri kurcalayan sorular olmuştur. Bu minvalde potansiyel yahut mevcut bir ulus olmayla ilgili kriterlerin oluşturulması, esasında bu soruların cevaplanabilmesi gibi pratik bir amaca hizmet etmeyi amaçlamıştır²⁹.

²⁶ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 68-69.

²⁷ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 71.

²⁸ Walter Bagehot, **Physics and Politics**, London, 1887, Part III, IV’ten aktaran Eric Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, çev. Osman Akınhay, 4. Bası, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, s. 40.

²⁹ Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 40. Bir ulus olmayla ilgili kriterlerin nasıl oluşturulacağı tartışmasında ilk üzerinde durulan soru, devletin insan unsurunun nicelik bakımından bir alt veya üst sınırı olup olmadığıdır. Burada kritik husus, belli bir toprak parçası üzerinde belirli bir insan topluluğunun “egemen” olması şeklinde ifade edilebilir. Buna göre, birkaç bin kişiden müteşekkil bir insan topluluğu belli bir toprak parçası üzerinde egemenliğini sürdürüyorsa devletin varlığına işaret kabul edilecek ve fakat egemen olamayan milyonlarca kişilik bir topluluk devleti oluşturamayacaktır, Gözler, “Devletin Bir Unsuru Olarak ‘Millet’ Kavramı”, s. 108–123, 108. Nitekim 1822’de ülkesi Almanya’nın uluslararası rekabete dahil olmak adına ulusal birliği sağlaması ve ekonomisini koruma altına alması yönünde görüş bildiren (Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 72) Friedrich List ve ondan etkilenen diğer Alman ekonomistleri de liberal ulus kavramının karakteristik bir özelliği olarak “eşik ilkesi”nden bahsetmiştir. Buna göre, bir ulusun yaşama şansının mevcudiyeti nicelik olarak yeterli büyüklükte olmasına bağlıdır. “Bu eşiği geçemeyen bir birimin hiçbir tarihsel haklılığı olamazdı.” Bu bağlamda Dictionnaire Politique’in 1843 basısında Belçika ve Portekiz uluslarının

19. yüzyıl işte bu tür soruların teorik düzeyde cevaplandırılmasını amaçlayan teorik tartışmalara sahne olmuştur. Bu teorik tartışmaların başında da objektif-sübjektif ulus ayrımı ve Ernest Renan'ın yaklaşımı gelir.

(1) Objektif-Sübjektif Ulus Ayrımı ve Ernest Renan

Biraraya gelmiş bir insan topluluğunun nitelik bakımından devlet kurmaya elverişli olması için, topluluğun fertlerinin birbirine bir takım bağlarla bağlanmış olması, bir başka deyişle “ulus” niteliğini haiz olması gerekmektedir. İnsan topluluğunu ulus haline getiren bağların belirlenişi uyarınca, ulusu oluşturan faktörler objektif ve sübjektif faktörler olarak ayrılmakta; bu da objektif ulus anlayışı ile sübjektif ulus anlayışı ayrımını doğurmaktadır.

Objektif ulus anlayışında, fertler birbirine objektif, bir başka ifadeyle elle tutulur, somut bağlarla bağlanmıştır. Bu bağlar; ırk, dil ve din olarak sıralanmaktadır³⁰. Bu faktörlerden hangisinin daha belirleyici olduğu ise tarihsel ve toplumsal koşullara göre değişiklik gösterebilmektedir. Bununla beraber, tüm bu faktörlerde ortaklaştıkları halde tek bir ulus altında birleşmemiş halklardan da bahsetmek mümkündür. Örnek olarak, aynı ırktan gelmelerine, aynı dili konuşup, aynı dinin aynı mezhebine mensup olmalarına rağmen Arap halkları tek bir devlet altında birleşmemiştir. Bunun tam tersi olarak, objektif faktörlerin hemen hiçbirinde

bağımsız birer ulus olması “gülünç” olarak nitelenmiştir, Elias Regnault, **Dictionnaire Politique**, Paris, 1842, s. 623-625'ten aktaran Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 47. Aynı minvalde Mill, İrlanda ulusçuluğunu dikkate almanın öncelikli nedeni olarak “saygın bir millet oluşturabilecek sayıda” olmalarına atıfta bulunmuştur, Mill, **Utilitarianism**, s. 365'ten aktaran Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 47. Nihayet New English Dictionary de millet maddesinde, “İnsan sayısı ve toprak bütünlüğü sınırlı olan bir millet, ayrı bir dili olsa bile sanatın ve bilimin gelişmesi açısından ancak derme çatma kurumlara ve kısır bir edebiyata sahip olabilir.” ifadesine yer verilmiştir, Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 46-47. Ayrıca bkz. **Oxford English Dictionary**, VII, s. 30. Büyüklük eşiğini aşması koşuluyla, bir halkın ulus olarak nitelendirilebilmesi için üç kriter sayılmaktadır: Birincisi, ulusun mevcut devletle köklü bir tarihsel bağı olması gereklidir. İkinci olarak, yazılı edebi ve idari anadile sahip yerleşik bir kültür elitinin varlığıdır. Buna örnek olarak İtalyan ve Alman halklarının özdeşleşebileceği birer devlet olmamasına karşın, dil kriterinin argümanlarına temel teşkil etmesi gösterilir. Üçüncü kriter ise “kanıtlanmış bir fetih yeteneği”nin varlığıdır. Hobsbawm, bir halkın kolektif varlığının bilincine varmasının en iyi yolunun emperyal bir halk olmaktan geçtiğini söyler. Bu kriterleri sağlamayan ulus adayları, a priori dışlanmamakta ve fakat argümanlarını a priori olarak haklı çıkaran bir kabul de bulunmamaktadır, Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 55.

³⁰ Kemal Gözler, “Devletin Bir Unsuru Olarak ‘Millet’ Kavramı”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:64, 2001, s. 110.

ortaklaşmadığı halde aynı devlet altında yaşayabilen uluslar da mevcuttur. Bu bağlamda, tek başına objektif kriterlerin rol oynadığı bir ulus anlayışı, her zaman beklenen sonuca götürmemekte ve fakat bunun yanında sübjektif faktörler de rol oynayabilmektedir.

Sübjektif ulus anlayışında ulusun mensupları birbirlerine sübjektif bağlarla bağlanmıştır. Mazi, hatıra, amaç, yaşanan ortak acılar, ortak başarılar, ortak amaç için verilmiş mücadeleler gibi manevi nitelikte olan, duygu ve düşüncelerden oluşan bu bağları ilk defa “Ulus Nedir?” isimli eserinde dile getiren kişi Ernest Renan’dır³¹. Renan’ın “manevi ilke” olarak nitelendirdiği bu “ruh”³², biri geçmiş, diğeri gelecek üzerinden şekillenen iki unsurun biraraya gelmesinden müteşekkildir. Bu unsurlardan ilki, “zengin bir hatıra mirası”nı haiz olma, ikincisi ise “birlikte yaşama arzusu”dur³³.

1870-71 Fransa-Prusya Savaşı sonrası Fransa ile Almanya arasında ihtilafa neden olan Alsace bölgesinin vaziyetinden etkilenen Fransız teolog Ernst Renan 11 Mart 1882’de Sorbonne’da yaptığı “Ulus Nedir?” başlıklı konuşmasında, muhtelif unsurlar üzerinden yapılan ulus tanımlarını ele alarak ve bu tanımları niçin kabul edilemez bulduğundan bahsederek kendi tanımına geçmiştir. Renan, tüm ulusların etnik açıdan karışmış olduğunun belirginliğinden bahisle ulusun ırk üzerinden temellendirilemeyeceğini ileri sürmüştür³⁴. Ulusun dil olduğunu kabul etmemiz halinde Birleşik Devletler’in Büyük Britanya’dan, Güney Amerika’nın da İspanya’dan ayrı olmasını ve dahi dört ayrı dilin resmi dil olarak benimsendiği İsviçre’nin birliğini devam ettirmesini açıklamamızın olanaksızlığına değindikten sonra siyasi sınırlarla mezhepsel sınırların örtüşmemesinden hareketle üzerinden tanım kurulacak unsurun din de olmadığı sonucuna ulaşmıştır³⁵. Ulusların üzerinde yaşadıkları alanın tarihte göstermiş olduğu değişimler göz önünde bulundurulduğunda, coğrafya da ulusun tanımlanmasında kerteriz olarak

³¹ Ernest Renan, “What is A Nation?”, **Modern Political Doctrines**, haz. Alfred Zimmern, Londra, Oxford University Press, 1939, s. 202; Gözler, “Devletin Bir Unsuru Olarak ‘Millet’ Kavramı”, s. 114.

³² “*A nation is a soul, a spiritual principle.*” Renan, “What is A Nation?”, s. 202.

³³ Renan, “What is A Nation?”, 202-204.

³⁴ Renan, “What is A Nation?”, s. 194-198.

³⁵ Renan, “What is A Nation?”, s. 198-201.

alınamazdı³⁶. Tüm bunlar, Renan'ı ulusun “maddi şartlar” göz önünde bulundurularak tanımlanamayacağı noktasına getirmiştir³⁷.

Renan buradan hareketle ulusun bir “ruh” ve “zihinsel bir ilke” olduğunu ileri sürecektir. Her ne kadar bu ilke iki ayrı şey gibi görünse de aslında tek bir hususu ifade eder: anıların korunması ve birlikte yaşama arzusuna yönelik ve güncel olarak geçerliliği korunan anlaşılanın varlığı. Buradan hareketle Renan ulusu “geçmişte yapılmış ve gelecekte yapılmaya hazır özverilerle desteklenen, özel bir akrabalık duygusuna sahip genişletilmiş bir topluluk” olarak tanımlayacaktır. Bu anlamda ulusun farz edilmiş geçmişi, bir somut gerçeklik üzerine, birlikte yaşamı devam ettirme arzusuna dair anlaşma üzerine kurulmuştur³⁸.

Renan'ın “toplumsal dayanışma” olarak işaret ettiği olgu grup sosyologları tarafından araştırılmış, tüm tanımlanabilir grupların “iç gruplar” ve “dış gruplar” olarak kategorize edilebileceği hususunda güçlü bir görüş oluşmuştur. Renan'ın zihinsel ilke ile kastettiğine paralel biçimde iç grup, “biz” duygusu vasıtasıyla içsel bir bütünlük yakalamakta iken, dış grup “ötekiler”dir. Grup mensuplarının birbirine eşit davranması ile oluşacak barış ve düzen, diğer grup mensuplarına ikinci sınıf muamelesinde bulunmak suretiyle çatışma raddesine varmasa dahi bir gerginlik barındıracaktır. Gruba kimlerin dahil olabileceğini belirleyen kurallar ve üyelerin davranış kalıplarının yanı sıra, grup mensuplarını ayırtıracak sembol, işaret ve amblemler de aidiyet bağlamında önem arz eder. Grubun standartlarının ve sembollerinin yerleşmesi için belirli bir sürekliliğe gereksinim duyulur. Bu süreklilik, üyelerinin yaşam sürelerini aşan bir kalıcılık ve meşruiyeti getirecektir. Bunun yanı sıra, hiç kimsenin tek bir gruba ait olamayacağı ileri sürülmektedir. Evlilik gibi iki kişilik gruplara aidiyetin ardından, aile, yerel cemaat ve topluma aidiyet şeklinde genele doğru ve sonunda ulusa varacak bir aidiyet silsilesi oluşmaktadır. Kişi aynı anda birden fazla grubun parçası olacak ve ayrı ayrı bağlılık talepleri kişinin

³⁶ Renan, “What is A Nation?”, s. 201-202.

³⁷ Schulze, **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, s. 97.

³⁸ Schulze, **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, s. 97. Schulze, Renan'ın ulusu bir zihinsel durum olarak tanımlarken işaret ettiği hususu, bir topluluğun mensupları tarafından kalplerinde ve akıllarında var olduğu sürece varlığını devam ettireceği, aksi takdirde hızla yok olacağı şeklinde okumaktadır, Schulze, **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, s. 97.

sadakatinin bölünmesini sonuçlayacak bazı çatışmalar yaratabilecektir³⁹. Bununla birlikte söz konusu diğer gruplarla karşılaştırıldığında ulusun kişileri birbirine bağlama gücü çok daha kuvvetli olmuştur⁴⁰.

Renan'ın sübjektif ulus kavramının başarısı bir yana Hobsbawm gibi bazı tarihçiler, bir ulusu diğer birimlerden a priori biçimde ayırmanın oldukça zor bir iş olduğuna dikkat çeker. Ulus olmayı objektif bazı kriterlerle işaret etme çabasında çoğunlukla dil, etnik köken, toprak birliği, tarih birliği, kültürel özellikler gibi kriterlerden birine yahut bunların bir kısmından oluşan bir kümeye atıf yapılmaktadır. Hobsbawm, bu formülle yapılan tanımlardan en bilineninin Stalin'in ulus tanımı olduğunu vurgular⁴¹: "Ulus, tarihsel olarak evrilmiş istikrarlı bir dil, toprak, ekonomik yaşam ile kendini kültür ortaklığıyla dışa vuran psikolojik yapıdan oluşan bir topluluktur." şeklinde kendisine ifade bulan tanım ilk kez 1912'de dile getirilmiştir⁴². Ancak Hobsbawm, dil, etnik köken vb. kriterlerin anlamlarının bulanık ve birden fazla manaya gelebilecek şekilde algılanma ihtimali olduğunu ve bu bağlamda bu kriterlerin, tanımlama amacından çok propaganda amacıyla kullanılageldiğine dikkat çeker. Peki bu tip objektif tanımlara alternatif ne olacaktır? Hobsbawm, bir alternatif olarak sübjektif tanımı ele alır ve kolektif ve bireysel olmak üzere iki kategoride inceler. Buna göre Renan'ın ulusun her gün yenilenen bir plebisit olduğuna ilişkin görüşü kolektif sübjektif tanımı, milliyetin kişilerin o kimliği sahiplenmeyi seçmesine bağlandığı görüşü ise bireysel sübjektif tanımı ifade eder. Hobsbawm'a göre bu tanımlar sayesinde farklı dilleri konuşan yahut diğer objektif kriterlere sahip kişilerin birarada yaşadığı bölgelere ulus niteliği atfedilebilecek ve objektif tanımın kısıtlamalarından kurtulunacaktır⁴³. Ne var ki Hobsbawm bu sübjektif tanımlamaların da bir ulusu, mensuplarının aidiyet bilinciyle

³⁹ Schulze, **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, s. 98.

⁴⁰ Schulze "nation" yani ulus teriminin tarih içerisinde devlet kavramından daha eskilere uzandığını ve fakat ulusu toplumun her kesimini kapsar şekildeki çağdaş kullanımından bahsedecek olduğumuzda ise devlete atıf yapmadan tanımlamanın mümkün olmadığını dile getirir, Schulze, **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, s. 99. Bu anlamda Schulze, ulusların modernliği tezi savunucularına yakındır.

⁴¹ Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 19.

⁴² Joseph Stalin, **Marxism and the National and Colonial Question**, Londra, Lawrence & Wisharts, 1947, s. 8'den aktaran Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 19, dn:11.

⁴³ Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 21-22.

tanımlamanın bir totolojiden öteye gitmeyeceği şeklindeki eleştiriye açık olduğunu belirtir⁴⁴.

Bu bağlamda Hobsbawm, ne objektif ne de sübjektif tanımlamanın ulusu açıklama konusunda tam bir yeterliliğe sahip olduğunu ileri sürer. Bununla birlikte ulus üzerinden yapılacak bir tartışmanın makul olduğu tek zeminin, kavramın modern bir teritoryal devletle, başka bir ifadeyle ulus devletle ilişkisi üzerinden kurulabileceğini, bu ilişki kurulmadan yapılacak fikir yürütmelerin anlamlı olamayacağını vurgular.

(2) Ulus: Modern mi, Tarihdışı mı?

Ulus-devletin öncelikle bir kurgu olduğunu akılda tutmak faydalı olacaktır. Bu kurgunun içinde bir başka kurgu olan “ulus” barınmaktadır. Dolayısıyla bu iki kurgudan herhangi birini doğru açıklayabilmek için, ulus devlet ile ulusun birbirlerine göre konumlarını iyi tespit etmek gerekecektir. Bu yönelim bizi, ulus devletin mi ulusu, yoksa ulusun mu ulus devleti belirlediği sorusu ile baş başa bırakmaktadır⁴⁵.

Bu bahis ile ilgili ana tartışma ulusun tarihdışı mı yoksa modern mi olduğu üzerinden şekillenmektedir. Ulusun tarihdışılığı tezi, ulusal bilincin insan toplulukları için oldukça eski olduğu ve tarihsel dönemler boyunca değişmeksizin varlığını devam ettirdiği iddiası olarak açıklanabilmekte iken, ulusun modernliği düşüncesi, ulusal bilincin ve ulusal siyasi yapılanmanın, modern çağlarda ortaya çıkmış olup öncesinde var olmadığı şeklinde ifade edilir. Ulusu modern bir oluşum olarak ele alan görüş, ulus ile henüz ulus seviyesine ulaşmamış sosyolojik yapı olarak işaret edilen etnik grup arasında bir derecelendirmeye gidecektir⁴⁶.

Birbirine karşıt olarak sunulan bu iki tezle ilgili öncelikle şunu ortaya koymakta fayda vardır: Ulusun tarihdışılığını varsaydığımızda ulusun, ulus devlete öngeldiğini kabul etmiş oluruz. Buna karşılık ulusu modern bir yapı olarak ele alırsak tam tersi şekilde önce ulus devletin ortaya çıkıp, ulusun bundan sonra geldiğini

⁴⁴ Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 22.

⁴⁵ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 73.

⁴⁶ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 73-74.

söylemiş oluruz. Birinci halde, ulus devlet yapılanmasının ulus için doğal bir yapılanma olması ve ulusun “siyasi bilincine” ermesi ile kendine ait bir siyasi yapılanma oluşturduğu, bir kabul olarak karşımıza çıkar. Ulusun modernliğini savunduğumuzda ise ulus devleti oluşum aşamasında ulus temeline dayandırma zorunluluğu ortadan kalkacak ve hatta modernleşme sonucunda kaçınılmaz bir siyasi form olarak ortaya çıkacak olan ulus devlet, bir kez oluşumunu tamamladıktan sonra ulusu, kendisi için girdiği sosyolojik temel arayışı ile kurgulayacaktır⁴⁷. Bu iki zıt görüşü biraz daha ayrıntılı incelemenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

i. Ulusun Tarihdışılığı Tezi

Ulusun tarihdışılığı tezi iki ana alt grup altında incelenebilmektedir. Bunlardan ilki “etnik grupların sürekliliği” unsurunu ön plana çıkaran çalışmalardır. Diğer grup altındaki çalışmalarda da etnik gruplar inceleme kapsamına alınmakta lakin asıl ağırlık “siyasi yapılanmaların sürekliliğine” verilmektedir. Dolayısıyla ulusun tarihdışılığı tezi çalışmalarının ayrışma noktasının tarihsel süreklilik gösteren özneyi adlandırma üzerinden gerçekleştiğini söylemek mümkündür⁴⁸.

Süreklilik gösteren özneyi etnik grup olarak alan çalışmaların en belirgin özelliği ulus ile etnik grup arasında herhangi bir derecelendirmeye gitmemeleridir. Bu çalışmalar açısından somut düzlemde mevcut olan tek kategori etnik grup olup ulus, henüz gerçekleşmemiş düzeyde türdeş bir yapıyı işaret eden bir toplumsal oluşum olarak ele alınmaktadır. Bu görüşü savunanların bir kısmı biyolojik yahut sosyo-biyolojik verileri ön plana çıkarırken diğer kısmı, etnik grupların sürekliliğini özellikle kültürel ve sosyo-politik eksenli bir yaklaşım üzerinden ele almakta ve etno-ulusçuluk [ethnonationalism] üst başlığı altında çalışmalar üretmektedir⁴⁹.

⁴⁷ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 74.

⁴⁸ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 75.

⁴⁹ Bu yaklaşımın öncü isimlerinden Amerikalı siyaset bilimci Walker Connor, etnik grupların varlığını modern öncesi dönemler için kesin bir veri kabul eder ve bu verinin üzerinde inşa ettiği analiz modern toplumlarda etnik bağların geçerli olup olmaması noktası olup savunacağı düşünce etnik grupların sürekliliği olacaktır. Connor bu tezi savunurken ulus ve etnik grubu aynı içerikle kullanmaktadır. Zira ulusun tanımı, Connor’a göre, ortak atadan gelme inancına sahip olma bilinci üzerinden şekillenmekte, böylece de ulus ile etnik grup arasındaki ayrım ortadan kalkmaktadır. Sınırları dâhilinde tek bir etnik grup barındırdığını iddia ettiği ulus devlet tam da bu nedenle oldukça az

Ulusun tarihdışılığı tezinin ikinci ayağını oluşturan ve süreklilik öznesi olarak siyasi yapılanmaları referans alan görüşte de tıpkı bir önceki bahiste ulus ile etnik grup arasında bir derecelendirme farkı gözetilmemesi gibi, modern devlet öncesi siyasi yapılanmalar ile modern devlet biçimindeki yapılanma arasında bir derecelendirme kabul edilmemektedir⁵⁰. Bu tezin savunulduğu çalışmaların daha çok siyasi tarih eksenli yapıldığını söylemek mümkündür. Yaygın kullanılan tarihsel argümanlar ile antropolojik verileri birlikte değerlendiren örneğin John Armstrong'un temel motifi, etnik yahut ulusal kimliklerin oluşumunu sonuçlayan etkenlerin ortaya çıkarılmasıdır. Armstrong, daha önce Fredrik Barth tarafından dile getirilen ve grupların kendi kimliklerini oluşturmalarında kendilerine has özellikler yerine başkalarından farklılaştıkları yönleri referans aldıklarını ileri süren görüşü kendisine veri kabul etmiştir⁵¹. Bu minvalde, toplumsal gruplar kendilerini “dışlama” [exclusion], başka bir deyişle türdeşleriyle ortak olan özellikler yerine, türdeş gruplardan kendilerini ayıran noktaları vurgulama yoluyla tanımlamaktadırlar. Armstrong bunu genel etken olarak kabul eder. Bu genel etken ise etnik ve ulusal kimliklerin oluşmasında rol oynayacak dört özel etkeni sonuçlayacaktır. Armstrong bunları, göçebe toplum, yerleşik toplum farklılaşması, iki büyük din olan Müslümanlık ile Hristiyanlık farklılaşması, şehirli kimliği ve imparatorlukların siyasi yapısı olarak kategorize ederken, sayılan ilk iki etkenin dolaylı, son ikisinin ise doğrudan etki gösterdiğini ifade edecektir⁵².

Fransızca “ethnie” ile karşılanan etnik topluluk kavramı, çoğunlukla soy birliğinden ileri gelen tarihsel ve kültürel bir topluluğun mirasçıları olan ve bunu sürdürme arzusunu paylaşan insan topluluğuna işaret edecek şekilde de

rastlanan bir olgu haline gelmekte ve Connor’a göre çağdaş toplumların çoğu etnik bağların egemen olduğu toplumlar olarak nitelendirilmektedir, Walker Connor, “The Nation and its Myth”, **International Journal of Comparative Sociology**, C. 33, S. 1-2, 1992, s. 50-54. Buna paralel olarak günümüz toplumlarındaki mevcut çatışmaları yaratan ana etmenin, etnik sadakatin devlete yönelik sadakatin önüne geçmesi hasebiyle, etnik bağlılıkların geçerliliğini koruması olduğunu ileri süren Connor, bu bağlamda ekonomik faktörü ise ancak ikincil olarak konumlandırır, Erözden, **Ulus Devlet**, 78-79.

⁵⁰ Erözden, **Ulus Devlet**, 79.

⁵¹ John Armstrong, **Nations Before Natinalism**, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1982, s. 4-5.

⁵² Erözden, **Ulus Devlet**, 80-81; Armstrong, **Nations Before Natinalism**, s. 52, 54, 127 vd.

kullanılmaktadır. Buradan çıkarılacağı üzere, etnik topluluğun tarihsel ve kültürel bir özgüllüğü olduğunu varsaymak mümkündür⁵³.

Schnapper, etnik grupların bir “mensubiyet” grubu olduğunu ve muhakkak siyasi bir ifadesi olmasının gerekmediğini vurgular. Yazara göre etnik topluluklar uluslardan daha “doğal” olmadığı gibi, etnik kimlik de Armstrong’un iddia ettiğinin tersine, ulusal kimlikten daha sağlam ve daha sürekli değildir⁵⁴.

Etnik topluluklar ekonomik ve siyasal şartlar doğrultusunda bölünebilir, biraraya gelebilir, birbirini sindirebilir, birbirine karışabilir ve tüm bu süreçler sonucunda yeniden örgütlenebilir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta, kişinin bir etnik topluluk mensubu olarak doğması ve yetişmesi halinde bunu, kendine özgü bir siyasi örgütlenmeye ihtiyaç duymaksızın, doğal bir veri olarak yaşayacağıdır. Bu minvalde ulus ve etnik topluluğu ayıran husus, mensuplarının nicel farklılığından yahut başkaca bir özellikten değil ve fakat kişileri birbirine bağlayan bağın niteliğinden kaynaklanmaktadır⁵⁵.

Ulusun tarihdışılığı tezini savunan görüşlerin ortak yanının, “etnisite” ile “ulus” arasında bir ayrıma gidilmemesi ve bunun sonucu olarak da ulusun ortaya çıkışına tanıklık etmiş bir tarihsel kesitin söz konusu olmaması olduğu söylenebilir. Bu sebeple bu çalışmalar için, herhangi bir etnik grubun tarihini gidilebilecek en eski tarih döneminden alarak günümüze getirmek mümkün kabul edilmiştir. Ulusun modernliği tezini bu çalışmalardan ayıran en belirgin nokta tam da bu hususla bağlantılıdır: Ulusun modernliği savunusu yapıldığında, ulusların oluşumu açıkça belirli ve günümüze oldukça yakın döneme tekabül edecek bir aşamadan itibaren başlatılmaktadır⁵⁶.

⁵³ Dominique Schnapper, **Yurttaşlar Cemaati**, çev. Özlem Okur, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1995, s. 33.

⁵⁴ Schnapper, **Yurttaşlar Cemaati**, s. 34.

⁵⁵ Schnapper, **Yurttaşlar Cemaati**, s. 35.

⁵⁶ Erözden, **Ulus Devlet**, 82.

ii. Ulusun Modernliği Tezi

Ulus modernite ile başlatan yaklaşım, ulus kavramını da tıpkı ulus devlet gibi modern toplumun bir görünümü olarak izah eder. Batı merkezli modern toplum ile kastettiğimiz, kapitalizmin gelişmesine bağlı biçimde geleneksel toplumun çözülmesi sonucu ortaya çıkan yeni ilişkiler modelinin ve toplumsal imgelemdeki farklılaşmaların yaşama geçişidir⁵⁷.

Ulusun modernliği tezini savunan çalışmalar iki ana gruba ayrılır: Birinci grubun ayırt edici özelliği, ulus biçiminin belirlediği toplumsal aşamanın ortaya çıkışındaki asıl etmenin ekonomide aranması gerektiğini savunurken diğer gruptaki çalışmalar, daha ziyade modern dönemde ortaya çıktığı düşünölen karmaşık bir sınıf ayrışması üzerinde durmaktadır⁵⁸.

Ekonomik gelişme yahut endüstrileşme olguları ile uluslaşma süreci arasında doğrudan bir ilişki kurmamasına rağmen, ulusun varlığı için aradığı koşullar ile bu bağlantıya ilk işaret eden kişi Karl Deutsch olmuştur. Deutsch, ulusal kimlikteki belirginleşmenin ölçölebilmesini, pazar ekonomisi, endüstriyel alanlar, şehirleşme, okuma yazma bilenlerin oranı ve toplumsal iletişimdeki gelişmelerin aracılığına bağlamaktadır. Sayılan bu kriterlerin gelişmişliği, ancak modern toplumların ekonomik değişim süreci sonucu elde edebileceği kazanımlar olduğundan, ulus oluşumunun bu ölçötlere bağlanması, ulusu açıkça modern dönemde ortaya çıkan bir yapılanma olarak kabul ettiğinin göstergesidir⁵⁹.

Endüstrileşme ile uluslaşma süreci arasında doğrudan ve açık bir bağlantıyı ilk defa Ernest Gellner'in kurduğunu söylemek mümkündür. Gellner, ulusun ortaya çıkışını endüstriyel topluma geçişin zorunlu bir sonucu olarak görür. Toplumların niteliklerini belirleyen etmenin kendi kendilerini yeniden üretme biçimleri olduğuna işaret eder⁶⁰. Buna göre endüstriyel toplumdan önce mevcut olduğuna ileri sürdüğu tarım toplumunda yer alan, özel bir eğitim almaları gerekmeksizin, özel bir beceri

⁵⁷ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 62.

⁵⁸ Erözden, **Ulus Devlet**, 82.

⁵⁹ Erözden, **Ulus Devlet**, 83.

⁶⁰ Erözden, **Ulus Devlet**, 83; Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, 3. bs., çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, Hil Yayın, 2013, s. 74.

gerektirmeyen tarımsal faaliyetleri yürüten yönetilenlerin kendilerini yeniden üretebilmeleri ve toplumsal devamlılığı sağlayabilmeleri görece kolaydır. Buna karşılık endüstriyel toplumda bireylerin, karmaşık ve belirli bir bilgi ve beceri birikimi isteyen faaliyetler üstlenmesi gerekir. Başka bir deyişle ilkel toplumdan erken devlete geçiş, alışkanlık süreçleri içinde yapılan sessiz öğrenmeyi uzmanlar eliyle yapılan özel öğrenmeye bırakmış, bütün yaşam süreçleri bu özgülenmiş eğitim programlarını zorunlu kılar hale gelmiştir⁶¹. Uzmanlaşmayı gerektiren faaliyetlerin icra edilebilmesi için asgari bir temel eğitim standardının varlığı zorunlu hale gelir. Bu sebeple endüstriyel toplumun kendi kendini yeniden üretebilmesi, toplumun mensuplarına bu asgari temel eğitimi sağlayacak bir sistem kurmasına bağlı olacaktır. Gellner, bu tarzda bir sistemin ise ancak modern devlet örgütlenmesi içinde kurulabileceğini ileri sürer⁶². Bu anlamda Gellner, ulusçuluğu, standart eğitimi sağlamak üzere oluşturulan siyasi yapının kültürel bakımdan da türdeşliğinin sağlanması zorunluluğu sonucu ortaya çıkıp bu türdeşliği sağlamayı siyasi bir projeye dönüştüren siyasi akım olarak, ulus ise mevzu bahis kültürel türdeşliği ifade edecek şekilde ulusçuluk tarafından yoktan var edilmiş bir kurgu olarak konumlandırır⁶³.

Ulusun modernliği tezinin ikinci ayağını oluşturan çalışmalar da aslında ekonomik etmenlerden hareket etmekte olup ilk gruptan farklı olarak ekonomik gelişmelerin toplumsal sınıflar üzerinden gösterdiği etkiyi ön plana çıkarmaktadır. Bu çalışmaların önde gelen temsilcilerinden Hobsbawm, tarihsel bir bakış açısıyla, ulus devleti kapitalist ekonomik sistemin belirli bir aşamasındaki unsurlardan biri saymakta ve 19. yüzyıl kapitalizminin ulus devlet formundaki siyasi yapılanmayı gerektirdiği kabulünden hareketle 19. yüzyıl Avrupasının ulus devlet ve ulusçuluk akımlarının çıkışına ev sahipliği yapmasını olağan olarak nitelemektedir⁶⁴.

Hobsbawm, ulusun modernliği ile ilgili düşüncelerini “geleneklerin icat edilmesi” iddiası üzerinden dile getirir. Toplumsal gelişmeyle birlikte değişen

⁶¹ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 78.

⁶² Erözden, **Ulus Devlet**, 83-84; Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, s. 78.

⁶³ Ernest Gellner, **Thought and Change**, Chicago, The University of Chicago Press, 1964, s. 164-165.

⁶⁴ Eric Hobsbawm, “Some Reflections on the ‘The Break-Up of Britain’”, **New Left Review**, S. 105, 1977, s. 3 vd’den aktaran Erözden, **Ulus Devlet**, 85.

gelenekleri inceleyen Hobsbawm, bir taraftan eski geleneklerin yeni koşullara uyarlandığını, diğer taraftan ise tamamen iradi biçimde “yaratılan/icat edilen” geleneklerin bulunduğunu tespit eder⁶⁵. Gelenek icadının hızlı toplumsal dönüşüm dönemlerinde görülen bir olgu olduğunu ileri sürer ve hızlı bir endüstriyel gelişmenin meydana geldiği 1870-1914 döneminde de üç tür geleneğin icat edilmiş olduğunu belirtir⁶⁶. Bunların ilki, topluluklara aidiyet duygusunu ve bu toplulukların içsel türdeşliğini kuran yahut sembolize eden geleneklerdir. İkinci gelenek icadı; statüleri ya da otorite ilişkilerini kuran yahut meşrulaştıran gelenekleri ifade ederken, üçüncü tür gelenek yaratacılığı, toplumsallaştırmaya yönelik inanç ve değer sistemlerine ilişkindir⁶⁷. Hobsbawm, tıpkı Gellner gibi, kişilerin uluslar halinde kategorize edilmesinin doğal yahut politik bir kader olduğunu reddederek, ulusu oluşturmadaki sosyal mühendislik faaliyetine vurgu yapar. Buna göre ulusçuluk kanalıyla ya halihazırda mevcut kültürler ulusa dönüştürülmekte ya da uluslar sıfırdan icat edilmekte ve çoklukla önceden mevcut kültürlerin tamamen yok edilmesi yoluyla bir ulus yaratılmaktadır⁶⁸. Bu anlamda ulusun modernliği tezini savunan Hobsbawm, ulusların devlet ve ulusçulukları yaratmadığını, aksine, devletin ulusu yarattığını ileri sürmektedir⁶⁹.

Birinci grup “yaratılan gelenek” ile ifade edilen toplumsal kategorinin “ulus” görünümünde belirginleştiğini ileri süren Hobsbawm, yaratılan geleneklerin hızlı toplumsal dönüşüm dönemlerinde sınıfsal çatışmaları aşarak toplumsal bütünlüğü sağlama ve koruma görevini üstlenecek bir kurgunun ürünü olması nedeniyle, ulusçuluğu toplumsal bütünlüğü korumaya yönelik bir siyasi akım, ulusu ise toplumsal bölünmüşlükleri aşmak için bu akım tarafından icat edilmiş bir kurgu

⁶⁵ Eric Hobsbawm, “Introduction: Inventing Traditions”, **The Invention of Tradition**, haz. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, 1983, s. 2 vd.

⁶⁶ Hobsbawm, “Introduction: Inventing Traditions”, s. 9.

⁶⁷ Eric Hobsbawm, “Mass Producing Traditions: Europe, 1870-1914”, **The Invention of Tradition**, haz. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, 1983, s. 263 vd.

⁶⁸ Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 24; Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, s. 77, 78.

⁶⁹ Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 22. Ulus kavramının bugün olduğu gibi politik anlamıyla oldukça yeni tarihli bir kavram olduğunu, New English Dictionary gibi önemli bir dilbilim kaynağının 1908 basısındaki karşılığının etnik bir göndermede bulunuyor olması ve yakın dönemdeki basılarda politik birlik vurgusunu haiz olmasından da gözlemlemek mümkündür, Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 34.

olarak nitelendirmektedir⁷⁰. Dolayısıyla, Hobsbawm, oldukça yakın bir tarihe referansla bahsettiği bu kurgunun oldukça pratik bir kaygı gözetilerek, başka bir ifadeyle toplumsal bütünlüğü sağlamak için gerçekleştirildiğini ifade etmektedir⁷¹.

Ulusun modernliğini savunan çizgideki diğer bir isim Benedict Anderson'dır. Ulusu hayali (*imagined*) bir kurgu⁷² olarak niteleyen Anderson, bu kurguyu hayal edilebilir kılan iki etkenden bahseder ve bu da kendisini ulusun modernliğini savunan çizgiye oturtmaktadır. Anderson'ın ulusun hayal edilebilir kılınması için ölçüt olarak koyduğu iki etkenden ilki, zaman kavramındaki evrimle birlikte eş zamanlılık düşüncesinin ortaya çıkışı iken diğeri, sonrasında ulusal dillere dönüşecek olan yerel dillerde gerçekleştirilen kapitalist yayıncılıktır. Eş zamanlılık düşüncesi ile kapitalist yayıncılığın birleşimi sonucunda bireyler, hiç tanımadıkları, yüzlerini dahi görmedikleri ve fakat kendileriyle eş zamanlı olarak aynı gazeteleri, romanları okuduklarını bildikleri toplumun diğer fertleriyle kendilerini aynı toplumun üyesi kabul edecek, bir bütün olma duygusu hakim olacaktır⁷³.

Immanuel Wallerstein, bugün BM üyesi devletlerin hepsinin modern dünya sisteminin yaratımları olduğunu söyleyerek, bu devletlerin modern egemen devletler haline gelmelerinin yine ancak modern dünya sisteminin doğuşuyla mümkün olduğunu ileri sürer. 15. yüzyıldan önce şimdiki coğrafi konumuna, bugünkü ismine yakın ve sürekli bir idari varlık sahibi az sayıda ülke sayabilmekteyiz. Problem, daha çok 15. yüzyılda tek bir siyasi yapı olarak varlığını sürdüren ve fakat bugüne

⁷⁰ Anthony Smith, "The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed?", **Reimagining the Nation**, haz. M. Ringrose, A. J. Lerner, Open University Press, 1993, s. 13.

⁷¹ Erözden, **Ulus Devlet**, 86.

⁷² Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler**, 6. bs., çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayıncılık, 2011, s.20. "Imagined Communities" olan orijinal eser adı Türkçe'ye "Hayali Cemaatler" şeklinde çevirilmiş olup "hayali" tabirinin hususu hafifletici bir algıya sebep olmuştur. Oysa bu ifade ile anlatılmak istenen, ulusların tasarlanmış zihinsel varlıklar olup bilinçli bir inşa sürecinin sonucunu işaret etmesidir. Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 71.

⁷³ Anderson, **Hayali Cemaatler**, s. 39-51. Hobsbawm ve Anderson'un çizgisindeki diğer bir isim olarak sayılabilecek Miroslav Horch ise ulusların oluşumunu bir toplumsal gelişme dinamiğinin sonucu olarak görmekte, bu dinamiği küçük burjuvazinin sınıf çıkarlarını kitleselleştirmesi ölçütüne bağlayarak kendisini ulusun modernliği çizgisinde konumlandırmaktadır⁷³. Horch, ulusun oluşumunu tamamlayıp tamamlamadığının, mevzubahis toplumun sınıfsal yapısındaki gelişmişlik düzeyi ile anlaşılabilirliğini iddia eder. Dikkate aldığı ölçütler ışığında Horch, ulusun ortaya çıktığı aşama olarak 18. ve 19. yüzyıllar arasındaki dönemi işaret edecektir. Bundan önceki dönemlerdeki bazı hareketlerin ulusal nitelikler taşıdığını ve fakat bunların uluslaşma sürecinin tamamlandığı sonucuna götürmediğini ifade eder. Miroslav Horch, **Social Preconditions of National Revival in Europe**, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, s. 26, 27.

geldiğimizde, siyasal, kültürel, mekansal mirasını sahiplenen birden fazla egemen devlete rastladığımız örneklerde çıkmaktadır. Peki bugün bu mirası sahiplenen birden fazla devlet olması birden fazla ulus olduğu anlamına mı gelecektir? Örneğin ayrı ayrı Belçika, Hollanda ve Lüksemburg uluslarından söz edebilir miyiz? Eğer üç ayrı ulusun varlığını kabul edersek bunu ayrı ayrı Belçika, Hollanda ve Lüksemburg devletlerinin kurulmuş olmasına bağlamamız gerekecektir. Bu düşünce ışığında Wallerstein, hemen hemen her örnekte devletin ulustan sonra değil önce geldiğini ileri sürerek, devletin fiili kuruluşundan önce ulusun ortak bir duygu olarak ne denli köklü olduğunu tartışılır bulduğunu vurgular⁷⁴.

Devletin ulustan önce geldiği çıkarımı bizi her egemen devletin kuruluşunun ulus oluşumunu sonuçladığına götürecektir. Bunun nedeni Wallerstein’a göre açıktır: Devlet bir kez egemen olarak tanındığında, iç parçalanma ve dış saldırı tehlikesi de beraberinde gelmektedir. Bu tehlikenin minimumda tutulmasının en etkili aracı ise ulusal duyguların gelişmesi olacaktır. Savını genişleterek kapitalist dünya ekonomisinin siyasal üstyapısı olan devletlerarası sistemin gelişiminin öncesinde devletlerin ulus yaratmasının gerekmediğini ve zaten yaratmadıklarını ifade eden Wallerstein, devletlerarası sistemin, egemen devletlerin basitçe biraraya gelişinin ötesinde, istikrarlı lakin değişebilen bir kıdem sırasına sahip hiyerarşik bir sistem olduğunu vurgular. Bu bağlamda bir devletin ulus olmaması, sıralamadaki yerinin değiştirilmesine direnmesini yahut bunu desteklemesini sağlayacak biçimde oyuna dahil olmasına müsaade edilmemesine ve sonuçta devletlerarası sistemin bir parçası olamamasına yol açacaktır. Dolayısıyla bugün, devletlerin devletliği ile ulusluğu arasında kaçınılmaz bir bağlantı bulunmaktadır⁷⁵.

Ulusun ortaya çıkışı ile ilgili birbirine zıt iki görüşün dışında sayılabilecek ve karma bir bakış açısı olarak okunabilecek biçimde, ulusun kökenleri konusunda çalışmalar yapan Anthony Smith’e başvurmak yerinde olacaktır. Smith, modern ulus düşüncesi ile bunun selefi kabul edilebilecek etnik nitelikli toplumsal ilişki ve semboller arasında bir bağlantının varlığını kabul etmekle beraber, ulus ile etnik

⁷⁴ Wallerstein, “Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, s. 100-101.

⁷⁵ Wallerstein, “Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, s.101-102.

grup⁷⁶ arasında bir ayrım gözetmekte, ulusun ortaya çıkışını belirli bir tarihsel aşamadan sonrasına atfetmektedir⁷⁷.

Bir etnik grubun kültürü, mensubu olan ailelerin çocuklarına toplumsal olarak öğretmek zorunda oldukları kurallar bütünü olarak tanımlanır. Bu, devletin eğitim sistemi eliyle de yapabileceği bir şeydir ancak devlet, bu işlevi tek başına ve açık bir biçimde yerine getirmekten çoğunlukla kaçınır. Zira bunu yapması, ulusal eşitlik kavramının ihlaline götürebilecektir. Dolayısıyla kapitalizmin öncüllerinden biri olan yasa önünde resmi eşitliğe zarar vermeme bağlamında kapitalizmin hiyerarşik gerçekliği meşrulaştırılmaktadır. Böylece etnikleşme, kapitalizmin aynı anda hem kuramsal eşitlik hem de pratik eşitsizliği işaret etmekten kaynaklanan temel çelişkilerinden birini, emekçi tabakaların zihniyetini kullanmak suretiyle çözmektedir. Zira “etnik grupların yinelenen doğuşları, yeniden yapılanmaları ve kayboluşları iktisadi mekanizmanın işleyişinin esnekliği açısından son derece yararlı bir araçtır”⁷⁸

Smith, ulus ile etnik grup arasındaki bağlantıyı ulusçuluk eliyle kurmakta olup ulusçuluğun amacının öncelikle etnik kategoriye etnik topluluğa dönüştürmek, sonrasında ise ulusu yaratmak olduğunu ileri sürer. Ulusu yaratma sürecinde bir yandan içte toplumu oluşturan bireylerin sosyal ve kültürel birliğini sağlamak, diğer yandan dışarıya karşı, siyasi birimin kendi sınırları içindeki mevcudiyetini meşru kılmak gereklilikleri kendini gösterecektir. Bu bağlamda diğer ulusal gruplarla aradaki ayırt edici özelliklerin vurgulanıp ön plana çıkarılması, aynı zamanda iç bütünlüğü sağlamak adına etnik gruba ait kültürel değerler ve bağlılıklar gibi psikolojik unsurların devreye sokulması icap edecektir⁷⁹. Bu anlamda Smith, Hobsbawm’ın icat edilmiş geleneklerine yakın durmakta ve fakat şu noktada kendisinden ayrılmaktadır: Smith, bu geleneklerin icadında Hobsbawm’ın öne sürdüğü kadar özgür olunmadığını, bilakis somut gereksinimlerin karşılanması adına

⁷⁶ Bkz. II. Bölüm, s. 2.

⁷⁷ Erözden, **Ulus Devlet**, 90.

⁷⁸ Wallerstein, “Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, s 104-105.

⁷⁹ Smith, **The Ethnic Origins of Nations**, s. 148 vd.

yaratılan geleneklerin mevcut etnik mitler, semboller ve gelenekler arasından seçilmek durumunda olduğunu iddia eder⁸⁰.

Balibar ise, *ulusal bireylik* olarak da ifade ettiği halkın, ortak bir yasaya tabi kılınan farklı topluluklardan müteşekkil olduğunu ifade ederken, ulusal devletin kurduğu cemaate *kurgusal etniklik* adını verir⁸¹. Zira hiçbir ulusun doğal bir etnik temeli yoktur; toplumsal oluşumlar ulusallaştıkça, içerdikleri ve eşzamanlı olarak dışladıkları topluluklar da etnikleşir, böylece geçmişte ve gelecekte temsil edilecek biçimde bir ilk kimliğe, kültüre, çıkarlara sahip bir cemaat haline gelir. Halkı kurgusal olarak etnik bir birlik halinde inşa eden ulusal ideoloji, toplulukların taleplerini iki anlamda aidiyet duygusuna dahil eder: kendine ait olmak ve diğer benzerlerine ait olmak. Böylece bireyin aidiyeti vatandaş olmayla tanımlanacak ve vatandaş, ismini taşıdığı topluluk adına çağırılabilir⁸².

Smith, çalışmalarında etnik gruptan ulusa geçişi, vatandaşlık bağının kabul edildiği modern siyasi yapının kuruluşuna bağlamaktadır⁸³. Ulus ile etnik grup arasındaki farkın toplumsal gruba aidiyet ölçütüne bağlandığı bu düşünce ışığında Smith'in üstü kapalı bir biçimde de olsa bu iki toplum arasında siyasi yapılanma bağlamında bir dönüşüm sonucu oluşmuş farklılığa işaret ettiğini söylemek mümkündür⁸⁴. Bu ölçüte dayalı bir ayrımı açıkça ortaya koyan isim olarak zikredilmesi gereken Schnapper'a göre çağdaş demokratik toplumların benimsediği siyasi yapı olan ulus, etnik duyguların bir uzantısı ve kendinden önceki siyasi kurumların miraslarını bünyesinde barındıran bir yapı olmasına karşın, onları aşan nitelikte ve yeni bir örgütlenme biçimidir. Bir topluluğa ait olma bilinci oldukça eskiye dayansa da bu bilincin özel bir siyasi yapılanma biçimine temel oluşturması modern bir duygudur⁸⁵.

Hem Smith hem de Schnapper'ın, grup aidiyetinin vatandaşlık bağı temelinde algılanmaya başlaması ölçütü üzerinden toplum türünde ifade edilen dönüşüm aslında daha temel bir farklılaşmayı işaret etmektedir: siyasi iktidarın kendini

⁸⁰ Smith, "The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed?", s. 14.

⁸¹ Balibar, "Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji", s. 117, 119.

⁸² Balibar, "Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji", s. 119.

⁸³ Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 154 vd.

⁸⁴ Erözden, *Ulus Devlet*, 92.

⁸⁵ Erözden, *Ulus Devlet*, 92.

meşrulaştırma ölçütündeki değişim, bir başka deyişle, egemenliğin sahip değiştirerek ulusa mal edilmesi⁸⁶. Hem ortaçağın feodal siyasi birimleri hem de modern çağın başındaki mutlak monarşiler siyasi iktidarlarını meşrulaştırmak adına uyruklarında topluluğa aidiyet bilinci oluşturma yoluna başvurmuştur. Fakat siyasi bağlılığın temelinde yer alan kavram olarak algılanması ulusun, egemenliğin sahibi olma sürecine denk düşmektedir. Siyasi bağlılık ve dayanışma duygusuna temel alınan ulusun, diğer uluslardan ayrıştırılması ve her bir ulusun varlığının diğerleri nazarında haklılaştırılması için bir yandan dil ve kültür gibi “doğal” olarak ifade edilen farklılıkların “siyasallaştırılması”, diğer yandan ise “siyasal” bir farklılık olarak algılanan vatandaşlığın “doğallaştırılması” yoluna gidilecektir⁸⁷.

Schnapper, ulusun tarihdışılığı ve modernliği üzerinden yürütülen tartışmanın, kavramların tanımlanmasındaki farklılıktan kaynaklandığını ileri sürer. Eğer ulusu, etnik topluluk yerine, tarihsel her çeşit topluluk olarak kabul edersek, içeriğinde büyük değişiklikler gerçekleşmiş olmasına karşın, insanların daima topluluk halinde yaşadıkları göz önüne alındığında ulusların her zaman varolduğu sonucuna varırız. Eğer Schnapper’ın da tercih ettiği gibi ulusu, çağdaş demokratik çağın siyasal şeklini işaret ederek zikredersek, her ne kadar yoktan varolmamış ve kendisini önceleyen etnik duygu ve kurumları sürdürüyor da olsa, yeni bir yapı olarak kabul etmemiz gerekecektir⁸⁸.

Ulusun ortaya çıkışının dayandırıldığı tarih hususunda yapılan ayrıştırma, ulus kavramının anlam ve kapsamının ne olduğuna ilişkin bir çok işaret taşıması bakımından oldukça başattır. Daha önce de kısaca değinildiği üzere, benzer ulusal aidiyete oldukça benzer aidiyet tiplerinin oldukça eski tarihlere dayandığını göz ardı etmenin mümkün olmadığı ortada olup, tüm toplumu kapsayacak şekilde algılanan modern anlamdaki ulusun ise ancak ulusal egemenlik ve modern ulus devlet yapısıyla varlık kazandığı görüşüne yakın olduğumuzu söylemek yerinde olacaktır. Zira ulusun tasarlanmış (artefact) olması modernliğin devlet yapısı ile uyum

⁸⁶ Erözden, **Ulus Devlet**, 93.

⁸⁷ Louis Pinto, “Une Fiction Politique: La Nation”, **Actes de la Recherche en Sciences Sociales**, Sayı: 64, 1986’dan aktaran Erözden, **Ulus Devlet**, 96.

⁸⁸ Schnapper, **Yurttaşlar Cemaati**, s. 36-37.

göstermiş ve dünya sistemi içerisinde kalıcılığını muhafaza etmiş tek kimlik modelidir⁸⁹.

Ulus devlet ve vatandaşlık ile ilişkisini görmeden önce modern bir kurgu olduğunu düşündüğümüz ulusun hangi unsurlardan oluştuğu üzerinde durmak yararlı olacaktır.

c. Ulusun Kurgusal ve Yapısal Unsurları

Literatürdeki yaygın kabule göre ulus kavramının beş temel unsuru vardır. Bunların dördünü içsel, birini dışsal unsur olarak nitelemek mümkündür. İçsel unsur deyimiyle ifade edilmek istenen, ulus kavramı kurgulanırken doğrudan kavrama içkin olduğu varsayılan unsurlar iken dışsal unsur, ulusun bünyesinde barındırmadığı hususu ortaya koyma yoluyla kavramı açıklayacaktır. İçsel unsurlar; dil, din, soy ve kültür, tarih birliği olarak sıralanırken dışsal unsur düşman imajı olarak işaret edilmektedir⁹⁰. Bu unsurları incelemenin ulusu anlama hususunda faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Ulus oluşturacak insan topluluğunun dil birliğine sahip olması gerekliliği neredeyse genel bir kanı haline gelmiştir⁹¹. Örneğin Hobsbawm, bir ulus düşüncesinin filizlenebilmesinin, en azından seçkin bir kitle tarafından konuşulan ortak bir dilin varlığı ile gerçekleşebileceğini ifade etmiştir⁹².

Ulusun unsurlarından biri olarak ele aldığımız dil birliğinin, aynı dili konuşan herkesin tek bir devlet çatısı altında toplanmasını savunan görüşleri ifade etmediğini belirtmek gerekir. Bu görüşlerin, ulusçuluk akımının bir sapması olarak ortaya çıktığı

⁸⁹ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 72.

⁹⁰ Erözden, **Ulus Devlet**, 133.

⁹¹ Erözden, **Ulus Devlet**, 133.

⁹² Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 55Ulus oluşumu için dil birliği bulunması gerekliliğinin çarpıcı biçimde 19. yüzyılda Alman ve İtalyan halklarının tek birer devlet altında birliklerinin sağlanması çabalarıyla görünür olduğu ifade ediliyor olsa da, bu düşüncenin Fransız Devriminin hemen ardından beliren ulus anlayışı içinde de barındığını söylemek mümkündür. Her ne kadar bu ulus düşüncesinde ulusun mensubu olabilmek için vatandaş sıfatını haiz olmak yeterli ise de vatandaş olabilmek ve haklardan yararlanabilmek için Fransızca bilmek gereklidir. Başka bir deyişle, Fransız Devrimi önderleri için anadil olarak Fransızca özel bir anlam ifade etmese de vatandaşlığı kazanabilmek yahut doğumla edinilen vatandaşlığın haklarından yararlanabilmek için Fransızca bilmenin kaçınılmaz bir koşul olduğu yönünde hakim görüş vardır. Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.37, 38.

ifade edilmektedir. Ulusun unsuru olarak dil birliği denildiğinde işaret edilmek istenen ise mevcut yahut proje halindeki sınırları belli bir devlet içindeki insanlar arasında, ulusal nitelikte olduğu savunulan bir dilin üzerinde birleşmedir. Bunun yanında, dil birliğinin, kurgusal nitelikte ve her gün yeniden üreilmeye ihtiyaç duyan bir proje olduğuğunun ileri sürüldüğünü de belirtmek yerinde olacaktır⁹³.

Etnikliğin üretilmesinde tarihin gösterdiği iki ana yolun ırk ve dil unsuru olduğu düşünülür. İkisinin genelde birlikte düşünülmesinin nedeni ancak ikisinin birbirini tamamlaması halinde mutlak bir biçimde özerk bir birlik olarak halkın ortaya çıktığı yönündeki kabuldür. Örneğin Balibar, ulusal karakterin, yahut ulusun ruhu veyahut özünün, ancak ikisinin birlikte varolması durumunda halka içkin hale geleceğini ifade eder. Ne var ki tarihte bazı durumlarda biri, bazen ise diğeri başat hale gelmiştir zira dil ve ırk aynı kurumların gelişmesine dayanmadığı gibi, aynı ulusal kimlik idealleştirmelerine de başvurmaz⁹⁴.

Ulusun kurgusal unsurlarından ikincisi kültür-tarih birliğidir. Kültür-tarih birliği, ulusal olarak nitelenen tarihsel ve kültürel birikimin, ulusu oluşturacak toplumsal grubun hafızasında yer etmesi suretiyle türdeşlik bilinci yaratması olarak betimlenir⁹⁵. Belli bir siyasi proje çerçevesinde oluşturulan kültür ve tarih birliği kurgusunun “unutturma/hatırlatma” süreci içinde gerçekleştirildiğı ifade edilmiştir. Buna göre, söz konusu siyasi projenin somutlaşmasıyla tarih ve kültür yeniden yorumlanır ve kimi zaman bazı çarpıtmalara maruz bırakılarak istenilen ulusal niteliğe büründürülür⁹⁶. Tarih birliği sağlama hususunda en etkili aracın ulusçu tarih yazımcılığı olduğunu ileri süren Erözden, kültür birliği düşüncesinin oluşturulmasında güzel sanatlar alanında eser üreten sanatçıların eserlerinde işlenen ulusal temaların önemi üzerinde durmaktadır⁹⁷.

Ulus oluşturun unsurlar arasında içeriğı en bulanık ve belirlenmesi en güç olarak ifade edilen soy birliği unsuruna mündemiç ilk zorluk, bu unsurun etnik grup,

⁹³ Erözden, **Ulus Devlet**, 134, 138. Hobsbawm, ulusal dilin oluşması ve dil birliğinin sağlanması için genel ve tekeli bir ilköğretim sistemi kurulmasını zorunluluk olarak ifade eder. Dolayısıyla dil birliği sağlanmasına yönelik proje, ancak bir devlet yapısı içinde uygulanacak bir proje ile gerçekleştirilebilir, Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s. 82

⁹⁴ Balibar, “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, s. 120.

⁹⁵ Erözden, **Ulus Devlet**, 139.

⁹⁶ Anderson, **Hayali Cemaatler**, s. 220-223.

⁹⁷ Erözden, **Ulus Devlet**, 139.

kabile gibi topluluk tanımlarının da barındırdığı bir unsur olmasıdır. Bunun yanı sıra, soy birliği, henüz devlet oluşturamamış “ulus”larda oldukça güçlü biçimde vurgulanmakta iken, bir kez devlet kurulduktan sonra yerini hukuki açıdan tanımlanan vatandaşlık unsuruna bırakmaktadır. Bununla birlikte sadece sosyolojik verilerle içeriği doldurulabilen soy birliği, hukuki statüyü ifade eden vatandaşlıkla belli bir etkileşim içinde olup, hukuk metinlerine yansıyan bazı etkileşimleri mevcuttur. Bu durumun en görünür örneği Avrupa’da mevcut ulus devletlerin vatandaşlık düzenlemelerinde soy birliğine atıf yapan kan bağı esasının ağırlıklı olmasıdır⁹⁸.

Ulusun içsel unsurlarının sonuncusu olarak sayılan din, ilk bakışta ulus düşüncesiyle doğrudan bağlantılı gibi gözükmemektedir zira ulus, tikelci bir kavram iken din kurumu evrenselci bir niteliği haizdir. Din ile ulus devlet kavramları arasında işaret edilen bir başka uyumsuzluk noktası ise laikleşme ve sekülerleşmenin temel düsturlarından olduğu modernleşme süreci içinde ortaya çıkan ulus devletin, din temelinde tanımlanan toplulukların güç kaybetmesi süreciyle eşzamanlı ve bu toplulukların alternatifi olarak kurgulanan bir yapı oluşudur⁹⁹.

Her ne kadar düşünsel düzeyde bu iki kavramın birlikteliği sorunlu görülüyor olsa da, ulus olarak tanımlanmaya çabalanan insan topluluklarının türdeşliğinin sağlanması aşamasında diğer unsurların yanında din unsurunun da vurgulandığını tespit etmek gereklidir. Ulusun iç birliğinin sağlanmasında dinin pekiştirici rolünün vurgulanması, Reform sonrası Alman prensliklerinde, uyrukların prensin dinini benimsemesi [*cujus regio, ejus regio*] ilkesine kadar götürülebilmekte, böylece ilk kez siyasi sınırlar ile dinsel sınırların mutlak örtüşmesi karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁰.

Bu hususa ilişkin, günümüz ulus devletleri üzerinden bir örneklendirmeye gidecek olursak; aynı dili konuşup aynı kökenden gelen Sırp, Hırvat ve Boşnak

⁹⁸ Erözden, **Ulus Devlet**, 142.

⁹⁹ Erözden, **Ulus Devlet**, 142. Bu durumun iki kavram arasında çelişki yarattığını düşünenlere karşıt biçimde Marc Juergensmeyer gibi bazı isimler iki kavram arasında çelişki yerine yönelinen hedefler ve kullanılan araçlar bakımından pek çok ortak nokta bulunduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre hem ulus kavramına yönelik siyasi sadakati savunan seküler ulusçuluk hem de ideoloji haline gelmiş din, toplumu düzenlemeye yönelik siyasi bir düzen kurmayı hedefler. Bu bağlamda Juergensmeyer bu iki ideolojik akımı birbirleri için potansiyel rakip olarak görür, Marc Juergensmeyer, **The New Cold War?: Religious Nationalism Confronts Secular State**, University of California Press, 1993, s. 15 vd.

¹⁰⁰ Erözden, **Ulus Devlet**, 142.

“ulus”larını birbirinden ayıran unsurun din olduğunu¹⁰¹, bize daha yakın bir örnek olarak 1960 Anayasasıyla kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti’nde Rum ve Türk topluluklarının tanımlanmasında din ölçütüne başvurulduğunu ve Kuzey İrlanda çerçevesinde yaşanan etnik çatışmadaki etnik farklılığın da Protestan-Katolik ayrımı üzerinden şekillendiğini belirtebiliriz¹⁰².

Yukarıda Sayılan bu içsel unsurların yanı sıra, olumsuz öge olarak adlandırılabilmesi nedeniyle nitelik açısından diğerlerinden ayrılan beşinci unsur ise ortak düşman imajıdır.

Ulus devlet bağlamında düşman imajının oluşumu bir ölçüde kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zira ulus devletlerin büyük çoğunluğu ya kurulmadan önce verilen bir bağımsızlık savaşı yahut oluşumun hemen ardından maruz kalınan bir işgal ile mücadele etmek durumuyla karşı karşıya kaldıklarından, kendisine karşı mücadele verilen yabancı güç doğrudan düşman imajını oluşturmaktadır. Oluşan bu düşman imajını toplumsal ölçekte benimsetme ve sürekliliğini sağlamak adına yeniden üretme faaliyetleri ise çeşitli araçlar ile yerine getirilir. Bu araçların en görünür olanı zorunlu askerlik kurumudur. Zorunlu askerlik, hem ortak düşmana karşı vatan savunmasına katkıda bulunan birey ve bireyin yakın çevresine bir birlik duygusu aşılamakta hem de ordu aynı zamanda bir vatandaşlık okulu fonksiyonu görmektedir. Bu hususa örnek olarak, 18. yüzyıl İngilteresi’nde vatan için dövüşmenin vatanın geleceği üzerinde söz söyleyebilme hakkını da beraberinde getirmesi gerektiği mantığı üzerinden erkeklere genel oy hakkı talepleri bakımından oldukça güçlü bir argüman oluşturmuştur¹⁰³.

¹⁰¹ Gözler, Katolik Hırvat halkı ile Ortodoks Sırp halkı arasındaki farklılığın yalnızca mezhep farklılığı olduğuna ayrıca dikkat çeker. Gözler, “Devletin Bir Unsuru Olarak ‘Millet’ Kavramı”, s. 112-113.

¹⁰² Erözden, **Ulus Devlet**, 144. Din unsurunun özellikle ulus olarak tanımlanmak istenen insan topluluğunun türdeşliğinin vurgulanmasının daha elzem hale geldiği kriz dönemlerinde etkili olarak gündeme getirildiği söylenebilir. Bu anlamda din birliğinin de dil birliği gibi mevcut ya da gerçekleştirilmesi planlanan bir ulus devletin içsel birliğini sağlamaya yönelik bir proje olduğunu söylemek mümkündür, Erözden, **Ulus Devlet**, 144-145.

¹⁰³ Erözden, **Ulus Devlet**, 145-146.

Ulus devletin kurgusal unsurlarını ele aldıktan sonra işaret edilmesi gereken bir diğer nokta “yapısal unsurlar” olarak ifade edilen ülkesel bütünlük ve siyasi bütünlük unsurlarıdır¹⁰⁴.

Ülkenin somut biçimde belirlenmesi hususunda değinilmesi elzem ilk husus, “sınır” kavramı ve kavramın ele alınışında süreç içerisinde görülen değişimdir. Siyasi otoritenin üzerinde erkini tatbik edebileceği toprak parçasının etrafını çevreleyen çizgi manasında kullanılan sınır kavramı, Antik Yunan’ın site devletlerinden başlayarak Roma, Çin, Bizans, Osmanlı, Rus İmparatorlukları gibi bütün gelişmiş siyasi yapılanmalarda varlığını sürdürmüştür¹⁰⁵. Fakat kavramın ulus devlete kadarki kullanımı, yalnızca bir mülkü çevreleyen çizgi olmanın ötesine geçmemiş, ulus devlet yapılanmasının içerisinde ise kavramın algılanışında değişimler meydana gelmiştir. İlk olarak ifade edilmesi gereken, Fransız Devrimi itibarıyla herhangi bir coğrafi kerteriz aranmaksızın kesintisiz devam eden ve türdeş bir toprak parçasını çevreleyen “lineer sınır anlayışı”nın tek geçerli sınır anlayışı olarak algılanmaya başlanmasıdır. Bu algılanış biçimi, hem ulus devletin idari aygıtına ilişkin bir yeniliğe hem de sınırlarla çevrilmiş toprak parçasının türdeş bir bütün oluşturduğu düşüncesine yaptığı göndermeyle siyasi bir içeriğe sahiptir¹⁰⁶.

Ülke, ulus devlet kurgusunda yoğun bir değer atfı yapılan vatan kavramı ile birbirini ikame edecek şekilde kullanılmaktadır. Vatanın “türdeş bir insan topluluğunu barındıran türdeş bir coğrafi bütün” şeklinde kurgulanması, vatan ile arasında ideolojik bir ilişki kurulan ülke unsurunun ulus kurgusuyla doğrudan bağlantılandırılması sonucunu da doğurur¹⁰⁷. Bu anlamda sınırlar da “bütün”ü içinde barındıran vatani çevreleyenler olarak dokunulmazlık ve kutsallıkla donanmaktadır¹⁰⁸. Bu noktada sınır kavramının Fransızca dilindeki karşılığında gözlemlenen değişiklik anlamlıdır. Fransız Devrimi’ne değin sınır kavramı Fransızca’da “*limites*”, “*confins*” gibi sözcüklerle karşılanmaktayken, Devrim

¹⁰⁴ Erözden, **Ulus Devlet**, 147.

¹⁰⁵ Ayferi Göze, **Devletin Ülke Unsuru**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No:818, 1959, s. 15 vd.

¹⁰⁶ Michel Foucher, **Fronts et Frontieres**, Paris, Fayard, 1991, s. 84-87, 96’dan aktaran Erözden, **Ulus Devlet**, 148.

¹⁰⁷ Raimo Vayrynen, “Territory, Nation State and Nationalism”, **The Future of Nation State in Europe**, haz. J. Iivonen, Hants, Edward Elgar, 1993, s. 164.

¹⁰⁸ Erözden, **Ulus Devlet**, 148-149.

sonrasında “*frontieres*” sözcüğü yaygın karşılık olarak benimsenmiştir. Etimolojik açıdan “*frontieres*” kelimesi cephe anlamına gelen ve dolayısıyla askeri bir içeriği haiz “*front*” kökünden gelmektedir. Bu veriler ışığında sınır kelimesinin ulus devletin yükselişi ile eş zamanlı bir biçimde “savunulması gereken çizgi” biçiminde algılandığının işaretini vermektedir¹⁰⁹.

Ulus devlet yapısı içinde siyasal çerçevenin ulusla örtüşmesi gerekliliği, ulusal egemenlik ilkesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta olup, bu bağlamda ulusal aidiyet, vatandaşlık ile tam bir örtüşme halindedir¹¹⁰. Bu anlamda vatandaşlık, yalnızca siyasi hakları tatbik etme yetisi anlamından sıyrılmakta, ulusal aidiyeti belirleyen ölçüt haline dönüşmektedir¹¹¹.

Bu noktada, bugün anladığımız ve içinde yer aldığımız ulusu meydana getiren ulus devlet kavramının kapsam ve yapısını incelemek uygun düşecektir. Zira bu bölümün ana başlığında da belirtildiği üzere tarihsel gelişimine bakıldığında vatandaşlık, altın çağını ulus devlette yaşamıştır.

B. Ulus Devlet ve Vatandaşlık

1. Ulus Devletin Serencamı

Ulus devlet özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle yaygınlaşmaya başlayan ve günümüzde küresel ölçeğe ulaşmış siyasi yapılanma biçimidir. Bugün Birleşmiş Milletler’e¹¹² üye devletlerin hemen hepsi ulus devlet modeline göre yapılanmış olup hem geçmişte hem de bugün siyasi bağımsızlık elde etmek isteyen halkların hedefi de ulus devlet kurma yönünde gerçekleşmektedir¹¹³.

Ulus devlet kurgu ve yapılarını üçe ayırmak mümkündür: Avrupa ve Avrupa çevresi ulus devletleri, daha ziyade Amerika kıtasında somutlaşan ve yerli halkın soykırımla ortadan kaldırılıp yerine göçmen bir sınıfın yerleşmesiyle oluşturulan ulus

¹⁰⁹ Erözden, **Ulus Devlet**, 148, 149, dn: 54.

¹¹⁰ Erözden, **Ulus Devlet**, 150-151.

¹¹¹ Pierre Rosanvallon, **Le Sacre du Citoyen**, Paris, Gallimard, 1992, s. 73-74’ten aktaran Erözden, **Ulus Devlet**, 151.

¹¹² Habermas, “Birleşmiş Milletler” ifadesinden dahi günümüz siyasi toplumunun ulus devletlerden müteşekkil olduğunun gözlemlenebileceğini dile getirir, Habermas, “**Öteki**” **Olmak**, “**Öteki**”yle **Yaşamak**, s. 7.

¹¹³ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 1.

devletler ve 20. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle sömürgecilikten sıyrılma hareketleri ile ortaya çıkmaya başlayan ulus devletler¹¹⁴. Bu çalışma kapsamında, diğer ulus devlet yapılarını öncelemiş ve onlar için model teşkil etmiş olması hasebiyle Avrupa ve yakın çevresi merkezli ulus devlet kurgusu üzerinden inceleme yapılacaktır.

Modern devletin ortaya çıkışındaki en önemli aşamalardan biri, kişilere yönelik siyasi itaati ifade eden feodal sadakat bağlarının yerine soyut bir iktidar kaynağının, başka bir ifadeyle “kurumlara” yönelmiş sadakat bağının geçmesidir. Bu durum, egemenlik kavramının süreklilik içerecek şekilde kavranmasıyla doğrudan ilişkilidir. Siyasi düşüncedeki bu evrimin bir sonraki adımını Bodin’in egemenlik kuramı oluşturacaktır¹¹⁵. Bodin, siyasi egemenlik kavramına süreklilik unsurunu ekleyerek modern devlet kuramının ilk yapı taşını koyar. Suarez’in sosyal sözleşme kurgusu ile Bodin’in egemenlik kurgusunu bütüncül bir çerçevede okuyan Hobbes, “bir” olarak algılanacak devletin kuramını oluşturacaktır. Buna göre bireyler kralın soyut varlığı olan krallık kurumunda “bir” olmakta ve bütünsellik içeren siyasi toplumda yer almaktadır. Egemenliğin hem ülkeselleştiği hem de sürekli kılındığı bu aşamadan sonra monarşiden ulusun egemenliği düzenine geçmek için yalnızca bir adım yeterli olacaktır¹¹⁶. Devlet aygıtının giderek kişisellikten sıyrılıp soyutlaştığı bu evrede egemenliğin ilke ve kullanıcılarının da eş zamanlı olarak soyutlaşması ihtiyacı kendini gösterecektir. Bu noktada ulus, kendisini oluşturan bireyler toplamından daha üst düzeyde bir süreklilik ve bölünmezlik unsuru barındırmasından ötürü monarktan çok daha soyut ve uygun bir temsilci olarak ortaya çıkacaktır¹¹⁷. Bu soyutlamanın akabinde devletin kurulması ile bireyler yurttaşlara dönüşür¹¹⁸.

Bodin ile başlayıp Suarez’le devam eden ve Hobbes’ta en gelişkin haline kavuşan modern devlet kurgusunun doldurulması gereken boşlukları vardır. Bunlardan biri siyasi iktidarın üzerinde egemenliğini eyleyeceği coğrafi alanı ifade edecek olan “vatan” kavramının yeniden tanımlanması iken bir diğeri, egemenliğin şahsında tezahür ettiği kralın ölümlü olmasından kaynaklanan mantıksal tutarsızlığın

¹¹⁴ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 1-2.

¹¹⁵ Akad, Dinçkol, **Genel Kamu Hukuku**, s. 89-90.

¹¹⁶ Thomas Hobbes, **De Cive: Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri**, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, Belge Yayınları, 2007, s. 80-83.

¹¹⁷ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 64.

¹¹⁸ Işıқтаç, **Hukuk Felsefesi**, s.151.

giderilmesi gerekliliğidir. Mevzubahis tutarsızlık, kralın ölümlü bedeni ile krallık kurumunun manevi kişiliğinin birbirinden ayrı algılanması ve egemenliğin kaynağının bu kuruma aktarılması yoluyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Vatan algısını siyasi tarihte arayacak olursak Antik Yunan ve Roma’da vatan yahut “*patria*”nın uğruna ölmeye değer ve uğruna ölen kişiye onur kazandıran bir manayı haiz olduğunu görmek mümkündür. Ne var ki *polis* yahut *res publica* ile özdeşleşen *patria*’nın anlamı sadece site ile sınırlı olup, daha çok dini ve felsefi bir kavramı ifade eder. Ortaçağ’da Hristiyanlığın yayılması ile vatan kavramında yeni bir ayrışma söz konusu olacaktır. “Hristiyanların gerçek vatanı gökler ülkesidir.” düşüncesi nedeniyle gerçek Hristiyanların ancak gökler ülkesinin vatandaşı olabileceği ileri sürülmüş¹¹⁹, bu sebeple “dünyevi vatan” dinsel içeriğini yitirmiş ve yalnızca doğulan, yerel ölçekte bir bölgeyi ifade edecek şekilde okunmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra, siyasi bağlılık senyör-vassal ikilisi üzerinden kişisel sadakat ilişkisine dönüştüğünden “vatan için dövüşmek” bütün anlamını yitirmiştir. Savaşanlar ya İsa, kilise ve kutsal topraklar için yahut senyörleri uğruna ölerек onur sahibi olabilmektedir¹²⁰.

Vatanın geçireceği bir diğer önemli içerik değişimi, ulusal monarşilerin, Kilise, feodal güç ve evrensel imparatorluk düşüncesine karşı yürüttükleri mücadele sonucunda meydana çıkacaktır. Bu aşamada vatan, krallığın bütününe ifade edecek şekilde algılanacak olup hem tekrar kutsallık kazanacak hem de siyasi bir içerikle donanacaktır. Modern devlet kurgusuna eklemlendiği haliyle vatan, siyasi iktidarın uygulandığı coğrafi alanı ifade edecektir¹²¹. Vatanın siyasi anlam kazanmasının en somut görünümü, kralın uyrukları haline gelmeye başlayan bireylerden vatan uğruna bir takım fedakârlıklar talep edilebilmeye başlanmasıdır. Bu fedakârlıklar; vatanın savunmasında gerekirse ölmek pahasına görev almak ve yine vatan savunması adına maddi yükümlülükler üstlenmek olarak sayılmaktadır. Feodal yükümlülüklerin gitgide kamusal yükümlülüklerle dönüşmesi vatanın artık tüm krallık topraklarını ifade etmesiyle vatan için dövüşmek ve ölmek, kutsal topraklar için ölmek gibi kutsal

¹¹⁹ İlhan Akın, **Kamu Hukuku**, 5. bs., İstanbul, Beta Yayınevi, 1987, s. 45-46.

¹²⁰ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 59-60.

¹²¹ Şafak Evran Topuzkanamış, **Vatandaşlık Üzerine Bir Tez**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2013, s. 75.

bir değere kavuşmuştur. Bununla beraber artık feodal değerlerin tarih sahnesinden çekilmeye başladığı ve 16. yüzyıldan itibaren feodal değerler üzerinden savaş yapılmadığı gözlemlenebilmektedir¹²².

Vatanın siyasi bir değeri haiz hale gelişinin bir diğer görünümü olan vergi toplama alanında da mühim bir dönüşüm cereyan etmiştir. 12. yüzyıldan itibaren bir vergi kalemi olarak toplanan “krallığın savunulması vergisi” (*pro defensione regni*) önceleri, krallığa yöneltilen saldırının bertaraf edilmesi adına dua okutulması için krallık tarafından kiliseye ödenen bedeli ifade etmekteyken, 13. yüzyıl sonlarında durum tamamen tersine dönecek, kral artık krallığını savunmak için para vermek yerine para toplayacaktır¹²³.

Modern devletin demokratik bir cumhuriyete dönüşmesinde kilit rol oynayan ulus düşüncesi, yönetilenlerin siyaseten aktif vatandaşlara dönüşebilmesini sağlayan kültürel zemini sağlamıştır. Ulusa ait olma bilinci, birbirine yabancı kişileri bir dayanışma ilişkisi içerisine sokmuştur. Buradan hareketle Habermas, ulus devletin iki önemli soruna bir kalemde çözüm getirdiğini söyler: yeni bir meşruluk temeli ve daha soyut bir sosyal entegrasyon biçimi. Daha açık biçimde ifade etmek gerekirse yavaş yavaş hayata geçirilen demokratik katılım, vatandaşlığın yasalarla sağlanan dayanışma yönüne yeni bir boyut kazandıracak, bununla birlikte devleti laik bir meşruiyet zeminine oturtacaktır. Bu biçimiyle devlet mensupluğu, siyasi egemenliğe katılacak vatandaşlardan müteşekkil bir üyeliğe dönüşecektir¹²⁴.

Nitekim Schnapper’a göre ulus devletin ayırt edici özelliği, “halkları varlığıyla devletin içteki ve dıştaki etkinliğini meşru kılan bir yurttaşlar cemaati şeklinde kapsamasıdır.¹²⁵” Halkları, bir yurttaşlar cemaatine dönüştürmekle temayüz eden ulus devletin bu özelliği, en açık şekilde uluslaştırma olgusunda görülür. Aynı zamanda vatandaşlığın da alamet-i farikası olduğundan bu uluslaş(tır)ma sürecine biraz daha yakından bakmak gerekir.

¹²² Erözden, **Ulus Devlet**, s. 61.

¹²³ Erözden, **Ulus Devlet**, s. 61-62.

¹²⁴ Habermas, “**Öteki**” Olmak, “**Öteki**”yle Yaşamak, s. 20.

¹²⁵ Schnapper, **Yurttaşlar Cemaati**, s. 33.

2. Uluslaş(tır)ma

18. yüzyıldan itibaren gelişen ve bugün evrensel ölçekte bir yaygınlığa eriştiğini söyleyebileceğimiz ulus devletin her şeyden önce mevcut bir olgu olduğunu akılda tutmak önemlidir. Bu mevcut olgu, tüm siyasi iktidar yapılanmaları gibi, bir kavramsal kurguya göre şekillendirilme ihtiyacı duymaktadır. İdeal ulus devleti ifade eden bu kurgunun ifade ettiği ilke, devletin sınırlarının ulusun sınırlarıyla örtüşmesi olarak açıklanmaktadır. Bu ilke aynı zamanda bir meşruiyet zeminine de işaret ederek, meşru bir iktidarın ancak ulusal sınırlar içindeki bir devlet aracılığıyla kullanılacağı anlamına gelir¹²⁶. İdeal ulus devlet kurgusundaki mükemmellik, “kusursuz türdeşliği” gerekli kılar¹²⁷. Bu kusursuz türdeşlik, devlet ile aralarındaki hukuki bağ vesilesiyle vatandaş statüsündeki insan topluluğunun, evvelce üzerinde durduğumuz gibi, aynı dili konuşan, aynı soydan gelen, aynı dine inanan, aynı kültür ve tarih birikimini haiz ve ortak bir düşman bilinci barındıran türdeş bütünlüğü ifade edecektir. Kurgunun, olduğu gibi sosyal gerçekliğe aktarılması mümkün olmadığı gibi, olgu ile kurgu arasındaki bağın tümüyle koparılması da kurgunun sağladığı meşruiyet zeminini ortadan kaldıracığından mümkün değildir. Olgunun kurguya uydurulması sürecinde çeşitli vasıtalarla gerçekleştirilen faaliyetler “uluslaştırma” olarak ifade edilebilir. Erözden uluslaştırma sürecinin, mevcut devlet yapısının değiştirilmesi yahut yeni bir devlet kurulması süreci sonrasında ulus devletin oluşumu üzerine işletilerek ulus yaratmaya çalıştığını ifade eder. Bu anlamda uluslaştırmanın kapsamına, türdeş olmayan bireyleri türdeş kılma ve bireyleri türdeş bir bütünün parçası olduklarına inandırma gayreti de dahil edilebilecektir¹²⁸.

Uluslaştırmanın gerçekleştirilmesinde başvuru alan üç temel aracı; eğitim, zorunlu askerlik ve siyasi katılım olarak ifade etmek mümkündür. Bu üç unsuru biraz ayrıntılandırmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

a. Uluslaştırma Araçları

¹²⁶ Erözden, *Ulus Devlet*, 157.

¹²⁷ Katherine Verdery, “Whither ‘Nation’ and ‘Nationalism’?”, *Daedalus*, Cilt:122, Sayı:3, 1993, s. 43.

¹²⁸ Erözden, *Ulus Devlet*, 157-158.

Uluslaştırma araçlarının ilki olarak sayabileceğimiz ve merkezi olarak belirlenen ders programları uyarınca yürütülen ulusal zorunlu eğitimin, bireylere ulus bilincini ve “bütünlük” duygusunu aşılama da kuvvetli bir unsur olduğu yadsınamaz. Zorunlu eğitim aracılığıyla yürütülen öncelikli faaliyet ulusal dilin öğretilmesidir. Ulusal dil öğretiminin uluslaştırmanın başat vasıtalarından biri olmasının ne kadar elzem olduğunu, İtalyan ulusal birliğinin sağlandığı aşamada nüfusun yalnızca yüzde iki buçğunun İtalyanca konuşuyor olması göstermektedir. Ulusal dil öğretiminin yanı sıra ulusal tarih ve ulusal coğrafya ders müfredatları da vatandaş haline getirilmek istenen bireylere tarihsel ve kültürel birliktelik duygusu aşılama da önemli vasıtalar olarak anılmaktadır¹²⁹. Eğitim mekanizmasının “yurttaş adaylarının” biçimlendirilmesindeki başat rolü, Gellner’in, Renan’ın her gün gerçekleştirildiğini iddia ettiği plebisitin “her ders yılı” tekrarlandığı ifadesinden de çıkarılabilir¹³⁰.

Nitekim Schnapper da insanları biraraya getirip bütünleşmeye yol açabilecek hususun ancak kuşakların varoluş ve yaşama biçimlerini birbirine ileten ortak kurumların etkinliği olduğunu ileri sürer. Bu anlamda vatandaş yetiştirme görevi, okulundur. Özellikle tarih öğretimi, etnik topluluk içinde biçimlenmiş tarihsel bir cemaat duygusu uyandırmaktadır. Ulusal tarih, kolektif kimliği doğrulamakta ve çağın insanlarını geçmişin mirasını devam ettirmek için yüreklendirmeyi görev edinmektedir. Burada Schnapper’ın dikkat çektiği bir diğer nokta, okulun bu işlevi yalnızca öğretimin içeriğiyle değil aynı zamanda tıpkı vatandaşlıkta olduğu gibi kişisellikten arınmış ve biçimsel olan düzeniyle yerine getirmesidir. Bu anlamda okul, çocuğa siyasal topluluğun soyutlamasını anlayacak formasyonu verir¹³¹.

Uluslaştırma kanallarından bir diğeri olarak sayılan ordu yahut zorunlu askerlik kurumu da bir nevi vatandaşlık okulu olma sebebiyle oldukça paralel bir işleve sahiptir. Genel ve zorunlu askerlik hizmeti, vatani, ulusal içeriğe büründürmenin yanı sıra korunması elzem bir konuma yükseltmesi sebebiyle kutsallaştırmakta, yoğun bir biçimde değer yüklemektedir. Bu bağlamda genelliğe

¹²⁹ Erözden, **Ulus Devlet**, 159.

¹³⁰ Ernest Gellner, **Culture, Identity and Politics**, Gateshead, Cambridge University Press, 1995, s. 17. Keza Schnapper da toplumda kenetlenmeyi sağlayacak uyumlaşmanın ancak okul vasıtasıyla gerçekleşebileceğini vurgulamaktadır, Schnapper, **Yurttaşlar Cemaati**, s.73.

¹³¹ Dominic Schnapper, “Yurttaşlar Cemaati”, çev. Birkan Işın, **Dersimiz Yurttaşlık**, haz. Turhan Ilgaz, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1996, s. 149-150.

yapılan bu atfın, askerlik hizmetinin yalnızca erkeklere getirilen bir yükümlülük olması bağlamında eleştirilmektedir. Ancak bu eleştirilere, siyasete dair birçok hususun sadece erkek vatandaşlar göz önünde tutularak belirlendiği, haddizatında kadınların siyasi haklarla donatılmış tam teşekküllü bir vatandaş olarak kabul görmelerinin oldukça yakın bir tarih olan 20. yüzyıl ortalarına dayandığı şeklinde yanıt verilmektedir. Bu argümanı biraz daha ileri götürerek, Avrupa ulus devletlerinin birçoğunda geçerli kural olan kan bağı esasının aynı cinsiyetçi düşüncenin ürünü olduğunu söylemek de mümkündür. Zira kan bağı esasında vatandaşlık kuralı olarak baba kanalıyla edinilmektedir¹³².

Uluslaştırma faaliyeti için sayılan araçlardan sonuncusu olan siyasi katılım, vatandaşların bireysel çıkarlara üstün gelecek bir siyasal alanın mevcudiyetine dair inancını oluşturmada kullanılan başlıca vasıtalarındandır¹³³. Bireyin ulusal alana dahilini sağlayan siyasi katılım, bu alanın varlığını ve kendisinin de bir parçası olduğunu içselleştirmekte ve bireylerde ortak bir siyasi kültür oluşturmaktadır¹³⁴.

b. Ulusun Yeniden Üretimi Olarak Ulaştırma

Uluslaştırma faaliyetiyle ilgili söylenmesi gereken önemli hususlardan bir diğeri, söz konusu faaliyetin her gün uygulamaya konması gereken bir proje olduğudur. Uluslaştıma bahsinde anmamız gereken önemli isimlerden Balibar öncelikle şu soruyu sorar: Ulusu bir cemaat biçimi olarak diğer tarihsel cemaatlerden ayıran nedir? Birikim alanının içinde dolaşan sermayenin kontrolünün bir merkez tarafından gerçekleştirilmesi, küresel olarak gerekli olup bu merkezin hangi biçimi alacağı sürekli bir mücadele konusu olmuştur. Balibar’a göre ulusun ayrıcalığı, en azından belirli bir tarihsel dönem boyunca yerel olarak sınıf mücadelelerine hâkim olmaya, aynı anda siyasi, ekonomik ve kültürel hegemonyanın kurulmasına ve yalnızca bir kapitalist sınıfın değil, burjuvazinin ortaya çıkışına olanak sağlamasıdır. Burjuvazi, devleti ulusal biçimde yeniden yapılandırma ve tüm sınıfların statüsünü “öznesiz bir süreç” oluşacak biçimde değiştirerek aynı anda milliyetçilik ve kozmopolitçiliğin yaratımını sağlamıştır. Bu kabul bizi dünya ekonomisinin yeni bir

¹³² Erözden, **Ulus Devlet**, 160.

¹³³ Erözden, **Ulus Devlet**, 161.

¹³⁴ Erözden, **Ulus Devlet**, 161.

evresinde ulus devleti ikame edecek rakip devlet yapılarının oluşumu eğilimini incelemeye götürecektir¹³⁵.

Balibar, gerçek cemaat ile hayali cemaat tartışmasına girmez, zira kurumların işleyişiyle yeniden oluşturulan her toplumsal cemaatin hayali olduğunu iddia eder. Ulusal oluşumun gerçek anlamdaki tahayyülünün “halk” tahayyülü olduğunu söyleyen Balibar, bu tahayyülü, kendisini devlet kurumunun içinde bulan, bu devleti diğer devletler karşısında kendisinin olarak benimseyen, siyasi mücadeleleri bu devlet üzerinden anlamlandıran bir cemaatin tahayyülü şeklinde okumaktadır. Balibar, böyle bir halkın doğal olarak varolamayacağını zira hiçbir modern ulusun bir kurtuluş savaşı verilirken dahi verili bir etnik temele sahip olmadığını vurgular. Dolayısıyla esas mesele, halkın kendisini bir ulusal cemaat olarak devamlı yeniden üretmesidir¹³⁶. İktisadın yeniden üretimine, bireylerin aile yapılarına, sağlığına ve genel itibarıyla özel hayatın tüm alanlarına müdahale eden ulus devletin bu yöndeki eğilimi 19. ve 20. yüzyıllarda başat eğilim haline gelmiş olup, bu süreç sonucunda hangi sınıfa mensup olduğundan bağımsız her birey bütünüyle “ulus devlet vatandaşı”na dönüşmüştür¹³⁷. Balibar, toplumun uluslaşmasını bireyin yaşam boyu devam edecek bir gündelik pratik ve aygıtlar ağı aracılığıyla *homo nationalis* olarak inşa edilmesine bağlamıştır¹³⁸.

Uluslaştırma projesinin uygulanmasında ortaya çıkacak ufak bir kesinti, önceki kazanımları da tehlikeye sokacak biçimde toplumsal türdeşliğin istenilen düzeyde gerçekleştirilmesinin önünde engel oluşturabilecektir. Uluslaştırma proje ve uygulamasında ortaya çıkabilecek kısmi başarısızlıklar arasında kültürel özerklik talepleri ve ayrılıkçılık hareketleri gibi “Ulus Ötesi” başlığında ayrıntılı biçimde ele alınacak, çeşitli olgular yer alır¹³⁹.

Uluslaştırma proje ve uygulamalarının ulus ötesi dönemde özellikle vatandaşlık bağlamında ortaya çıkarabileceği sorunlara geçmeden önce yukarıda anlatılan ulus ve

¹³⁵ Balibar, “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, s. 107-108.

¹³⁶ Balibar, “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, s. 115-116.

¹³⁷ Balibar, “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, s. 112.

¹³⁸ Balibar, “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, s. 115. “Homo Nationalis” ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Etienne Balibar, **We, The People of Europe: Reflections of Transnational Citizenship**, çev. James Swenson, Princeton, Princeton University Press, 2004, s. 11-31.

¹³⁹ Erözden, **Ulus Devlet**, 161.

ulus devletle ilgili tarihsel ve kuramsal gelişmelerin bir nevi özeti denebilecek ulus devlet vatandaşlığı kavramı üzerinde durmak anlamlı olacaktır.

3.Ulus Devlet Vatandaşlığı

Vatandaşlığın, hem bir takım haklara sahipliği hem de kültürel açıdan belirli bir topluma aidiyeti ifade ettiği söylenebilir. Vatandaşlık, ulusu oluşturan kişilerin arasındaki özel bir bağıdır. Bu bağ aracılığıyla devlet karşısında bireylere bir dizi hak sağlanır, bir takım yükümlülükler getirilir. Dolayısıyla ulus devletin ortaya çıkış sürecini, devlet ve bireyin birbirlerine karşı yükümlü kılınması olarak değerlendirmek mümkündür¹⁴⁰. Tarihsel ve toplumsal koşullar uyarınca kimlerin birey kabul edileceği değiştiğinden vatandaşlığın içeriği de bir dizi değişiklik geçirmiştir¹⁴¹.

Avrupa devletlerinin merkezi yönetimlerinin güçlü bir örgütlenme biçimine dönüşmesi ve toprağın kesin biçimde sınırlandırılması ile bu topraklardaki toplumsal çoğulculuğun tek bir kamusal yaşama evrilmesi ulusun egemenliği ile gerçekleştirilmiştir¹⁴².

Fransız Devrimi, ulusun egemenliği ilkesini başat ilke kabul ederek, topluma içkin dilsel, kültürel ve etnik tüm farklılıkları göz ardı ederek vatandaşlarını uluslaştırmıştır¹⁴³.

Halk egemenliğine dayandırılan ve tekleştirilen bir kamusal alan yaratımı olarak ifade edilen vatandaşların uluslaştırılması, farklılıkları olduğu gibi kabul edecek ve alan tanıyacak şekilde kapsayıcı bir biçimde gerçekleştirilmemiş, elitlerin tanımladığı biçimiyle hayata geçirilmiştir¹⁴⁴. Bu hususa dair John Stuart Mill, Fransız

¹⁴⁰ Charles Tilly, **Avrupa'da Devrimler:1492-1992**, Çev.: Özden Arıkan, İstanbul, Afa Yayınları, 1995, s. 58-62.

¹⁴¹ Giafranco Poggi, **Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, 2. bs., çev. Aysun Babacan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 39.

¹⁴² Eren Deniz (Tol) Göktürk, **Dünden Yarına Yurttaşlık: 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme**, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2006, s. 36.

¹⁴³ Y. Santamaria, "Ulus Devlet: Bir Modelin Tarihi", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, haz. Jean Leca, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 21.

¹⁴⁴ Göktürk, **Dünden Yarına Yurttaşlık: 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme**, s. 37.

Devrimi'nin halk egemenliğı değıl, halk adına konuşanların egemenliğinin inşası olduğunu ifade eder¹⁴⁵.

Devlet ile toplumun ulus devlet çerçevesinde biraraya gelişleri iki ayrı dışlayıcılığı beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki etnik, dini, kültürel kimliklerin bazılarının ulus tanımının dışında bırakılması ile meydana gelen dışlayıcılık, diğeri ise liberal devletin, yalnızca mülk sahiplerinin vatandaşlığı hak edeceği kabulünün yol açtığı dışlayıcılıktır. Birinci dışlayıcılıkta bahsedildiğı gibi, ulus ile devleti çakıştırmayı başarabilmek için devletler masraflı ve zorlu çabalara girişmiş, kitlesel eğitim, kamu istihdamı ve askerlik gibi yöntemlere başvurmuştur. Devlet önderliğindeki bu milliyetçilik, toplumu homojenleştirme süreci bağlamında, toplumun kendi içinde öteki yaratmıştır¹⁴⁶.

İkinci dışlayıcılık bağlamında ise ilk söylenebilecek husus Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin, egemenliğin ulusta olduğunu ifade etmekle beraber, ulusun üyelerinin tanımında mülkiyeti kıstas getirmesidir. Liberal devlet, esas olarak mülkiyet hakkını ve mülkiyet sahipleri olan “iktisadi insan”lar arasındaki rekabeti güvence altına almakla yükümlüdür; vatandaşlık statüsü yalnızca bu kişilere tanınmıştır¹⁴⁷. Ancak burjuvazinin feodaliteye karşı mücadelesinde aristokrasinin parçalı yapısı ve ayrıcalıklarının ortadan kaldırılması, herkese, herkes için aynı anlama gelen ve aynı şekilde uygulanan yasa ve kurallar anlamında “kimliksiz”lik tanınmasını da gerekli kılmıştır¹⁴⁸. Bu anlamda vatandaşlık, bir taraflıya içeride hak ve özgürlük taleplerinin bir parçasını teşkil ederken, diğeri taraftan dışarıya karşı evrensellik iddiası ile aynılaştıran ve bir bütünlük oluşturan bir kimlik oluşturmaktadır¹⁴⁹.

¹⁴⁵ A. Touraine, **Demokrasi Nedir?**, çev. Olcay Kunal, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 132.

¹⁴⁶ Göktürk, **Dünden Yarına Yurttaşlık: 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme**, s. 38-39.

¹⁴⁷ Göktürk, **Dünden Yarına Yurttaşlık: 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme**, s. 39.

¹⁴⁸ Üstel, **Yurttaşlık ve Demokrasi**, s. 55.

¹⁴⁹ Göktürk, **Dünden Yarına Yurttaşlık: 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme**, s. 41.

Demokratik ulus, biyolojik, tarihsel, ekonomik, toplumsal, dinsel yahut kültürel aidiyetleri vatandaşlık yordamıyla aşma iddiasıyla belirginleşir. Vatandaş bu anlamda, tikel kimliği ve niteliği olmayan soyut bir birey olarak tanımlanır¹⁵⁰.

Ulus, “etnik olan ile vatandaşlığa ilişkin olan arasındaki diyalektik bir çaba” olup, etnik olanın vatandaşlık yordamıyla ötesine geçme ve bu anlamda etnikten koparılmasıdır. Vatandaşlık, farklılıkları bir yana insanların, onur açısından eşit olmaları ve hem hukuki hem siyasi bakımdan eşit muamele görmeleri gerektiği düşüncesi üzerine yükselir¹⁵¹. Fakat işte tam da bu iddiası sebebiyle modern vatandaşlık düşüncesinin belirli bir muğlâklık sergilediği söylenebilir. Söz konusu bu bulanıklık, vatandaşlığın, baskın ideolojisi liberalizmin vurguladığı eşitlikçi ve evrensel doğası ile 18. yüzyıldan itibaren sıkı sıkıya bağlantılandırıldığı ulus devlette toplumsal kapanmanın güçlü bir enstrümanı olarak işlev görmesi arasında kalmasından kaynaklanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi vatandaşlık, kapsayıcı işlevinin yanında dışlayıcı bir işleve de sahiptir¹⁵².

Vatandaşlığın, ulus devletin yükselişinden itibaren adeta ayrılmaz biçimde birbirleriyle ilişkilendirilen ulus ve devletten hangisinden kaynaklanması gerektiği tartışmalı bir husustur. Vatandaşlığın ulustan bağımsız düşünüldüğünde içinin boşalacağını söyleyen David Miller’ın aksine Keith Faulks, vatandaşlığı ilişkilendirme bakımından ulusun uygun bir kaynak olmadığını ifade eder¹⁵³.

Ulusal kimlik savunucuları için vatandaşlık ancak ulusla bağlantılandırıldığında bir anlam ifade edebilir¹⁵⁴. Örneğin Smith, ulusun modern çağın baskın formu olduğunu, zira kökenlerinin moderniteden uzun zaman önce oluşturulan bütünlüğe dayandığını ifade eder. Bu minvalde vatandaşlık, gücünü, etnik ile sivil arasında kurulması zor fakat gerekli bir ortak yaşam sağlayan ulus devletten almaktadır¹⁵⁵. Smith, bu bağlamda, modern devletin içinde barındırdığı iki aidiyet türü olan ulus öncesi aidiyete işaret eden etnik aidiyet ile siyasi ve hukuki bir

¹⁵⁰ Schnapper, “Yurttaşlar Cemaati”, s. 148-149.

¹⁵¹ Schnapper, “Yurttaşlar Cemaati”, s. 150.

¹⁵² Keith Faulks, **Citizenship**, London, Routledge, 2000, s. 29.

¹⁵³ David Miller, **On Nationality**, Oxford, Oxford University Press, 1995, s. 71-72; Faulks, **Citizenship**, s. 30.

¹⁵⁴ Faulks, **Citizenship**, s. 35.

¹⁵⁵ Anthony Smith, **Nations and Nationalism in a Global Era**, Cambridge, Polity Press, 1995, s. 100.

statü olarak vatandaşlık arasındaki gerilime işaret etmektedir. Faulks, bu iki aidiyet biçiminin birbirinden bağımsız biçimde varolmadığını, ulusal kimliğin belirli bir dereceye kadar etnik aidiyete ihtiyaç duyduğunu dile getirir¹⁵⁶.

Miller, ulusun önemli olduğunu zira insanların ulusu önemli addettiğini ifade eder. Ortak bir tarih, siyasi kültür ve ortak bir kader inancı olarak tarif edilen hususun, vatandaşlara birbirlerine karşı yükümlülük altında oldukları duygusunu sağlaması dolayısıyla tüm vatandaşlık teorileri bakımından göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtir. Bu bağ olmaksızın vatandaş, yalnızca kendisiyle meşgul ve “katı bir karşılıklılık” içinde hareket eden bir bireye dönüşecektir. Fakat bu, ancak “zayıf bir vatandaşlık” anlayışına denk düşer¹⁵⁷. Faulks, Miller’ı eleştirirken, ulusal aidiyetin kendi çıkarlarının önüne koyulabilmesi bakımından önemli bir aidiyet olmasına karşın, bireyin kendini feda etmesine yol açacak tek aidiyet biçimi olmadığını ileri sürer. Zira tarih, bireylerin din, sınıf, cinsiyet, çevre gibi konular adına kendilerini feda ettikleri pek çok duruma sahne olmuştur. Bunun yanı sıra, henüz bir ulus fikri dahi olmaksızın, toplulukların barındırdığı bireyler birbirlerine karşı yüksek seviyede yükümlüdür¹⁵⁸.

Miller, dışlayıcı ve devletçi bir vatandaşlık konseptini kabul eder. Örneğin adaletin sağlanması için pek çok durumda yabancıların insan hakları savunusu için müdahil olmanın gerekli olmadığını ileri sürer. Yükümlülükleri kendi ulusumuzu açacak şekilde genişletmenin, bu yükümlülüklerin kendi varlığını tehlikeye sokacağını, zira bunların devlet egemenliği doktrini üzerinden şekillendiğini vurgular¹⁵⁹. Faulks bu görüşün vatandaşlığın dinamik karakterinin üç nokta üzerinden reddi olduğunu ileri sürer¹⁶⁰. Buna göre ilk olarak, vatandaşlık, gerçek bir güvence olabilmesi için devletin sınırlarını aşması gereken bir kavramdır. Bununla kastedilen, bizim korumasından yararlandığımız temel haklardan, farklı topraklarda yaşayan diğerlerinin yararlanmasının reddi, kendi haklarımızı ve toplumsal düzeni tehlikeye sokacaktır. Bununla bağlantılı bir diğer nokta, küreselleşmenin sebep olduğu yoğunlaşma ile birlikte, bir topluluğun toplumsal düzeninin temelinin

¹⁵⁶ Faulks, **Citizenship**, s. 36.

¹⁵⁷ Miller, **On Nationality**, s. 59, 71-72.

¹⁵⁸ Faulks, **Citizenship**, s. 37.

¹⁵⁹ Faulks, **Citizenship**, s. 41; Miller, **On Nationality**, s. 80.

¹⁶⁰ Faulks, **Citizenship**, s. 41.

yalnızca o toplum tarafından korunamayacağına ilişkindir. Küresel risklerin artışı, devletlerarasındaki sınırları belirsizleştirmektedir. Dolayısıyla vatandaşların çıkarını tehdit edecek durumların büyük bir kısmı ancak küresel bir yönetim yaklaşımı ile ele alınabilmektedir. Ortak bir kader üzerinden tarif edilen ulusların kaderi hiç olmadığı kadar diğer topluluklara bağlıdır. Üçüncü olarak, vatandaşlık yükümlülükleri, diğer topluluklara karşı sorumluluğun ciddiye alınmasını gerekli kılar. Vatandaşlık anlayışı, Batı devletlerinin çıkarları doğrultusunda oluşturulmuş eşitsiz neo-liberal düzenin içinde kaybolanlara karşı yükümlülük geliştirmeyi gerektirmektedir. Bu sebepler dolayısıyla Faulks, Fransız Devrimi döneminin aksine ulusun bugün vatandaşlık için bir destek olmaktan çıkıp, bir bariyere dönüştüğünü ifade eder¹⁶¹.

Geçtiğimiz iki yüzyıldır siyasi açıdan “Siyam ikizi” kabul edilen vatandaşlık ile ulus arasında bugün çok doğal algılanan bağ, geç 18. yüzyıl öncesinde oldukça gevşektir¹⁶².

18. yüzyıl ortalarında Avrupa siyasi düşüncesinin merkezinde dört kavram bulunmaktadır: kozmopolitlik, vatandaşlık, yurtseverlik ve ulus. Kozmopolitlik, insanlığın uyum ve birliğine dair genel bir hissiyatı ifade eder. Vatandaşlık, keyfi iktidar kullanımına karşı bir muafiyet iddiası olup, sadakat ve devletini koruma yükümlülüğü anlamına gelen yurtseverlikle sıkı bir bağlantı içerir. Ulus ise devletin nüfusu ile eş anlamlı olma zorunluluğu bulunmayan ve aynı dili konuşan insan topluluğunu ifade eder¹⁶³.

Dolayısıyla vatandaşlık ile ulus kavramlarının birarada düşünülmesinin Fransız Devrimi’nin bir mirası olduğu söylenebilir. Heater, devrimcilerin vatandaşlık anlayışının iki gelenek üzerinden şekillendiğini ileri sürer. Haklar Bildirisi’nin hukuki dili, Locke’cu sözleşme kuramına dayanmakta olup vatandaşın bir birey olarak statü ve hakları ile ilgilidir. Vatan (patrie) yahut ulus (nation) sevgisi ve savunması üzerine olan dil ise cumhuriyetçi vatandaşlık geleneğinden beslenir. Bu gelenek doğrultusunda vatandaş, topluluğun bir üyesi ve bir parçasıdır.

Heater, aslında vatandaş ile ulusu bu denli sıkı biçimde birbirine bağlayan bağın bu gelenek olduğunu iddia eder. Bunun yanı sıra, bu iki geleneğe birlikte

¹⁶¹ Faulks, **Citizenship**, s. 41-42.

¹⁶² Derek Heater, **What is Citizenship?**, Cambridge, Polity Press, 1999, s. 95.

¹⁶³ Heater, **What is Citizenship?**, s. 95-96.

başvurmak, modern vatandaşlığı, haklar ve yükümlülükler ile bir gelenek, topluluk ve aidiyet duygusunu birlikte barındıran uyumlu bir paket haline getirmiştir. Bu sayede geçtiğimiz iki yüzyılla birlikte, vatandaşlık ile ulus birbiriyle sentezlenmiş olup, bu ortak yaşam ilişkisinden karşılıklı biçimde güç elde etmiştir¹⁶⁴.

19. yüzyıl itibariyle vatandaşlık ve ulus, bir paranın iki yüzü haline gelmiştir¹⁶⁵. Heater, vatandaşlık ve ulus kavramlarının birlikte formüle edilmesinin, 18. yüzyıl devrimlerinin hem bir nedeni hem de sonucu olduğunu ileri sürer. Bu durum bir yandan da monarşi ve imparatorluk konseptlerinden, halk egemenliğine; ayrıcalıktan siyasi meşruiyetin demokratik bir biçimine geçişin de bir yansımasıdır. Bu formülasyon sürecinde, modern çağın siyasi şekillenmesinde vatandaşlık ve ulusun siyasi düşünce ve uygulama açısından birarada ele alınışından, her iki kavram da fayda sağlamıştır. Heater, özgürlük ve bağlılığın bu kazanımların en temel üç görünümü olduğunu ifade eder¹⁶⁶.

Vatandaşlık ile ulus devletin bu serencamı 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok farklı bir hal alır. Zira ne vatandaşlık ne de ulus devlet geleneksel anlamlarını muhafaza edecek koşullara sahiptir. Aşağıda hem vatandaşlığın hem de ulus devletin karşılaştığı bu yeni koşullar ele alınacak ve bu iki kavrama yüklenen yeni anlamlar üzerinde durulacaktır.

C. Ulus Devlet Ötesi

1. Küreselleşme

¹⁶⁴ Heater, **What is Citizenship?**, s. 98-99.

¹⁶⁵ Heater, İngiliz pasaportundaki ifadeyi bu hususu örneklemek adına uygun görmüştür. Pasaport bilgilerinde, “Ulusal Statü: İngiliz Vatandaşı” (*National Status: British Citizen*) ifadesi yer almaktadır. Heater, **What is Citizenship?**, s. 99.

¹⁶⁶ Heater, **What is Citizenship?**, s. 99-100.

“Bir İngiliz vardı. Amerika kökenli çok uluslu bir şirketin Londra bürosunda çalışıyordu. Bir akşam Japon malı arabasına binerek eve döndü. Alman mutfak malzemesi ithal eden bir firmada çalışan karısı ondan önce gelmişti. Karısının küçük İtalyan arabası genellikle trafikte daha çabuk hareket edebiliyordu. Yeni Zelanda kuzusu, Kaliforniya havuçları, Meksika balı, Fransız peyniri ve İspanyol şarabından oluşan akşam yemeklerini yedikten sonra, Finlandiya’da yapılmış olan televizyonlarını seyretmeye koyuldular. Program Falkland Adaları’nı ele geçirmek için başlatılan savaşla ilgiliydi. Bu programı seyrederken yurtseverliklerini hissettiler ve İngiliz olmaktan gurur duydular.”¹⁶⁷

Çalışmamızın odak noktasını oluşturan vatandaşlığın geçirdiği ve geçirmekte olduğu değişimler açısından üzerinde önemle durulması gereken kavramlardan biri küreselleşme olacaktır. Sözlük anlamı dünya çapında bir şeyler yapma politikası, süreci yahut eylemi¹⁶⁸ olarak ifade edilen küreselleşme ile birlikte alışılmış ulus ve vatandaşlık kavramlarının genel veçhesinin değişebileceği güncel olarak sıkça tartışılan bir husustur. Antik Yunan, Roma, Ortaçağ ve nihayetinde ulus devlet çerçevelerinde ele aldığımız vatandaşlık kavramının bugününe gelindiğinde dönüşümün odağında küreselleşme olgusunun bulunduğu gözlemlenebilmektedir. Bu bağlamda küreselleşmenin doğru konumlandırılması, çalışmanın ana ekseninde yer alan bu kavramlara etkisi bakımından oldukça elzemdir. Dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus ise küreselleşmenin başlı başına bir tez oluşturabilecek kapsamda bir konu olduğu, burada yapmaya çalıştığımızın konuyu tüketmek değil, vatandaşlıkla ilgili bağlantılarını değerlendirebilmek adına sınırlı bir çerçeve sunmak olduğudur.

Öncelikle belirtilmesi gereken hususlardan biri küreselleşmenin, iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişme ve yayılmalar ile birlikte kişilerin zaman ve mekan algılarının değişmesine, başka bir deyişle dünyanın herkes tarafından aynı anda tek bir mekan olarak algılanmasını işaret ediyor olmasıdır¹⁶⁹. İkinci olarak küreselleşme, aslen kendi içinde değer yargısı taşımayan bir olgu olarak nitelenmektedir. Bu açıdan küreselleşme yansız olup, kendiliğinden bir şeyin lehinde yahut aleyhinde değildir. Hemen ardından da şunu belirtmek gerekir ki, küreselleşmeye belli bir doğrultu verilmeye çalışılması dolayısıyla bugün küreselleşme dediğimizde herhangi bir küreselleşmeden değil belli bir küreselleşme modelinden söz etmekteyiz. Bu

¹⁶⁷ Williams, **İkibin’e Doğru**, s. 169.

¹⁶⁸ Charles Wolf Jr, “Globalization: Meaning and Measurement”, **Critical Review**, Cilt: 14, Sayı:1, 2000, s. 2.

¹⁶⁹ Hakan Gündoğdu, Muhammed Karataş, “Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Muhtemel Etkileri”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı:33, 2007, s. 1-25, 1.

anlamda üzerinde değer yargısında bulunabileceğimiz kavramın “iyi küreselleşme” olarak nitelendirilebilecek biçiminde herkesin küresel bir sorumluluk bilincine sahip olduğu, dünyayı paylaştığı, temel evrensel değerlere sahip çıkılan ve etkileşime açık bir düzen anlatılmak istenmekte olup, “iyi olmayan küreselleşme” ile belli bir kesimin gücü ve bundan kaynaklanan politikaları ile dünyaya sahip olmaya çalıştığı bir düzen işaret edilmektedir¹⁷⁰.

Küreselleşmenin literatürde hala tartışmalı bir kavram olmasının nedenlerinden biri olarak, kavramın özünü hangi toplumsal süreçlerin oluşturduğuna ilişkin bir görüş birliği olmaması işaret edilmektedir¹⁷¹. Küreselleşme, çoğu kez yalnızca ekonomik bir anlam atfedilerek zikredilmekte ve fakat her ne kadar ekonomik konular küreselleşmeye ilişkin incelemelerin önemli bir boyutunu oluştursa da küreselleşme bir toplumsal süreçler dizisi olup, ekonomik boyutun yanı sıra, siyasi, kültürel, ideolojik, teknolojik ve ekolojik boyutları da haiz bir bütünü ifade etmektedir¹⁷².

Küreselleşme çalışmaları, geleneksel alan ayrımlarının ötesine geçen ve disiplinlerarası olarak adlandırılan bir alanı ifade eder. Bu durum, uzun bir zamandır uzmanlaşma geleneğinin gölgede bıraktığı büyük resmi görebilme imkânına bir kapı aralamaktadır. Küreselleşme terimi ortaya çıktığı 1960’lı yıllardan beri hem bir süreci hem de sistemi ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Steger, “küreselleşme gerçekleşiyor” şeklindeki ifadenin üç hususu birlikte dile getirdiğini ileri sürer. Bunlardan birincisi on altıncı yüzyıldan itibaren gelişmekte olan modernitenin yavaş yavaş geride kalıyor oluşudur. Bir ikinci husus, geride bıraktığımız modernitenin yerini yeni bir duruma, postmoderniteye bırakıyor olması ve nihayetinde “küreselleşme” teriminin dilbilgisel olarak da bize sunduğu şekilde, buraya henüz ulaşmamız olduğumuzdur. Zira “modernleşme”, “küreselleşme” gibi “-eşme”, “-aşma” şeklinde biten kavramlar bir tür dinamizmi ifade etmekte ve mevcut koşulların değiştiğini söylemektedir¹⁷³.

¹⁷⁰ Gündoğdu, Karataş, “Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Muhtemel Etkileri”, s. 2-3.

¹⁷¹ Manfred B. Steger, **Küreselleşme**, çev. Abdullah Ersoy, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s. 27.

¹⁷² Steger, **Küreselleşme** s. 9-10.

¹⁷³ Steger, **Küreselleşme**, s. 11, 25-26.

Küreselleşmenin birçok yazar tarafından farklı tanımlarla işaret edildiğini gözlemleyebilmek mümkündür. Buna karşılık, çalışmanın konusu ile birlikte düşünüldüğünde ufuk açıcı olduğu kanısında olduğumuz iki tanımlı vermeyi uygun görmekteyiz. Ronald Robertson, küreselleşmeyi bir kavram olarak, dünyanın küçülmesi ve dünyadaki bilincin bir bütün olarak yoğunlaşması olarak okumakta iken¹⁷⁴, Anthony Giddens kavramı, yerel olayların uzakta meydana gelen olaylarla biçimlendirilmesi ile sosyal ilişkilerin dünya çağında yoğunlaşması olarak nitelendirmektedir¹⁷⁵.

Ritzer, “büyük küreselleşme tartışması” olarak ele alınan tartışmanın genel itibariyle küreselleşmeden kuşku duyanlar (kuşkucular) ile küreselleşmeyi gerçeklik olarak kabul edenler (küreselleşmeciler) arasındaki fikir ayrılığı olarak işaret eder. Buna göre küreselciler, küreselleşmenin var olduğunu ve fiilen tüm dünyada etkili olduğunu ifade etmekteyken kuşkucular, küreselleşme diye bir şeyin olmadığını zira dünyanın önemli bir kısmının küreselleşmeyle ilişkilendirilen süreçlerin dışında kaldığını ve hatta dışlandığını ileri sürerler¹⁷⁶. Zira küreselleşme, her yer için aynı şekilde işlemeyen bir süreçtir. Dünyanın farklı bölgelerindeki insanlar, toplumsal yapı ve kültürdeki bu değişimlerden başka başka şekillerde etkilenmektedirler. Özellikle güney ülkeleri, küresel ağlar ve altyapıdaki artışın getirdiği olanaklara aynı şekilde ulaşamamaktadırlar. Küreselleşmenin eşitsizlikle ilişkilendirilmesinde bu hususun önemli bir payı bulunmaktadır¹⁷⁷.

Küreselleşmenin tarihsel olarak safhalara ayrılışı hususunda farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan ilki, küreselleşmenin ilk safhasını kapitalizmin 15. ve 16. yüzyıllarda coğrafi keşifleri takip eden erken gelişim dönemindeki ulusu aşan gelişimi olarak ifade eder. İkinci önemli dönüm noktası, 19. yüzyıl ortalarından itibaren dünya pazarında İngiliz etkisi altındaki liberalleşme kaynaklı ve altın para standardına dayalı olan küresel ekonomiyi işaret eder. Küreselleşmenin son safhası

¹⁷⁴ Robertson, gittikçe küreselleşen dünyada uygarlık, ırk, din ve aslında birey üzerinden bir bilinç yükselişinin mevcudiyetini iddia eder. Roland Robertson, **Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür**, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Bilim ve Sanat Yayıncılık, 1999, s. 21.

¹⁷⁵ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998, s. 66.

¹⁷⁶ George Ritzer, **Küresel Dünya**, çev. Melih Pekdemir, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011, s. 54.

¹⁷⁷ Steger, **Küreselleşme**, s. 32, 35.

ise 1980’lerde başlayıp Sovyetler Birliği’nin çözülmesi ile hız kazanan sürece tekabül etmektedir. Bugünkü küreselleşme algısı büyük ölçüde mevzubahis son aşamadan müteşekkildir¹⁷⁸.

Robertson küreselleşmenin gelişim evrelerini beş tarihsel sürece ayırarak incelemiştir. Başlangıç noktası olarak belirlediği tarihsel kesit göz önünde bulundurulduğunda Robertson’ın küreselleşmeyi ortaçağ sonunda somutlaşan bireycilik ve hümanist düşünce akımıyla ilintilediği gözlemlenebilmektedir¹⁷⁹. Buna göre “oluşum evresi” olarak adlandırdığı birinci evre Avrupa’da on beşinci yüzyıl başlarından on sekizinci yüzyıl ortalarına kadar olan sürece tekabül eder. Bu tarihsel kesitte ulus toplulukları yavaş yavaş ortaya çıkmış ve ortaçağın “ulusötesi” sistemi çökmüş, Katolik kilisesinin etkinlik alanı genişlemiş, birey anlayışı öne çıkarılmış, güneş merkezli dünya kuramı ve modern coğrafya çalışmaları kabul görmeye başlamıştır¹⁸⁰. İkinci evre, “başlangıç evresi”dir. On sekizinci yüzyıl ortasından 1870’lere değin süren tarihsel kesitte ve Avrupa coğrafyasında incelenen bu süreçte, türdeş üniter devlet düşüncesi ve resmi uluslararası ilişkiler anlayışı ortaya çıkmış, sıradan vatandaş birey fikri billurlaşmıştır. İnsanlığa ilişkin anlayış somutlaşmış, Avrupalı olmayan toplumların uluslararası topluma kabulü ortaya çıkmıştır. “Yükseliş evresi” 1870’lerden 1920’lerin ortasına kadar devam eder. Bu tarihsel süreç, kabul edilebilir ulus toplum anlayışının gittikçe küreselleşmesi, ulusal ve kişisel kimlikler hakkındaki düşüncelerin temalaştırılması, göçe getirilen kısıtların küreselleşmesi, küresel iletişim biçimleri ve yoğunluğundaki artış, Olimpiyatlar ve Nobel Ödülleri gibi küresel yarışmaların gelişimi ve ilk dünya savaşı gibi olgulara sahne olmuştur. Dördüncü evre “hegemonya için mücadele evresi” olarak isimlendirilmiş olup 1920’lerin ortalarından 1960’ların sonuna kadarki süreci ifade etmektedir. Bu kesit, Milletler Cemiyeti’nin ardından Birleşmiş Milletler’in kurulması, Soğuk Savaş’ın en üst noktaya ulaşması, İkinci Dünya Savaşı, soykırım ve atom bombası kullanımı üzerine insanlığın doğasına ilişkin beklentiler üzerinde yoğun biçimde durulmasına tanıklık etmiştir. Robertson’ın “belirsizlik evresi” olarak

¹⁷⁸ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 164.

¹⁷⁹ Hatice Nur Erkızan, “Küreselleşmenin Tarihsel ve Düşünsel Temelleri Üzerine”, **Doğu Batı**, Sayı:18, 4. bs., 2002, s. 62.

¹⁸⁰ Robertson, **Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür**, s. 98-100.

adlandırdığı beşinci ve son evre küresel bilincin arttığı 1960'ların sonunda başlamıştır. Bu süreç içerisinde aya ayak basılmış, Soğuk Savaş sona ermiş, nükleer silahlar yaygınlaşmış, küresel kurum ve hareketler hızla artmış, küresel iletişim araçları yaygınlaşmıştır. Bunun yanı sıra toplumlar çokkültürlülük sorunlarıyla daha sık karşılaşmaya başlamış, birey anlayışlarındaki karmaşıklık, etnik, ırksal, cinsel ve toplumsal cinsiyete ilişkin düşünceler ile daha fazla artmıştır¹⁸¹.

Ritzer ise küreselleşme sürecinin başlangıcı için bir tarihe atıf yapmanın zorluğunu, konuya ilişkin öne çıkan beş görüşü ele alarak gidermeye çalışmıştır. Bunlardan dördü tarihsel döngü, dönem yahut olayları kırılma noktası olarak kabul ederken, çalışmanın konusuyla bağlantısı açısından üzerinde daha ayrıntılı biçimde durmak istediğimiz beşinci görüş “güncel değişimler” olarak adlandırılmıştır¹⁸². Bu tez, yirminci yüzyılın ikinci yarısında bugünkü haliyle küreselleşmeye başlangıç noktası oluşturacak üç büyük değişiklik üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki ABD’nin II. Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda bir “süper güç” olarak ortaya çıkışıdır. İkinci önemli değişiklik çokuluslu şirketlerin ortaya çıkışı olarak işaret edilmektedir. Yirminci yüzyılın küreselleşmeye başlangıç noktası oluşturacak diğer bir önemli olayı ise Sovyetler Birliği’nin çözülmesi ve Soğuk Savaş’ın sona erışı olarak işaret edilmektedir¹⁸³.

¹⁸¹ Robertson, **Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür**, s. 100-102.

¹⁸² Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 56-57.

¹⁸³ Mevzubahis tarihsel dönemde ABD yalnızca askeri gücünü yaygınlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda rakiplerinin savaş nedeniyle askeri ve ekonomik açıdan büyük zararlar görmesi ile hâkim bir endüstriyel güç haline gelmiş ve ekonomik kapsama alanı da genişlemiştir. Askeri ve ekonomik büyümenin yanı sıra diplomatik etkinlik, medya ve Hollywood etkisi ABD’nin büyümesine ivme kazandıran unsurlar olarak sayılabilmektedir. İkinci sayılan etkene ilişkin olarak bu büyük şirketlerin izlerini on sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyıl başına kadar götürmek mümkün olup, özellikle Almanya, İngiltere ve ABD menşeli olduklarını gözlemlemek mümkündür. Başlangıçta kuruldukları ülkelerle sıkı bir bağ içinde olup faaliyetleri bünyelerinde bulundukları ülkeler ile sınırlı olan bu şirketler zaman içinde uluslar arası arenadaki etkilerine git gide artırmış ve pazarlarını ülkelerinin oldukça uzağına kadar genişletmişlerdir. Üçüncü büyük gelişme üzerine, 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin çözülmesine kadarki döneme kadar küreselleşmenin gerçek anlamıyla başlamadığını ileri sürenler bulunmaktadır. Mevzubahis gelişme ile dünyanın “kapitalist” ve “komünist” şeklindeki bölünmesi ortadan kalkmış ve 1991’e kadar “kapitalist” dünyanın büyük bir kısmında yaygınlaşmış olan göç, turizm, medya, diplomasi ve çokuluslu şirketler gibi küresel süreçler, Sovyetler Birliği’nin çözülmesi ile bağımsız birer devlet niteliği kazanan bölgelere de hızla akmaya başlamıştır. Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 57-63.

Küreselleşme sürecinin bir diğer bölümlenmesi ise sürecin üç büyük küreselleşme dalgası üzerinden okunması ile ortaya çıkmıştır. Buna göre birinci dalga küreselleşme Avrupa’da kapalı tarım ekonomisinden ticari kapitalizme geçiş sürecine denk gelmekte, sürecin sonunda feodal siyasi yapılanma yerini yavaş yavaş ulus devlet örgütlenmesine bırakmaktadır. Küreselleşmenin ikinci dalgası itici kuvvetini sanayileşmeden almaktadır. Sanayi üretiminin artmasıyla, bir süredir yetersiz halde olan ulusal pazarın ötesine geçerek daha geniş bir pazara açılma ihtiyacı kendini göstermiş, bu da emperyalist eğilimlerin artması ile sonuçlanmıştır. Üçüncü küreselleşme dalgası, teknoloji, bilgi sistemleri gibi alanlarda yirminci yüzyılda gerçekleşen gelişmelerle bağlantılı olup, ulus devletin siyasi konumunun sorgulanmaya açılması sonucuna götürmüştür¹⁸⁴.

Küreselleşmeye ilişkin süreçlerin geçtiğimiz birkaç yüzyıldır gelişim halinde olmasına karşın, tartışmaların ana odağı yakın dönemde görünür hale gelen süreç üzerinedir. Bir terim olarak küreselleşmenin akademik çevreler tarafından dikkate alınması dahi 1980’lerin ortalarına dayanmaktadır¹⁸⁵.

Büyük küreselleşme tartışmasının ekonomi boyutunda ise küreselciler, çokuluslu şirketler, ulus-aşırı ekonomi ve yeni küresel işbölümü gibi yapılanmaların ortaya çıkışına vurgu yaparken, ulus devlet ve ulusal ekonomilere vurgu yapan kuşkucular, çokuluslu şirketlerin sayısının azlığına ve bunların önemli bir kısmının kendi ulusal topraklarını üs olarak kullandığına işaret etmekte, dolayısıyla ekonomik emperyalizmin büründüğü yeni biçimin çokuluslu şirketler değil, ulusların bölgesel blokları ve belirli uluslar olduğunu ileri sürmektedir. Küreselciler, çokuluslu şirketlerin bünyesinden çıktığı ulusla bağının muhafaza edilmesini bir gerçek olarak kabul etmekle beraber, bu ilişkinin zaman içinde önemini yitirdiğini ifade eder. Buna göre şirket, ilk kurulduğu devlet ile bütün bağlarını koparabilir, üssünü başka yere taşıyıp faaliyetlerini başka yerde sürdürebilir¹⁸⁶. Küreselleşmenin ekonomik

¹⁸⁴ Oktay Uygun, “Ulusüstü Siyasal Birlikler ve Küreselleşme”, **Küreselleşme ve Ulus Devlet**, , Haz. Meryem Koray, İstanbul, YTÜ Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, 2001, s.151-178.

¹⁸⁵ Robertson, **Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür**, s. 21.

¹⁸⁶ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 56.

boyutunda yeni olan serbest piyasanın destekleniyor olması değil ve fakat artık hedefin bütün dünya olmasıdır¹⁸⁷.

Küreselciler, dünyanın önemli bir kısmında ve çok sayıda insan için ortak olan küresel bir popüler kültürün ortaya çıkmakta olduğunu ileri sürerken, kuşkucular özellikle ABD tarafından empoze edildiğini iddia ettikleri bu ortak kültür söylemini reddetmektedir. Aynı bağlamda, sabit politik kimliklere bağlılığın azaldığını ileri süren küreselciler, bu azalmanın kişileri küresel popüler kültüre daha açık hale getirdiğini iddia etmekte iken, kuşkucular tersine, milliyetçilik ve ulusal kimliklere atfedilen önemin son dönemlerde yeniden yükselişe geçtiğini ifade eder¹⁸⁸. Wallerstein, varsayımsal olarak evrensel bazı ölçütlere gönderme yapmaksızın kültürel değer ve pratiklerin meşrulaştırılamayacağını ileri sürerek, mevzubahis değer ve pratiklerin yalnız “bizim grup” benimsediği için iyi olamayacağını ileri sürer. Aksini iddia etmenin, bu durum her bir grup için geçerli olacağından, içinden çıkılmaz bir “kültürel göreceliliğe” yol açacağını ifade eder¹⁸⁹.

Küreselleşmenin modern çağın bir olgusu olup olmadığı, daha genelleştirici biçimde söylemek gerekirse küreselleşmenin başlangıcının belirlenmesi literatürde oldukça tartışmalı bir husustur. Küreselleşmenin çağdaş bir olgu olduğu yönünde görüş oluşturan yazarlar, süreci özellikle yeni teknolojilerin güçlendirdiği siyasi ve ekonomik karşılıklı bağımlılıkların gelişen biçimlerine göndermede bulunmaktadır. Bunun en önemli noktası olarak, “*world wide web*”in sayısız kişi ve kuruluş arasındaki iletişimi kurması gösterilmekte, dolayısıyla sürece yönelik tarihsel atıf bu teknolojilerin geliştiği son otuz yıllık zaman dilimine yapılmaktadır¹⁹⁰.

Ne var ki daha önce belirttiğimiz üzere kavramın en önemli niteliklerinden biri dinamik karakterde olmasıdır. Dolayısıyla kavramın, yavaş işleyen gelişim süreci doğrultusunda tarihsel köklerini daha derinlerde arayan bir görüşün varlığı da gözden

¹⁸⁷ Nihat Bulut, “Küreselleşme: Sosyal Devletin Sonu Mu?”, **AÜHFD**, Cilt: 52, Sayı: 2, 2003, s. 173-197, 174.

¹⁸⁸ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 56.

¹⁸⁹ Immanuel Wallerstein, “Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir Mi?”, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi**, Haz. Anthony D. King, çev. G. Seçkin, Ü. H. Yolsal, Ankara, 1998, Bilim ve Sanat Yayınları, s. 121-122.

¹⁹⁰ Steger, **Küreselleşme**, s. 37-38.

kaçırılmamalıdır. Buna ilişkin Steger, ileri teknoloji ile imal edilen bilgisayar yahut jet uçaklarını geliştiren bilim insanlarının, buhar makineleri, telgraf, daktilo, içten yanmalı motoru bulan kendinden önceki buluşçuların izleyici olduklarını ileri sürmekte, bu buluşların da yine selefi olan barut ve matbaa gibi buluşlardaki gelişmelere bağlı olduğunu söylemektedir. Bu izlek bizi daha da öncesine, kâğıdın üretimi, yazının bulunması, tekerleğin icadı, dilin ortaya çıkışı gibi gelişmelere kadar götürebilmektedir. Buradan bakıldığında küreselleşme sürecinin başlangıcına dair nedensellik zinciri, nereye kadar uzatmak istiyorsak, o noktaya kadar gidebilmektedir¹⁹¹.

Fakat şunu ifade etmek mümkündür ki, erken modern dönem olarak adlandırılan ve on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıl sonlarına kadar uzanan süreçte, Avrupa ve onun toplumsal uygulamaları küreselleşmenin hızlandırıcısı olmuştur. Avrupa’da metropol merkezlerin ve buralarda tüccar sınıfların ortaya çıkması erken modern dönemde küreselleşme eğilimlerinin güçlenmesinde etkili olmuştur. 1648 yılında modern, bağımsız, sınırları belli olan ulus devletin ortaya çıkmasını takiben erken modern dönemin sonlarında artık ulus devletlerarasındaki karşılıklı bağımlılıklar hem sayı hem de yoğunluk olarak artmıştır. Dünya ticaretinin hacmi 1850-1914 yılları arasında hatırı sayılır biçimde artmış, *Coca-Cola* içecekleri, *Singer* dikiş makineleri, *Remington* daktiloları gibi markalı ambalajlanmış ürünler ilk kez ortaya çıkmıştır. Uluslararası reklam ajansları bu şirketlerin küresel ölçekte tanınırlılığını artırmak için ilk geniş ölçekli sınır ötesi ticari promosyon kampanyalarını gerçekleştirmişlerdir¹⁹². 1847 tarihli Komünist Manifesto’daki bu pasaj modern dönemde değişim içerisine giren toplumsal ilişkilerin küreselleşmeyi yeni bir safhaya getirişini sarıh biçimde anlamamıza yardımcı olacaktır:

¹⁹¹ Steger, **Küreselleşme**, s. 38. Küreselleşme süreci için tarihsel başlangıç tespit etme hususundaki ilginç bir yaklaşım, sürecin noetik(bilen, rasyonel) öznenin ortaya çıkışı ile başladığının kabul edilebileceği yönündedir. Hatice Nur Erkızan, “Küreselleşmenin Tarihsel ve Düşünsel Temelleri Üzerine”, s. 66-67.

¹⁹² Steger, **Küreselleşme**, s. 50-54.

“Ürünleri için durmadan genişleyen bir pazara gereksinim duyması burjuvazi yeryüzünün dört bir bucağına salar. Her yerde yuvalanmak, her yere yerleşmek, her yerde bağlantılar kurmak zorundadır burjuvazi.

Burjuvazi dünya pazarını sömürerek bütün ülkelerdeki üretim ve tüketime kozmopolit bir nitelik kazandırmıştır. ... ulusal sanayiler yıkılmıştır ve günden güne yıkılmaktadır. Bunların yerini, kurulmaları bütün uygar uluslar için bir ölüm kalım sorunu haline gelen yeni sanayiler, artık yerli hammaddeleri değil de en uzak yerlerden getirilen hammaddeleri işleyen ve ürünleri yalnızca ülke içinde değil, aynı zamanda bütün kıtalarda tüketilen sanayiler almaktadır¹⁹³.”

Küreselleşme, büyük ölçüde “tepeden küreselleşme”yi ifade edecek şekilde ele alınmaktadır. Tepeden küreselleşme, Kuzey’in Güney’e ve Güney’in ulus devletleri ile ekonomisine, ulus devlet ve çokuluslu şirketler gibi büyük güçler tarafından dayatılan yaygınlaştırılan süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda küreselleşme hem Kuzey, hem de Güney’deki bireysel aktörlere de dayatılan bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ritzer, küreselleşmenin büyük ölçüde tepeden olduğunu ve ancak tepeden küreselleşmeye bir tepki olarak ortaya çıkan aşağıdan küreselleşmenin de sosyal bilimcilerin araştırma alanına girdiğini ifade eder¹⁹⁴.

Aşağıdan küreselleşme, küreselleşme ideolojisini temsil ettiği ifade edilen yukarıdan küreselleşmenin karşıtı olarak tanımlanmaktadır¹⁹⁵. Aşağıdan küreselleşmenin aktörü olan gruplar, oldukça büyük kitleleri ve hatta bütün olarak bir ulusu da işaret edebilir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, aşağıdan küreselleşmenin çoğu halde ifade edildiği gibi “küreselleşme karşıtı” bir süreci işaret etmemekte, tepeden küreselleşmeye gösterilen tepkileri içermekte olduğudur. Bu grupların küreselleşme karşıtlığı içinde değerlendirilememesinin en önemli nedeni çoğu durumda kendilerinin küresel olup, amaçlarının tepeden küreselleşmeye karşı bir takım küresel süreç ve hareketler üretmek olmasıdır. Bu durumun en can alıcı örneği 1989 yılında başlatılan “Yavaş Yemek Hareketi” (Slow Food Movement)’dir. Fast Food alışkanlığına bir tepki olarak ortaya çıkan bu hareket, dünyanın farklı yerlerinden yüz civarında ülkede seksen altı binden fazla üyeyi haiz bir toplumsal harekete dönüşmüştür. Nitelik itibarıyla küresel bir karakter kazanan Yavaş Yemek

¹⁹³ Karl Marx, Friedrich Engels, **Komünist Manifesto**, çev. Nail Satlıhan, İstanbul, Yordam Yayınları, 2013, s. 44-45.

¹⁹⁴ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 69; Işıl Bayar Bravo, “Küreselleşme ve Görünümleri Üzerine”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 10, 2010, s. 1-23, 17.

¹⁹⁵ Beyzade Nadir Çetin, “Küreselleşme Karşıtlarına Göre Küreselleşme Karşıtı Hareketlerin Nitelikleri”, **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2008, s. 98

Hareketi'nin küreselleşme karşıtı olduğunu söylemek mümkün olmamakta ancak Fast Food zincirleri ve ürünlerini yaygın bir yemek kültürü olarak empoze eden tepeden küreselleşmeye bir itiraz olarak algılamak gerekmektedir¹⁹⁶.

Küreselciler, küreselleşmeyi bugün mevcut olmasının yanında giderek etkisi artan bir olgu olarak ele almaktadır. Yine bu minvalde, küreselleşmenin son yüzyılların en önde gelen siyasi aktörlerinden olan ulus devletin konumunu kaybetmesine yönelik bir etkisi olduğunu ileri sürmektedirler. Buna göre ulus devlet özellikle piyasa karşısında yakın bir vakte kadar işgal ettiği komuta mevkiini yitirmekte olup, kendi sınırlarını kontrol etme gücünü artık merkezi öneme sahip olan küresel akıntılar lehine kaybetmektedir. Buna karşılık kuşkucular, son yıllarda ulus devletin kendini tekrardan ispatladığını ve merkezi dünya gücü olan rolünü yeniden kazanmakta olduğunu ileri sürerler¹⁹⁷.

Genel itibarıyla küreselleşme ve küreselleşme üzerinden yürütülen tartışmalara değinmenin ardından, çalışmanın konusu olan vatandaşlık kavramında köklü değişiklikler yaratabileceği sıklıkla tartışılan küreselleşme ile ulus devlet arasındaki ilişki ayrıntılandırılmaya çalışılacaktır.

2. Küreselleşme ve Ulus Devlet

Küreselleşme, ulus devlet kavramı ile oldukça ilişkili bir süreci ifade eder zira küreselleşme bir anlamda ulus üstü olmayı ifade etmektedir. Bu daha ziyade ekonomik görünümü üzerinden düşünülüyor olsa dahi, siyasi, hukuki ve kültürel bağlamlarda da görünümleri üzerinde durulmalıdır¹⁹⁸.

Küreselleşmenin ulus devlet üzerindeki etkileri iki boyut altında ifade edilebilmektedir. Birinci boyut ulus devletin ekonomik yetkilerini giderek ulus-üstü kurumlara devretmesi üzerinden okunmaktadır. Bunun bir görünümü küresel olarak

¹⁹⁶ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 69-70.

¹⁹⁷ Bu hususa örnek olarak ABD'nin Meksika sınırındaki etkinliğini artırma çabaları gösterilebilmektedir. Zira sınırın güvenliğinin sağlanması için sayıları giderek artırılan sınır devriyeleri, ileri teknolojiye sahip gözlem teçhizatı ve sınır duvarı kullanımı gündeme gelmektedir. Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 55.

¹⁹⁸ Nazlı Yücel, Yusuf Pustu, "Küreselleşme Sürecinde Ulus Devletin Alternatifi Kent Devletleri Olabilir Mi?", **Türk İdare Dergisi**, Sayı: 450, 2006, s. 126

nitelendirilebilecek düzeydeki ulus-üstü örgütlerin aldığı kararlarda kendini gösterir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında geliştirilen IMF, OECD, GATT (şimdiki haliyle DTÖ) gibi örgütler ekonomik alanda başat role sahip hale gelmiştir. Ulus devletin ekonomik yetkilerinin devrinin bir diğer görünümü ise bölgesel anlaşmalarla kurulan ve bölgesel işbirliğini öngören anlaşmalar üzerinden gözlemlenmektedir. Ulus devletin karar alma, uygulama ve denetleme gücü küresel örgütler ve bölgesel anlaşmalar eliyle aşındırılmaktadır¹⁹⁹. Bunun yanı sıra demokrasi, insan hakları, ticaret hukuku ve çevrenin korunması alanlarında da ulus devletin yetki ve sorumluluklarını giderek ulus-üstü kurumlara ve hatta bazı ulus-üstü sivil toplum kuruluşlarına aktarıyor olduğunu gözlemlemek mümkündür²⁰⁰. Bölgesel ve küresel ulusalüstü örgütlerin ve bunun beraberinde bağlantıların güçlenmesi, ulus devletlerin iç işlerinde gerçekleşenlerin yalnızca iç dinamiklerle açıklanmasını olanaksızlaştırmaktadır. Bir başka deyişle toplumların ekonomik, kültürel ve siyasi olarak karşılıklı bağımlılıkları giderek artmaktadır²⁰¹.

Ulus devletin küreselleşme sürecindeki aşındırılmasındaki ikinci boyut, devletlerin olanaklarının, yetkilerinin ve sorumluluklarının kendi bünyesindeki alt birimler olan ve giderek güçlendirilen yerel yönetimlere devredilmesi olarak işaret edilmektedir. Yerel yönetimlerin giderek idari ve ekonomik anlamda özerkleşmesi ve merkezi devlete bağıllığının azaltılması ile ulus devletin gücünün “tepeden ve tabandan” aşındırılması, böylece yalnızca bir “ara-örgüt” haline gelmesi amaçlanmaktadır²⁰². Böylece ulus devletin mevcut işlevleri olan ulusal pazarı ve emeği koruma, yerel girişimciyi kollama, ekonomiyi yerel ihtiyaçları koruma yönünde işletme gibi yetkileri sönmünecek, ekonomi bağlamındaki işlevleri

¹⁹⁹ Gülten Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, 5. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 18.

²⁰⁰ Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, s. 19.

²⁰¹ Stuart Hall, “Yerel ve Küresel: Küreselleşme ve Etniklik”, çev. Hakan Tuncel, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi**, haz. Anthony D. King, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s. 45. Swyngedouw, yerel ve küresel ölçeklerin belirleyici olduğunu kabul etmekle birlikte, küreselleşmenin alanlarının yalnızca bu iki ölçekle açıklanamayacağını, bunların yanı sıra bölgesel, ulusal, Avrupa ölçekli gibi alan belirlenimlerinin kendilerine ait etkileri olduğunu ileri sürmektedir. Erik Swyngedouw, “Neither Global Nor Local: ‘Glocalization’ and the Politics of Scale”, **Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local**, Kevin R. Cox, New York, Guilford Press, 1997, s. 140.

²⁰² Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, s. 18; Kenichi Ohmae, **Ulus-Devletin Sonu; Bölgesel Ekonomilerin Yükselişi**, çev. Z. Dicleli, İstanbul, Türk-Henkel Dergisi Yayınları, 1996, s. 23.

açısından ulus devlet gücü en aza indirilmiş bir örgüte dönüştürülecektir. Bu sayede uluslararası sermaye, ulus devlet tarafından gösterilebilecek herhangi bir dirençle karşılaşmadan küresel pazarda dilediği şekilde hareket edebilecektir. Ekonomik olarak da güçlendirilen yerel yönetimlerin, merkezi devletlere kıyasla, uluslararası sermayenin talep ve baskılarına direnme gücü oldukça kısır kalacağından, çokuluslu şirketler giderek gücünü artırırken yerel yönetimler bu şirketlerin güdümünde kalacaklardır²⁰³.

Yerel yönetimlerin merkezi devletten bağımsızlaşması yönündeki taleplerin altındaki argümanlar genel itibariyle yaşanan bölgenin biçimlenmesi, karar alımı ve uygulamanın denetlenmesinde bölge halkının etkinliğinin artırılması ile demokratikleşme ve etnik çeşitliliği gözetecek biçimde yerel-kültürel çeşitliliğin sağlanmasıdır²⁰⁴.

Küreselleşmenin ulus devleti zayıflatması sürecine iki yönden karşılık verilmektedir: ulus devletin üstüne çıkmak yahut altına inmek. Dolayısıyla bu yeni dönemin iki yüzü olarak ifade edebileceğimiz iki görünüm küresellik ve yerelliktir. Bu iki olgunun önemi, yeni dünya düzeninin ulusüstü ve ulusaltı dinamiklerin bir dengeye kavuşacağı zeminde inşa edilebileceğini savunan görüşlerde en berrak haliyle görünmektedir²⁰⁵. Bu süreçte iletişim, sınırları hızla geçip tüm dillerde konuşabilen “görüntü”nün egemenliğindedir. Görselliğin hakim olduğu bu küresel kitle kültürü, sermayenin, tekniğin ve emeğin yoğunlaştığı Batı toplumlarının hakimiyetindedir. Hall’un post-modern küreselleşme olarak adlandırdığı süreçte sermaye küresel konumunu korumak için yenmeye çalıştığı farklılıklarla müzakereye oturmak, onları kısmen de olsa içinde barındırmak zorunda kalmaktadır. Bu bir anlamda farklılıkların var olduğu ve fakat önemsizleştiği bir dünyayı ifade eder, zira denetim altındaki bu farklılıklar nötr hale getirilmeye çalışılır²⁰⁶.

Küreselleşmenin ulus devleti aşan aktörleri etkin hale getirmesi, modernliğin uzun erimli bir deneyim sonrası oluşturduğu kamusalılığın sönme sürecine girmesinin bir sonucu olarak okunmaktadır. Küresel pazarının dilediği serbesti içerisinde

²⁰³ Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, s. 18-19.

²⁰⁴ Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, s. 19.

²⁰⁵ Oktay Uygun, “Küreselleşme ve Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara Etkisi”, **Kamu Hukuku İncelemeleri**, haz. Oktay Uygun, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2011, s. 246.

²⁰⁶ Hall, “Yerel ve Küresel: Küreselleşme ve Etniklik”, s. 48-49, 54.

hareket edebilmesi, ulus devletlerin kendi kamusal hedefleri doğrultusunda direnç göstermemelerinin güvence altına alınmasını gerekli kılmıştır. Bu bağlamda işlerini kolaylaştıran etkenlerden biri gelişmiş ülkelerde refah devleti politikaları uygulanırken, kamusal alanın sönme sürecine girmesi ve bunun ulus devlet bakımından bir gerilemeye işaret etmesi şeklinde ifade edilmektedir. Zira tüketim kültürünün etkinliğinin artması, ulus devleti pekiştiren yüksek kültürlerin değerinin düşmesine yol açmıştır. Ulus devlet bakımından kurucu önemi haiz olan kültür politikalarının gerileyişi, statü esaslı cemaatleşme eğilimine yol açmış ve ulus devlet inşası ile ikincil önem derecesine düşmüş olan cemaat yeniden diriltirmiştir. Özellikle etnik ve dinsel kimliklerin yeniden keşfedilişi, eski kimlik unsurlarının postmodern koşullara aktararak cemaatleştirilmesine neden olmuştur. Bu durumun çalışan sınıfların politik görünürlüğünün ortadan kaldırılması amacıyla gerçekleştirilebilecek politik manipölasyonlara elverişli bir ortam sağlamaktadır²⁰⁷.

Küreselleşmenin ulus devletler üzerindeki olası etkilerinin başında mülteci ve yasadışı göçmenlerin ulus devletin ve sınırlarının korunması bakımından doğuracağı tehlike gelmektedir. Yine başta petrol ve su olmak üzere kaynaklardaki azalmalar üzerinden yaşanması muhtemel krizler hükümetlerin devrilmesine varabilecek ayaklanmalara sebep olabilecek kapasitededir. Ulus devlet açısından gündeme gelebilecek bir başka tehdit, küresel ekonomik krizler ve çokuluslu şirketlerin ekonomik baskılarını kontrol etme kapasitesi bakımından sıkıntı yaşayacak ulus devletler açısından gerçekleşebilecektir. Başta küresel ısınma olmak üzere her türlü çevre sorunu politik istikrarsızlığa yol açabilecek niteliktedir. Küresel ölçüde yaygın olan salgın hastalıklar, ulus devletlerin politik yapılarının güçsüzleşmesine neden olabilecektir. Savaş, ulus devletleri ve özellikle de kaybeden tarafı en belirgin biçimde sıkıntıya sürükleyecek olan küresel bir süreçtir. Küresel eşitsizlikler ve özel olarak da kuzey güney eşitsizliğinin bir uçurum haline gelmesi özellikle yoksul ülkelerin devletleri bakımından oldukça yıpratıcı olmaya müsaittir. Yine, terörizm, kendisine yönelmiş olan ulus devlet bakımından oldukça açık bir tehdit oluşturmaktadır²⁰⁸.

²⁰⁷ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 163, 167-168.

²⁰⁸ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 160.

Ritzer, bu etkenlerin etkisi altında gördüğü ulus devletin “geçirgen” hale geldiğini savunur. Ancak dikkat edilmesi gereken husus, burada yeni olanın geçirgenlik değil –zira ulus devletin aslında hiçbir tarihte sınırlarını tamamen kontrol etme gücünü haiz olmadığı ileri sürülür²⁰⁹- ve fakat bu geçirgen yapıdan sızma yeteneğine sahip küresel akıntılardaki ciddi artıştır²¹⁰. Fransız düşünür Alain Minc, geline noktaı “Yeni Ortaçağ” olarak adlandırmakta olup bunu merkezin kaybedildiğı ve etnik kimliklerin politik öneminin hızla arttığı bu dönemi kaosun yaygınlaşması olarak izah etmektedir²¹¹.

Ulus devletin özerkliğini etkileyebilecek bir başka husus ise uluslararası insan haklarına duyulan ilgi ve verilen önemin artmasıdır. İnsan hakları bağlamındaki kaygıların küresel bir ölçeğe taşınması süreci İkinci Dünya Savaşı sonrasında, bu dönemde görülen vahşete bir tepki olarak ortaya çıkmış olan ve 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından onaylanan Evrensel İnsan Hakları Bildirisi ile başlamıştır. Mevzubahis bildiri ve onun halefi olan bildiri ve sözleşmelerde yer alan haklar evrensel addedildiğinden, kabul edilen görüş ulus devletin bunları kaldıramayacağı yönünde cereyan etmiştir²¹². Buradan hareketle insan hakları hususu, ulus devletin yetki alanında olmayan bir küresel mesele halini almıştır²¹³. Bununla kastedilen ise, ulus devletin egemenlik alanında meydana gelen bir insan hakları ihlali karşısında gerekli tutumu takınmaması halinde, uluslar arası topluluğun buna müdahale edebileceğı ve dahası müdahale etmesinin gerekliliğidir. Zira insan hakları, ulus devletten önce gelmekte, bu nedenle Birleşmiş Milletler ve diğer ilgili kurumlar, bu haklar bağlamında devlet üzerinde kontrol sağlamayı hedeflemektedir²¹⁴.

Sayılan etkenlerin dışında, Carolyn Nordstrom, ulus devlete yönelik bir diğer tehdit olarak “savaşın gölgeleri” (*Shadows of War*) olarak isimlendirdiğı bir başka etkenden bahseder. Nordstrom bu kavramı, resmi olarak tanınmış olan devlet temelli

²⁰⁹ Zygmunt Bauman, **Intimations of Postmodernity**, Londra, Routledge, 1992, s. 57.

²¹⁰ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 162-163.

²¹¹ Alain Minc, **Yeni Ortaçağ**, çev. Mehmet Ali Ağaoğulları, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1995, s. 36.

²¹² Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 163.

²¹³ Daniel Levy, Natan Sznaider, “Sovereignty Transformed: A Sociology of Human Rights”, **The British Journal of Sociology**, Cilt: 57, Sayı: 4, 2006, 657-676.

²¹⁴ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 163-164.

kanalların dışında kalan ve devletlerarasında yer alan bir dizi ekonomik ve politik bağlantı olarak tanımlamaktadır. Mevzubahis “devlet-dışı” süreçler, özellikle azgelişmiş ülkelerde büyük önem taşımakta zira bu kanallar ülkeleri ulus-aşırı ve kozmopolit tüketim alanlarına bağlamaktadır. Devlet-dışı bu ağlara büyük önem atfeden Nordstrom, bu bağlantıların, devletin gücünün her şeyin üstünde olmadığını ve onun ancak bir topluluk tarafından bahsedilen inanırlıkla mevcudiyet kazanan bir yanılısma olduğunu gösterdiğini ileri sürer²¹⁵.

Ulus devlet için zikredilen tehditlerden bir diğeri ise ulus-aşırı müzakere topluluklarının (*Transnational Discourse Communities*) gelişimidir. Yerel ile küresel arasındaki artan ilişkisellik olarak tanımlanan bu topluluklara verilebilecek örneklerden biri ABD’nin Phoenix ile Almanya’daki Bremen kentleri gibi uzak birimleri birbirine bağlayan bir ulus-aşırı müzakere topluluğu olan Bertelsmann Network olacaktır. Mevzubahis iki şehir bu bağlantı yardımıyla kendi şehirlerini yönetme hususunu birbirleriyle doğrudan görüşmüşlerdir. Bu anlamda bu iki şehrin istişare ettikleri husus üzerindeki büyük etkinin bağlı oldukları ulus devletler olan ABD yahut Almanya tarafından değil, mevzubahis ağ ve bu ağ sayesinde yayılan yönetsel fikirler tarafından gerçekleşmiştir²¹⁶.

1648 Westphalia Antlaşması ile tanınan ve birbirleriyle ilişkilerini genel itibariyle yasal düzende eşit değerlendirilme, iç işlerine karışılmama, kendi kaderini tayin hakkı sağlayan bir düzenleme çerçevesinde sürdüren ulus devletlerin etkinliğini küreselleşme çağına ve ulus devleti önemsizleştirecek küresel süreçlerin başlangıcına kadar devam ettirdiğini ileri süren görüşler bulunmaktadır²¹⁷. Ritzer, ulus devletin özerk ve kendi kendine yeten bir oluşum olarak değerlendirilmesine karşın, küresel süreçler karşısındaki halinin bize ulus devletin bahsedilen türde bir yeterliliği asla taşımadığını ileri sürer²¹⁸. Benzer biçimde görüş bildiren Philip Cerny ise ulus

²¹⁵ Carolyn Nordstrom, **Shadows of War: Violence, Power and International Profiteering in the Twenty-First Century**, Berkeley, University of California Press, 2004, s. 106, 235’ten aktaran Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 164-165.

²¹⁶ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 165.

²¹⁷ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 161; P. A. Hayman, John Williams, “Westphalian Sovereignty: Rights, Intervention, Meaning and Context”, **Global Society**, Sayı:20, Cilt: 4, 2006, s. 536, 541.

²¹⁸ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 162.

devletin bugün istikrarsız ve tabi olduğunu iddia etmektedir²¹⁹. Wright, ulus devletin aşındığını ve hatta sönümlendiğini dile getirirken, aşınmaya sebep olan güçlerin “ulus-aşırı” niteliğine vurgu yapar²²⁰. Konuya ilişkin Bauman, “kontrolün” artık kimsenin elinde değilmiş gibi görüldüğünü ve daha da önemlisi kontrolü elde tutmanın nasıl bir şey olduğunun artık belirsiz olduğunu ileri sürer²²¹.

Küreselleşmenin ulus devlet üzerinde yarattığı en büyük tehditlerden biri küresel ekonominin yarattığı tehdit ve baskıdır. Ritzer, bir zamanlar ulus devletlerin piyasaları kontrol etmesine karşın artık piyasaların ulus devletleri kontrol ettiğini iddia eder²²². “Westphalia” kelimesini “Westfailure” (Batı Başarısızlığı) şeklinde ifade eden Susan Strange, devletin ekonomik sistem, çevre koruması ve toplumsal eşitsizlik konularındaki başarısızlıklarını ileri sürdüğü bir çalışma yayınlamıştır²²³. Sermayenin uluslararasılaşması ve akışkanlığının artması Çevre ülkelere dayatılan bir politika olmasına karşın, işçilerin sınıraşırı akışkanlığı serbesti içerisinde değerlendirilmez. Dünyanın her yerinde belli bir talep barındıran yüksek vasıflı emek, başka bir deyişle beyin göçü ise serbesttir. Mevzubahis Çevre ülkeler bu anlamda uluslararasılaşamayan küçük sermaye ile vasıfsız işçilerin devleti olacak, erkini gittikçe ulus üstü ve ulus altı kurum ve yönetimlere devrettiğinden, uluslararası sermaye karşısında direnme hususunda hiçbir şansı kalmayacaktır²²⁴.

Yukarıda ele alınan tutumlar genel itibariyle küreselleşme karşısında ulus devletin gücünü kaybettiği düşüncesine meyillidir. Bu tutuma karşı çıkan görüşler de mevcuttur. Conley, ulus devletin küresel sahnede bazı güçlerini muhafaza ettiğini ileri sürerken²²⁵, Mann, küreselleşmenin ulus devlet üzerindeki etkisinin ulus

²¹⁹ Philip Cerny, “Nation State”, **Encyclopedia of Globalization**, haz. Jan Aart Sholte, Roland Robertson, Routledge, 2007, s. 854.

²²⁰ Georg Henrik von Wright, “The Crisis of Social Science and the Withering Away of the Nation State”, **Associations**, Sayı:1, 1997, s. 49-50.

²²¹ Zygmunt Bauman, **Küreselleşme**, 4. bs., çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2012, s. 63-64.

²²² Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 162.

²²³ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 162; Susan Strange, “The Westfailure System”, **Review of International Studies**, Cilt: 25, Sayı: 3, 1999, s. 348-352.

²²⁴ Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, s. 22.

²²⁵ Tom Conley, “Globalisation as Constraint and Opportunity: Reconceptualising Policy Capacity in Australia”, **Global Society**, Cilt: 16, Sayı: 4, 2002, s. 378-382, 388-389.

devletin etkinliklerinin değişmesi yönünde gerçekleştiğini ifade eder²²⁶. Bu savunuların genel itibariyle ortak argümanı, ulus devletin çöküşe geçtiğine dair savununun bir abartı olduğu yönündedir²²⁷. Gelişmiş endüstri toplumlarında devletin rolünün sürdüğünü ve hatta arttığını öne süren Beland, bunun nedenini kolektif güvensizlik ortamına kaynaklık eden dört odak üzerinden açıklar. Mevzubahis dört odak; terörizm, güncel ekonomik krizlere yol açan ekonomik küreselleşme, göç sebebiyle ulusal kimliğe yönelen tehditler ve küresel hastalıkların (AIDS vb.) yaygınlaşmasıdır²²⁸. Glassner, bunu bir adım öteye götürerek, devletin tek yaptığıının bu tehlikelere karşı koymak olmadığını ve fakat bununla birlikte bu tehlikeleri abartmak ve hatta tehlike yaratmak vasıtasıyla vatandaşlarının güvensiz hissetmelerinden çıkar sağladığını ileri sürer²²⁹. Wallerstein, devletin içinde bulunduğu iki çelişik durumu işaret eder: ilki farklı ulus devletler eğilimine karşı tek dünya eğilimi iken bir diğeri tek ulus eğilimine karşı farklı etnik gruplar eğilimidir. Her iki çatışmadan da devletlerin galip çıkmakta olduğunu ifade eden Wallerstein bunun nedeni olarak devletlerin fiziksel gücü elinde bulundurmaları olarak görür. Devletler bu iki çelişki içinde karşıt roller üstlenmişler; bir durumda kültürel çeşitlilik yaratmak için, diğer halde ise kültürel tektipliliği sağlamak için mücadele etmişlerdir. Bu sayede devletler modern dünyanın en başat kültürel gücü haline gelmişlerdir²³⁰.

Ulus devletin geçirgenliğinin arttığına karşı çıkan görüşlerin bir başka argümanı ise, on dokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarında zirve yaptığı iddia edilen göç hususunun artık inişe geçtiğinin iddia edilmesidir²³¹.

Giddens, ulus devletlerin ulus-üstü kurumlara doğru gerçekleşen egemenlik devrinin daha ziyade ekonomik egemenlikle ilişkili olduğunu ve bu boyuttan hareketle ulus devlet egemenliğinin çözülmekte olduğunu söylemenin hatalı

²²⁶ Micheal Mann, "Has Globalization Ended the Rise and Rise of the Nation-State?", **Review of International Political Economy**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1997, s. 476-478.

²²⁷ Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 165.

²²⁸ Daniel Beland, **States of Global Insecurity: Policy, Politics and Society**, New York, Worth, 2008, s. 48.

²²⁹ Barry Glassner, **Culture of Fear: Why Americans Are Afraid of the Wrong Things**, New York, Basic Books, 2000'den aktaran Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 166.

²³⁰ Immanuel Wallerstein, "Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir Mi?", s. 130.

²³¹ Robert Gilpin, **Global Political Economy**, Princeton, Princeton University Press, 2001'den aktaran Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 166.

olduğunu dile getirir. Giddens'a göre devlet egemenliği üzerinde gerçekleşecek aşınmada en etkili olabilecek husus dünya askeri düzenidir. Zira savaşın endüstrileşmesi artık yerel değil küresel ittifaklar çerçevesinde askeri kuvveti endüstriyel güç ve teknolojiye bağlamıştır. Silahların ileri teknolojileri haiz olması ve askeri uzmanlığın yayılma hızındaki artışa izin veren dünya ekonomisi bağlamında ulus devlet egemenliği etki altında kalacaktır²³².

Benedict Anderson'ın hayali cemaati olan ulusun ortaya çıkışını bağladığı ulusal roman ve ulusal gazeteden oluşan “matbuat kapitalizm”inin²³³, bugünün teknolojisi ışığında değerlendirdiğimizde, artık Anderson'ın ele almamış olduğu ve fakat oldukça etkili kullanılan dijital medya, cep telefonları, internet, e-posta, blog vb. araçları da içererek, geniş alanlara yayılmış insan topluluklarının hayali cemaat düşüncesini korumasına ve yaygınlaştırmasına olanak sağladığını gözlemlemek mümkündür.²³⁴

Küreselleşme ve ulus devlet ilişkisinin incelenmesinde üzerinde durulması gereken hususlardan biri de kimlik meselesidir. Kimlik, kendini yalnızca kendi olumsuzunun bakışıyla elde ederek yapılaşan bir temsildir. Kimlik bu anlamda bir karşıtlar kümesi üretmektedir. Bir başka açıdan ise kimlikler, her şeyin değişken ve karmaşık olduğu dünyadaki sabit gönderme noktalarıdır: geçmişte, şimdide ve gelecekte vardır²³⁵. Hall, “İngiliz kimliği” özelinde yaptığı açıklamalarında bu kimliğin her zaman farklılıklara bir karşıtlık olarak ileri sürüldüğünü ifade eder. Zira kendini türdeş bir varlık olarak sunabilmek için içerisindeki sınıfsal, bölgesel,

²³² Anthony Giddens, **Ulus-Devlet ve Şiddet**, çev. Cumhur Atay, 2. bs., İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2008, s. 370.

²³³ Bkz. Bölüm II, s. 19.

²³⁴ Hayali cemaatler kavramının küresel düzeyde uygulanması bağlamındaki güzel örneklerden biri Dünya Kupası üzerinden okunmaktadır. 1974 yılında Dünya Kupası finaline çıkan Hollanda milli takımı, final maçında Almanya milli takımına yenilmesine karşın, yakaladıkları bu başarı Hollandalıların, kendi ulus devletini yeniden ve olduğundan daha güçlü olarak tahayyül etmelerine yol açmıştır. Futbol takımının ve dolayısıyla ulus devletin futboldaki bu başarısı, oyuncuların/vatandaşların, başka bir ifadeyle birey ile kolektifin yahut sistemin bütünleşmesinden kaynaklandığı şeklinde değerlendirilmiştir. Bu durum yalnızca Hollanda örneğiyle sınırlı olmayıp, pek çok ulusun küresel futbol müsabakalarındaki başarıları üzerinden kendilerini üstün ve bir bütün olarak hissettiklerini söylemek mümkündür. Zira ulus devlete dair düşüncelerin hepsi seçici bir hafıza ve uygulamayı içermektedir. Ritzer, **Küresel Dünya**, s. 168. Frank Lechner, “Imagined Communities in the Global Game: Soccer and the Development of Dutch National Identity”, **Global Networks**, Cilt: 7, Issue: 2, 2007, s. 218-224.

²³⁵ Hall, “Yerel ve Küresel:Küreselleşme ve Etniklik”, 41-42

toplumsal cinsiyet bazlı tüm farklılıkları eritmesi gerekmiştir. Küreselleşme sürecine gelindiğinde ise ulusal kültürel kimlikle ulus devlet arasındaki mevzubahis ilişki biçiminin en azından İngiltere özelinde değişmekte olduğunu ileri sürer. Bunun yanı sıra, İngiltere örneği özeline özgü olmayan bu sürecin, ulusal oluşum ve ulusal ekonominin temsil ettiği ulusal kültürel kimlik anlayışının ciddi anlamda tehdit altında olduğunu vurgular²³⁶. Hall, ulus devletin gerilediğini iddia ettiği küreselleşme sürecinde, ulusal kimliğin sönümlenmediğini aksine fazlasıyla savunmacı ve saldırgan bir ırkçılık biçimine dönüşmekte olduğunu ileri sürer²³⁷.

Ulus devlet üzerindeki baskıların öne çıkan düşünsel altyapısı toplumsal sınıf yerine bireyin öncelenmesi olarak işaret edilmektedir. Bu yeni yaklaşım, bilgi çağı olarak adlandırılan günümüzün bilgi toplumunda artık sermayenin önemsizleştiği, yaratıcı bireyin öncelik kazandığı bir düzen olarak ifade edilmekte ve sanayi çağından farklı olarak yaratıcısının girişimci yahut sermayedar değil, bilgi üreten yaratıcı birey olduğu ileri sürülmektedir. Bu anlayış ışığında benimsenen, toplumda artık işçileri korumak için ne sendikalara ne de sosyal devlete ihtiyaç olduğudur. Bireyin toplumun başat ögesi olarak yüceltildiği bu anlayış ile sınıf esasına dayalı örgütler ile dengeleyici rol icra etmesi beklenen sosyal devletin çözülmesi düşüncesi kabul görür hale gelmiştir. Bunu destekler biçimde, siyasi partilerin ekonomik programları birbirinden neredeyse farklılaşmayacak biçimde yeni ekonomik düzenin uluslararası sermayeyi sınırsızlaştıracak ilkelere dayanmaktadır. Bu anlamda yerelleşmenin işlevi ise siyasi parti programlarının farklılaştığı noktaların etnik, dinsel kültürel köken üzerinden gerçekleşmesini sağlamasıdır. Partilerin çevrenin korunması yahut kadın hakları hususunda bir savunusu olması onların girişim ve serbest piyasa ekonomisinin yüceltilmesi ve kamu yararı olgusunun reddi yönündeki tavırları paylaşmadıkları anlamını taşımaz²³⁸.

Küreselleşme savunucularının yaygın söylemleri ile birlikte sorunların çoğunun çözümünün devlete bırakıldığı anlayıştan, karşı uca, sorunun kendisinin devlet olarak algılandığı görüşe doğru bir kayma yaşanmakta, devletin rolünün arz

²³⁶ Hall, “Yerel ve Küresel:Küreselleşme ve Etniklik”, s. 42-43.

²³⁷ Hall, “Yerel ve Küresel:Küreselleşme ve Etniklik”, s. 47.

²³⁸ Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, s. 20-21.

ettiği giderek daha çok göz ardı edilmek istenmektedir²³⁹. Özellikle Çevre devletler bakımından, uluslararası sermayenin dayatma ve baskılarına karşı tek koruyucu kalkan olan ulus devletin çözülmesine yönelik Merkez tarafından uygulanan politikalar ile ortaya çıkacak olan, eski sömürge düzeninin kazanadığı yeni görünümünden başka bir şey değildir²⁴⁰. Küreselleşmenin politik görünümü, egemen olana uygun olan modelin, tek taraflı olarak bütün dünyaya yayılmasıdır. Burada gözden kaçırılmaması gereken nokta fiili eşitsizlik koşullarında öngörülen resmi eşitliğin egemenin lehine olacağıdır²⁴¹.

Ulus, ulus devlet ve ulus devlet ötesi hususlarını incelediğimiz bu bölümü sonlandırırken, ulusu ve ulus devleti modern kavramlar olarak kabul ettiğimizi tekrar ifade etmek isteriz. Postmodernitenin modernite ürünü olan kavramlara ve özellikle de büyük anlatılara karşı yıpratıcı tutumu, ulus ve ulus devlet kavramları bakımından da sorgulamalara neden olmuş, bir taraftan küresel ekonomik güçlerin baskısı, diğer taraftan ise yerelliğe yapılan vurgunun güçlenmesi ile kavramların altının oyulması yönünde bir tutum baş göstermiştir. Ulus ve ulus devletin bir aşındırma politikası ile karşı karşıya olduğunu kabul etmekle beraber mevzubahis kavramların miadını doldurduğu görüşüne katılmamaktayız. Zira küreselleşmenin ulus devlet üzerindeki etkilerini incelemeye çalıştığımız bu başlıkta da değindiğimiz üzere, ulus devletin sona ermekte olduğuna ilişkin görüş yalnızca bazı devletlerin sömürgeye dönüştürülüyor olması bakımından bir gerçeklik taşımaktadır²⁴². Özellikle merkezsiz ve ucu açık hareketler olan postmodern cemaatlerin, istemlerinin bir çerçevesi olmaması dolayısıyla yeni bir kamusalılık yaratabilecek bir etki üretemeyecekleri ortadadır. Üstelik bu tür oluşumların istemleri egemen sisteme zarar vermeyen ve

²³⁹ Vito Tanzi, "The Changing Role of the Government in the Economy: A Historical Perspective", **IMF Working Paper WP/97/114**, 1997, s. 23, çevrimiçi erişim, erişim tarihi: 21.04.2014, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp97114.pdf>; Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, s. 23.

²⁴⁰ Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, s. 24.

²⁴¹ Pierre Bourdieu, "Uniting to Better Dominate", **Items and Issues**, Social Science Research Council, Cilt:2, 2001, s. 2-4.

²⁴² Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 74. Postmodern cemaatler ve onların politikaları çevre ülkelerde tehlikeli sonuçlar yaratabilme potansiyeline sahiptir. Zira dünyanın merkezsizleşmesi ve düzensizleşmesi, modernizmin bütünleşme arayışının aksine parçalara ayrılmayı beraberinde getirebilecek, üstelik bu parçalanma egemen devlet haline gelemeyecek bağımsızlık ilanlarına dönüşebilecektir. Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 173; Zygmunt Bauman, "On Glocalization: Or Globalization For Some, Localization For Some Others", **Thesis Eleven**, Cilt: 54, Sayı: 1, 1998, s. 40.

yalnızca destekçilerinin öfkesini boşaltma işlevi gören bir konumda olduğundan depolitikleşmeye aday politikalar olduklarını söylemek mümkündür²⁴³. Bu anlamda Renan'ın ulusun sonsuzluk ifade etmediğini ve bir başlangıcı olduğunu ileri sürdüğü ifadesinin bu ilk yarısını benimsememize karşın, bir Avrupa konfederasyonun ulusu ikame edeceğine ilişkin öngörüyü ihtiva eden devamına şüpheyile yaklaşmakta olduğumuzu söylemek uygun düşer²⁴⁴. Zira ulus kimliği, içinde barındırdığı toplumu güçlü biçimde kendine bağlama kapasitesini sağlamaya haiz olup, bir kez oluştuktan sonra ortadan kaldırılması pek kolay olmayacaktır²⁴⁵.

²⁴³ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 173.

²⁴⁴ “*Nations are not eternal. They have had beginnings and will have ends; and will probably be replaced by a confederation of Europe.*”, Renan, “What is A Nation?”, s. 204.

²⁴⁵ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 75.

BÖLÜM III- VATANDAŞLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ

A. 20. Yüzyılda -Yeniden- Vatandaşlık

1. 20. Yüzyılın İkinci Yarısına Genel Bir Bakış

20. yüzyılın anahtar sözcüğü, Latince deyişle “post” öneki biçimiyle kullanılan “sonra” edatıdır: post-endüstriyel, post-emperyal, post-modern, post-yapısalcı. Hobsbawm insanlık tarihinin en dramatik, en hızlı ve en evrensel dönüşümünün yaşandığı bu “post” yüzyılını cenaze törenlerine benzetir. Tıpkı cenaze törenlerindeki gibi, ölümden sonraki hayatın nasıl olacağı hakkında bir kesinlik yahut konsensüs bulunmamakta fakat ölümün resmi kabulü ortadadır¹. Burada çalışmanın konusu olan vatandaşlık açısından özellikle önem teşkil eden süreç olması bakımından yirminci yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen önemli değişikliklere kısaca değinilecektir.

Yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen ve bizi geçmişin dünyasından koparan en dramatik değişimlerden biri “köylülüğün ölümü”dür. Neolitik çağdan beri insanların uğraşlarının önemli bir kısmını toprak, hayvancılık, balıkçılık oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesine kadar tarımla uğraşan nüfusun azalmakta olduğu büyük sanayi ekonomilerinde dahi tarım ve balıkçılığın nüfusun yüzde yirmisinden azını istihdam ettiği tek ülke Belçika’dır. Bulgaristan, Romanya gibi tarım ülkelerinde ise her beş kişiden dördü hala toprakta çalışmaktadır². 20. yüzyılın üçüncü çeyreğinde topraklardan yapılan kitlesel göçün en önemli sebebi ilginç bir biçimde yine tarımda yaşanan ilerlemedir. Özellikle gelişmiş sanayi ülkelerinin kendilerini zirai üreticilerine dönüştürmesi ve kendi çiftçi nüfusunu oldukça küçük bir yüzdeye düşürmesi mekanik tarım sayesinde çiftçilerin makineleşmeden yararlanması sonucu gerçekleşmiştir. Başka bir görünüm ise kimyasal tarım sayesinde türlerin ıslah edilmesi ve biyo-teknolojinin giderek etkinlik kazanmasıdır. Tarımın bu yeni biçimi artık çok sayıda ve düzenli çalışan çiftçi ailesi

¹ Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, çev. Yavuz Alogan, 4. bs., İstanbul, Everest Yayınları, 2008, s. 388.

² Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 388-389.

ve onların çalışanlarını zorunluluğunu kaldırmıştır. Bunun yanı sıra modern ulaşım imkânları, insanların sürekli toprakların yanı başında bulunmalarını gereksiz kılmıştır³.

Kültürel ve siyasal bir merkez olan kent, tüketim ihtiyaçları münasebetiyle kırsala bağımlı bir organizasyon olagelmiş bu nedenle de tarih sahnesinde bir görünüp bir ortadan kaybolmuştur⁴. Endüstrileşme bu bağlamda kente bir istikrar da getirmiştir.

Toprakların boşalmasının doğal bir sonucu olarak kentler hiç olmadığı kadar göç almış, 20. yüzyılın ikici yarısında dünya daha önce görülmemiş ölçüde kentleşmiştir. Kentlerin yoğunlaşması ve otomobil sahibi olmaya yönelik teşvikler sebebiyle motorlu araç trafiğinin işleminde ortaya çıkan sıkıntılar üzerine, 1960'lardan sonra kamu ulaşımında ciddi gelişmeler yaşanmıştır. Kentleşme sürecinin belli bir noktasında birçok semt, kendi bünyesinde alışveriş ve eğlence hizmetlerine (en tipik örneği ile alışveriş merkezleri) kavuşmuş ve bu da kent merkezlerinin dağılması sürecini başlatmıştır⁵.

Bu yüzyıl aynı zamanda hem okuryazarlık oranının hem de orta ve yükseköğrenim oranlarının ciddi biçimde artışına tanık olmuştur. 1960'lara gelindiğinde öğrenciler geçmişte hiç olmadığı ölçüde toplumsal ve siyasal bir güç haline gelmiştir. Bu durumun doruk noktası 1968 yılı olacaktır. Yükseköğrenim öğrencileri bakımından istatistikî olarak da görünürlük kazanan artış, Avrupa'daki gelişmiş öğretim kurumlarına kayıtlı öğrenci sayısının üç yahut dört katına çıkmasıyla kendini göstermiştir. Yükseköğrenim kurumlarına akın eden genç kadın ve erkekler ile bu kurumlarda çalışan idari ve akademik personellerin "üniversite kentleri" olan ve genellikle şehir dışında yer alan kampüslerde toplanmaları, kültürel ve siyasal bakımdan yeni bir durum oluşturmuştur. Bu kitlenin etkinliği yalnızca 68 Mayısında olduğu gibi radikal ve keskin tepkilerde değil, aynı zamanda siyasal ve toplumsal hoşnutsuzluğu ulusal ve uluslararası bir ifadeye dökmekte de kendini

³ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırıliklar Çağı**, s. 393-394.

⁴ Murray Bookchin, **Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü**, çev. Burak Özyalçın, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1999, s.128 vd.

⁵ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırıliklar Çağı**, s. 395-397.

göstermiştir. Hobsbawm bu kitlenin diktatörlük ülkelerinde kolektif siyasal eylem yeteneği olan tek vatandaş topluluğunu oluşturduğunu ifade etmiştir⁶.

20. yüzyılda sanayi işçilerinin durumuna baktığımızda, bu sınıf bakımından demografik bir düşüşün ancak 1980 ve 1990'larda gözlemlenebildiğini söylemek mümkündür. Fakat "işçi sınıfının çöküşü" bahsi genellikle demografik azalmadan ziyade üretim sürecinde meydana gelen değişimlerin niteliği ile ilgilidir. Zira eskiden yüz binler, hatta İngiltere'de milyonlarla ifade edilen kömür madeni işçileri artık üniversite mezunlarından az sayıya düşmüş, ABD çelik sanayisi McDonald's hamburgercileri kadar işçi istihdam etmemeye başlamıştır. Geleneksek sanayi alanları tamamen ortadan kalkmasa da eski sanayi ülkelerinden yenilerine doğru bir kayma göstermiştir. 1980'lere gelindiğinde özellikle kitlesel üretim hatlarında çalışan kalifiye olmayan yahut yarı kalifiye erkek ve kadın işçiler otomat makineleriyle ikame edilebilecek bir duruma gelerek teknolojinin kurbanı olmuştur. Bunun doğal sonucu ise kitlesel işsizlikteki yoğun artıştır⁷.

Ortaya koymakta yarar var ki, sözü edilen kriz, işçi sınıfının değil, işçi sınıfı bilincinin krizidir. Zira alt sınıfların zorlukla oluşturdukları sınıf bilinci ve bunun merkeze alındığı politik konumlanış geleneği 20. yüzyıla gelindiğinde çözülmeye başlamış, yerini iktidarı refah istemi yönünde zorlayamayan bir kalabalığa bırakmıştır⁸. 19. yüzyılda kol gücü ile çalışan ve homojen olmaktan uzak işçi sınıfı kitlesinin öğrendiği şey, kendilerini tek bir sınıfın mensubu olarak görmeleri ve bunu kendilerine ilişkin en önemli şey olarak değerlendirmeleri olmuştur. Bu bağlılığın yegâne sebebi kol güçleri karşılığında ücret almaları değildir, bu sınıf aynı zamanda ezici bir çoğunluk halinde yoksul ve ekonomik olarak güvencesiz olduklarının farkındadır. Sınıfı kendi içinde birleştiren bir diğer husus ise hayat tarzları, giyinişleri, fırsat azlığı gibi görünüşleri olan toplumsal ayrımcılıktır. Bu husus, onları ekonomik olarak baskı altında olan beyaz yakalılardan ayırmaktadır. Zira işçi çocuklarının çoğunluğunun yüksek öğrenim görme beklentisi bulunmamakta, zorunlu eğitim süresi sonunda çoğunluğu eğitime devam edememekte, kısacası farklı beklentilerle farklı yaşam alanlarında yaşamaktadırlar. İşçi sınıfını birleştiren

⁶ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 397-402.

⁷ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 407-410.

⁸ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 76.

en önemli unsurlardan biri ise “biz”in “ben” üzerindeki üstünlüğüne dayanan kolektifliktir. Kolektif bilince dayalı olarak bireysel değil ancak kolektif eylemlerle durumlarını iyileştirebileceklerine dair inançları işçi hareketlerinin özgün gücünü oluşturur. “Biz”in “ben”e yeğ tutulması yalnızca araçsal nedenlerden değil aynı zamanda özel hayatın yetersizliği sebebiyle yaşadıkları hayatın kamusal olma zorunluluğundan kaynaklanır⁹. Çocuklar sokaklarda oynamak zorundadır, erkekler “halk evleri”nde toplumsallaşırlar. Radyonun evlere girmeye başlamasına değin bütün eğlence biçimleri kamusaldır. Televizyonun ilk yaygınlaştığı yıllarda, televizyon izlemek dahi kamusal alanlarda ve birlikte gerçekleştirilen bir eylemdir¹⁰.

İşçi sınıfının bu bilinçli bağlılığı İkinci Dünya Savaşı sonunda doruk noktasına ulaşmış ve sonrasında zayıflamaya başlamıştır. İstihdamın artması ve kitlesel tüketim toplumunun oluşumu işçi sınıfının hayat tarzını büyük ölçüde dönüştürmüştür. Para ile satın alınabilen teknoloji, kamusalığın özel hayat karşısındaki gücünü önemli ölçüde zayıflatmıştır. Zira artık evdeki televizyondan izlenebilen futbol maçı için stadyuma gitmeye gerek yoktur, aynı şekilde televizyon ve video sinemaya gitme gereksinimini törpülemiştir. Telefon sayesinde birbirleriyle bulundukları yerden iletişim kurabilen insanlar, sırf bunun için çarşıda yahut diğer kamusal alanlarda bir araya gelmeye ihtiyaç duymaz hale gelmiştir. Tam istihdam ve tüketim toplumu, işçi sınıfının büyük bir bölümünü, büyüklerinin yahut kendilerinin bir zamanlar yaşadığı ve gelirin önemli bir kısmının temel ihtiyaçlar için harcandığı yaşam biçiminden farklı bir noktaya getirmiştir. Tüm bunlardan çıkan sonuç refah ile güçlenen özel alanın, kamusal alanda yoksulluk ile kolektifliğin bütünleşmesini parçaladığıdır¹¹. Bugün ortaya çıkan tabloda kamusal alanlar küçülmüş, tek bir kamudan bahsetmek güçleşmiş diğer bir ifade ile parçalanmış ve kamusalılıkların etkin siyasal bir edim yapabilme potansiyeli zayıflamıştır¹². Geline nokta da mağrur bir CEO kibriyle: “Bir şirket, ne çalışanlarına ne tedarikçilerine ne de kurulduğu yöreye aittir ona yatırım yapan insanlara aittir.” diyerek hissedarların, yatırımcıların

⁹ Bu kamusalılığın istisnası evli işçi kadının eve hapsolmasında görünürlük kazanır. Fakat bu istisnada dahi evli işçi kadının çarşı, sokak yahut yakındaki parklarda kamusalılığa dahil olma imkanı bulunmaktadır. Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 411-413.

¹⁰ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 413.

¹¹ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 413-414.

¹² Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s.131.

söz hakkının diğer kesimlerin çıkarlarını dikkate almaya tenezzül etmeyi gerektirmeyecek noktada olduğu tespitini yapmaktadır¹³.

Bununla beraber, 1980'lerin ekonomik krizi ile tam istihdamın sona ermesi ve neo-liberalizmin baskısını hissettirmeye başlaması, göç dalgalarının yoğunlaşması ile birlikte işçiler arasında derinleşen ırksal ve etnik bölünme ve “kol emeği” olarak kabul edilen ve edilmeyen şeyler arasında değişen ve belirsizleşen sınır; klasik işçi partileri ve işçi hareketlerinin oluşturulduğu dönemde benimsenen aynı siyaset ve stratejilerin bütün sınıfın çıkarına olduğuna dair inancı azaltmış, bunun sonucunda proletaryanın mevcut belirgin hatları çözülmüştür¹⁴.

Yüzyılın bir diğer hızlı değişimi kadınlar bakımından cereyan etmiştir. Sanayi devrimi sonrası, başta endüstrileşen ülke toplumlarında, işgücü ihtiyaçlarına paralel olarak kadın istihdamı artmıştır¹⁵. Evli ve çalışan kadınların oranı 1950-1970 yılları arasında ise yaklaşık iki katına çıkmış, kadın işgücünün yoğun olduğu tezgahtarlık, sekreterlik yahut çocuk bakımı gibi alanlardan oluşan hizmet sektörü, çalışanlarının çoğunu erkeklerin oluşturduğu sanayi ve tarım sektörleri karşısında yaygınlaşma göstermiştir. Yükseköğrenimin yaygınlaşması ile kadınların bu kurumlara katılımı da önemli ölçüde artmıştır. Bunun bir sonucu olarak “önemli” mesleklerin kapısı kadınlar için açılmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra yeni sanayileşen ülkelerde, imalat sektöründe de kadın emeğine ciddi bir ihtiyaç duyulmaya başlanmış, böylece işgücü içerisinde kadınların payı hızla yükselişe geçmiştir. Fakat çalışma sektörü ne olursa olsun işçi kadınların büyük bir kısmı erkeklere göre daha az kazanmakta ve ikincil konumda tutulmaktadır¹⁶.

Evli ve çocuk sahibi kadınların kitle halinde işgücüne dâhil olması ve kadınlar bakımından yükseköğrenimin önemli ölçüde yaygınlaşması 1960'lardan itibaren özellikle gelişmiş Batı ülkelerinde feminist hareketler için ivme

¹³ Bauman, **Küreselleşme**, s.13.

¹⁴ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 415-418. Burada 20. Yüzyılın ikinci yarısına odaklanmamız bir yanılgıya yol açmamalıdır. Şöyle ki çalışan sınıfların siyasi pozisyonu ve toplumsal yapıdaki konumlarındaki farklılık esas olarak üretim biçiminin kiteselleşmesine paralel olarak toplumun da kitle toplumu olarak nitelendirilecek yapısal bir değişime uğraması ile yakından alakalıdır. (Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s.133 vd.) Yukarıda andıklarımız takipçi pozisyonundadır bir yerde söz konusu değişimin sonucu olarak okunmak durumundadır.

¹⁵ Ercüment Erbay, Tarık Tuncay, “Sosyal Hizmet Bakışıyla Kadın İstihdamı”, **Toplum ve Sosyal Hizmet**, Cilt:17, Sayı:2, 2006, s.27,28.

¹⁶ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 418-419.

oluşturmuştur. Bu hareketler başta eğitimli orta sınıf çevreleri kapsamakta iken 1970 ve 1980'lerde toplumsal cinsiyet bilinci bu grupları aşacak biçimde yaygınlaşmıştır. Bu anlamda bir grup olarak kadınlar daha önce hiç olmadığı ölçüde siyasi güç kazanmıştır. Katolik İtalya'da kabul edilen 1974 tarihli boşanma hakkı ve 1981 tarihli kürtaj yasası bu hususun görünüm kazandığı örneklerdendir. Politikacılar kadınların edindikleri bu yeni bilinci giderek daha da ciddiye almaya başlamıştır. Bu yeni bilinci kadınların yalnızca ekonomideki değişen rolleriyle açıklamak mümkün gözükmemektedir. Kadınlara düşen roller, bu rollere ilişkin toplumsal beklentiler ve özellikle kadının kamusal alandaki rol ve öneminin büyük ölçüde belirleyici olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Kadınlar ailenin önemi üzerinden çocuk bakıcısına dönüştürülmeye karşı çıkmış, hukuksal olarak eşit hakların tanınması, eğitim kurumlarına girme, erkeklerin çalıştığı işlerde çalışma, kamusal alanda serbestçe hareket etme gibi taleplerde bulunmuş ve önemli değişiklikler kaydedilmesini sağlamışlardır¹⁷.

Kadınların kendilerine dair bilincinin artması ve bunun siyasal ve toplumsal görünüm kazanması, temelde kadının merkezinde yer aldığı geleneksel aile yapısının değişimi üzerinden okunan 20. yüzyılın kültürel dönüşümü bakımından önemli bir etkiye sahiptir¹⁸.

Bilimin maddi refah üzerindeki etkisinin iktidar paylaşımını değiştirdiği, insanların düşünüş biçimlerine etki ettiği, insanlığın potansiyelini en etkili şekilde, dünya savaşları ile dahi kıyaslanamayacak ölçüde, bilimde kullandığı ifade edilmektedir¹⁹. Bu iddianın geçerliliği bir yana, yakın tarihin en önemli değişim alanlarından biri de iletişimdir. Bilgisayar teknolojisinin başdöndürücü gelişimi hayatımıza internet gibi bir fenomeni sokmuştur. İnternet ve sosyal medya hem sınıf siyasetini gerileten bir unsur olarak kimliklerin yaşanmasına imkan ve teşvik ortamı olmuş hem de ulusal sınırları kale almayarak kozmpolitanları kışkırtmıştır²⁰.

¹⁷ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 420-426.

¹⁸ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 431.

¹⁹ J.M. Roberts, **Yirminci Yüzyıl Tarihi**, çev. Sinem Gül, Ankara, Dost Yayınları, s.749.

²⁰ Vatandaşlık ile kamuoyu arasındaki ilişkinin internet çağında geldiği nokta ile ilgili bkz. Joke Hermes, "Citizenship in the Age of Internet", **European Journal of Communication**, Cilt: 295, Sayı: 21, 2006, s. 295-309.

20. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren daha da kendisini hissettiren bu toplumsal, ekonomik ve siyasal değişimler doğal olarak vatandaşlıkla ilgili tartışmaları da etkilemiş, geleneksel vatandaşlık yaklaşımları sorgulanır hale gelmiştir. İşte 20. yüzyılın vatandaşlık anlayışını önemli ölçüde belirleyen kuramcılardan biri de İngiliz T.H. Marshall'dır. Her ne kadar daha çok İngiltere'nin kendi koşullarını yansıtsa da günümüzde vatandaşlık sorunu etrafındaki tartışmaları daha iyi anlayabilmek için Marshall'ın kuramına biraz daha yakından bakmak gerekir.

2. T.H. Marshall'ın Vatandaşlık Kuramı: Bir Refah Devleti Manifestosu

a. Vatandaşlığın Üç Bileşeni

Yukarıda da belirtildiği gibi Thomas Humprey Marshall, vatandaşlık kurumu bünyesinde meydana geldiği yahut hâlihazırda gelmekte olduğu ileri sürülen çağdaş değişikliklere ilişkin yapılacak değerlendirmelerin yerli yerine oturtulabilmesi bakımından üzerinde durulması gereken bir isimdir. T. H. Marshall'ın ilk kez yayınlandığı 1950 tarihinden bugüne üzerinde sıklıkla tartışılan “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar” başlıklı çalışmasında vatandaşlık ve vatandaşlığın medeni, siyasal ve sosyal haklardan oluşan üç bileşeni üzerinden sunduğu perspektifin doğru konumlandırılması, vatandaşlığın yeniden tartışılmaya başlandığı bu süreçte büyük önem arz eder.

Marshall, İşçi Partisinin sosyal refah devletine ilişkin vaatleriyle henüz iktidara geçtiği bir dönemde kaleme aldığı makalesinde, serbest piyasa ekonomisinin geçerli olduğu toplumlarda cereyan eden ve evrensel oy hakkı ile gündeme gelen siyasal eşitlik ile sosyo-ekonomik eşitsizliklerin birlikte var olmasından kaynaklanan çelişkiyi dile getirir. Bu, aslında liberalizm ile demokrasi arasındaki çelişkiyi ifade etmektedir. Zira liberalizm kutsal mülkiyet hakkı, sözleşme serbestisi ve devletin ekonomideki minimal müdahalesine referans verirken demokrasi hem hukuki hem

siyasi bakımdan eşitliği, vatandaşlık haklarının toplumdaki tüm vatandaşları kapsaması ve doğrudan yahut temsili siyasal katılım ve buna elverişli bir anayasal sistemin mevcudiyetini gerekli kılar. Bu anlamda köklerini ekonomiden alan liberalizm ile alt sınıfların siyasi katılım taleplerine dayanan demokrasi aynı toplumsal alanda birbirini dışlayan iki iktidar arayışının barınmasını sonuçlar²¹. Marshall, üzerinde durduğu bu çelişkiyi giderecek kurum olarak modern vatandaşlığı işaret eder. Zira Marshall'a göre vatandaşlık, sosyal, siyasal ve ekonomik kaynakların bölüşümünde ortaya çıkacak gerilimleri, yönetici siyasal elit tarafından kullanılarak çözecek, ideolojik bir kurumdur²².

Marshall'ın cevabını araştırdığı asıl soru, kapitalist iktisadi sistemin demokratik eşitlikle bir arada yürütülebilmesi için gerekli şartların neler olduğudur. Bu soruya Marshall'ın uygun gördüğü yanıt refah devleti olacaktır. Zira refah devleti, olumsuz koşullarda yaşayan işçi sınıfının yaşam standartlarını yükseltme potansiyelini haizdir²³.

Marshall mevzubahis çalışmasına, kendisiyle aynı ismi taşıyan dönemin önemli iktisatçılarından Alfred Marshall'ı zikrederek başlar. İşçi sınıfının durumunun iyileştirilmesinin mümkün olup olmadığını meselesini kendisine kalkış noktası alan Alfred Marshall'a göre asıl sorun, herkesin eşit olup olamayacağı değil ve fakat herkesin birer "centilmen" oluncaya kadar bu iyileştirmenin devam edip edemeyeceğidir. İşçi sınıfını diğer sınıflardan ayıran en belirgin özelliğin işçi sınıfı üzerindeki ağır iş yükü olduğuna işaret eden Alfred Marshall'a göre insanlar aşamalı olarak geçinme ve ücret gibi kaygıların dışında eğitim ve boş zaman gibi unsurlara önem vermeye başlamakta, kendilerine ve başkalarına duydukları saygı gün geçtikçe artmakta, vatandaşlar olarak özel ve kamusa bazı ödevleri olduğunu farketmekte ve kendilerinin sürekli üreten birer makine değil ve fakat insan olduklarını kabul etmektedirler. Tüm bu değişimler ışığında Alfred Marshall insanların aşama aşama

²¹ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 127.

²² Ayhan Kaya, "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük", **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, T.H. Marshall, Tom Bottomore, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 99-100.

²³ Kaya, "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük", s. 100-101; Tom Bottomore, "Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar", **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, T.H. Marshall, Tom Bottomore, çev. Ayhan Kaya, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.67; Bryan S. Turner, "Contemporary Problems in the Theory of Citizenship", **Citizenship and Social Theory**, Londra, Sage, 1993, s. 6-8.

centilmen hale geldiklerini ileri sürer²⁴. Buradaki “centilmen” ifadesi T. H. Marshall tarafından bir medeni olma ölçüsü olarak değerlendirilmiştir²⁵.

Alfred Marshall, toplumu oluşturan bireyler arasında, kaynağını vatandaşlık kurumundan alan bir eşitliğin olduğunu savunur. Dikkat edilmesi gereken husus, bu eşitlik durumunun, sınıfsal eşitsizliğin mevcudiyetine hanel getirmeyeceğidir. Bu bir anlamda, vatandaşlık kaynaklı eşitlik ilkesinin tanınmasının, sınıfsal eşitsizliğin meşruluğu sonucunu beraberinde getirmesi anlamına gelebilecektir²⁶. Bu durum, gelişmiş kapitalizmde meşruluğun yalnızca piyasa modelinde bir toplum imgesiyle sürdürülmesinin güç olacağının fark edilmesinin bir ürünü olarak yorumlanmaktadır. Zira sosyal sözleşme faraziyesinin kapsamına aldığı sınırlı sayıdaki vatandaşlar dışında kalan çoğunluk, bu yolla tesis edilmiş meşruluğun altını oyabilecek potansiyele sahip olacaktır. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için herkesin vatandaş kılınması, devleti sürekli olarak olumlu edimde bulunma sorumluluğu altında bırakmıştır²⁷.

Resmi vatandaşlık anlayışından kaynaklanan eşitlik anlayışının sınıfsal eşitsizlikle uyuşmasını, vatandaşlık kurumunun toplumsal eşitsizliği meşrulaştıran bir kurum olmasına bağlayan T. H. Marshall ise, toplumsal eşitliğe giden yolu açacak modern gücü yine iki yüz elli yıldır gelişim evresinde olduğunu ileri sürdüğü vatandaşlık kurumu olarak işaret eder. Bu anlamda Marshall’ın önermesi, kapitalizmin ürettiği eşitsizliği dengeleyecek “tam vatandaşlığın” (*full citizenship*) ancak medeni ve siyasal hakları tamamlayacak sosyal hakların mevcudiyeti ile gerçekleşebileceği olacaktır²⁸. Zira vatandaşlık, kaynakların yeniden dağıtımı

²⁴ Alfred Marshall, “The Future of Working Class”, **Memorials of Alfred Marshall**, haz. A. C. Pigou, Londra, Macmillan, 1925’ten aktaran T. H. Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, çev. Ayhan Kaya, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, T.H. Marshall, Tom Bottomore, çev. Ayhan Kaya İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 3.

²⁵ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 5.

²⁶ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 5-6.

²⁷ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 130.

²⁸ Antonis Liakos, “Multiple Paths to Citizenship: T. H. Marshall’s Theory and the Greek Case”, **Citizenship in Historical Perspective**, haz. S. G. Ellis, G. Halfdanarson, Ann Katherine Isaacs, , Pisa, Pisa University Press, 2006, s. 65-70, s. 66.

üzerinden toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlikleri azaltacak ve toplumsal dayanışma ile ortak kimlikler bakımından bir temel oluşturacaktır²⁹.

Marshall vatandaşlığın üç farklı tarihsel eksenenden geçerek kurumsallaştığını belirterek bu eksenleri; medeni haklar, siyasal haklar ve sosyal haklar olarak işaret eder³⁰. Medeni haklar arasında işaret edilenler, bireysel özgürlük, ifade özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlüğü ile adalet hakkıdır. Bunların arasından adalet hakkını diğer bireysel hakları hukuk temelinde güvence altına almayı amaçlaması üzerinden diğer haklardan ayrı tutan Marshall bu bağlamda medeni hakları doğrudan ilgilendiren kurumların hukuk mahkemeleri olduğunu ifade eder. İkinci vatandaşlık eksenini olan siyasal haklar eksenini, siyasal karar alma süreçlerindeki seçme ve seçilme haklarının tatbiki ile katılımı ifade eder. Sosyal haklar, içinde yaşanılan toplumun standartları ölçüsünde ekonomik refah ve sosyal güvenlik gibi haklara sahip olmaktan “çağdaş bir birey gibi yaşayabilme” hakkına kadar bir dizi hakkı ifade etmektedir³¹.

Modern vatandaşlığın önemli yapı taşları olan bu üç eksenin gelişimleri, farklı kurumların üzerine inşa edildiklerinden, farklı süreçlerden oluşmuştur. Marshall, medeni hakların oluşumunu 18. yüzyıla, siyasal hakların oluşumunu 19. Yüzyıla ve nihayet sosyal hakların oluşumunu ise 20. Yüzyıla atfederken bu tarih dilimleri arasında bir esneklik olabileceğini kabul eder. Özellikle siyasal ve sosyal hakların oluşum süreçlerinde bir örtüşme söz konusudur³². 18. Yüzyıla dayandırılan medeni haklar bakımından daha önceki tarihlere dayanan “yasa önünde eşitlik ilkesi” (*habeas corpus*), 1689 tarihinde İngiliz Parlamentosu tarafından kabul edilen ve Anglikan olmayan Protestanlara ibadet hakkı tanıyan “tolerans yasası” (*Tolerance Act*) gibi gelişmelerin de zikredilmesi elzemdir. Marshall bu bağlamda medeni hakların oluşum sürecini İngiliz Devrimi ile Reform Yasası arasındaki zaman dilimine atfeder. Bu zaman diliminin sonunda siyasal haklar henüz oluşmaya

²⁹ Bryan s. Turner, “T. H. Marshall, Social Rights and English National Identity”, **Citizenship Studies**, Cilt: 13, Sayı: 1, 2009, s. 65-73, 67.

³⁰ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 6.

³¹ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 6-7. Marshall’ın sosyal hakların izahında kullandığı “çağdaş bir birey gibi yaşayabilme” (*to live the life of a civilised being*) ifadesinin belirsizliği yönündeki tartışma için bkz. Martin Powell, “The Hidden History of Social Citizenship”, **Citizenship Studies**, Cilt: 6, Sayı:3, s. 229.

³² Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 8-9.

başlamış ve medeni haklar yaklaşık olarak bugünkü algıya yakın bir hale kavuşmuştur³³.

Medeni hakların gelişim süreci, özellikle yetişkin erkeklerin statülerinde yaşanan belirli bir iyileşmeyi de beraberinde getirmiştir. Benzer bir gelişmenin, evli kadınlar için de gerçekleşmiş olduğunu gözlemlemek mümkündür. Herkes için aynı hukukun geçerli olduğu bir toplumun üyesi haline gelen İngiliz köylüleri, önceki kuşakların ancak kente göç yoluyla elde ettiği özgürlüğü elde etmişlerdir. “Özgürlük” ve “vatandaşlık” kentsel alanda eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmış; özgürlük kavramı evrensel bir nitelik kazandıkça vatandaşlık kavramı da yerellikten sıyrılıp ulusal bir yapıya kavuşmuştur³⁴.

Vatandaşlığın ikinci eksenini olarak işaret edilen siyasal haklar, modern anlamda vatandaşlık kavramından söz etmeye başladığımız 19. Yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır. Bu süreç, herkesin sahip olduğu hakların genişletilmesi şeklinde değil, toplumun yeni kesimlerine eski hakların tanınması şeklinde işlemiştir. 1832’de gerçekleştirilen ve siyasal haklar bakımından bir genişlemeyi içeren yasal düzenleme öncesinde yapılan yerel seçimlerde seçme hakkı yalnızca toprak sahibi yetişkin erkeklere aittir. Bu anlamda toprak sahibi olmanın, kişilerin sosyal ve ekonomik anlamda varoluşlarının nedeni olarak anlamlandırılabilir. Marshall, önceden yalnızca özgür toprak sahibi erkeklere tanınan seçme hakkının yeni grupları içerecek şekilde genişletildiği 1832 tarihli yasal düzenlemeye rağmen seçmen sayısının yetişkin erkek nüfusun beşte birini aşmadığını ifade eder. Bu bağlamda hala azınlığın tekelinde olduğu söylenebilecek olan seçme hakkı, 19. Yüzyıl kapitalizminin gerektirdiği şekilde yetişkin erkeklerin belirli bir kısmına tanınan bir hak haline getirilmiştir³⁵.

19. yüzyıl itibariyle vatandaşlık kavramı evrensel bir hale gelmiş olsa da seçme hakkı vatandaşlık hakları arasında değerlendirilmemiştir. Zira seçme hakkı bu dönemde, her Reform Yasası ile ayrıcalıkları giderek artırılan sınırlı sayıdaki bir gruba ait olarak algılanmaktadır. Vatandaşlık, kişiye doğrudan siyasal hak tanınmasına yol açmasa da, bu yönde bir kapasitenin varlığını işaret eder. Başka bir deyişle her vatandaşın, sınıfsal açıdan uygun bir konuma ulaşması halinde, oy

³³ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 9-10.

³⁴ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 12.

³⁵ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 13.

kullanma hakkını haiz olacağı kabul edilir. Nasıl ki her vatandaş mülk edinme, ev sahibi olma gibi haklara sahip ise, ekonomik kazanıma bağlı olarak düşünülen siyasal hakları da haizdir. 20. Yüzyıl toplumu ise bu anlayışa karşı çıkacak, siyasal hakları vatandaşlık kurumunun bağımsız bir unsuru olarak değerlendirecektir. Bu değişim için bir kırılma noktası belirlemek gerekirse bu nokta, 1918 yılında İngiltere’de kabul edilen ve siyasal hakların temelini ekonomik değil ve fakat bireysel statüye dayandırıldığı evrensel oy hakkı ilkesinin uygulamaya konulması olacaktır. Kadınlar için evrensel oy hakkı ilkesi yine bu dönemde ayrıca benimsenmiş ve uygulamaya konmuştur. Marshall, 1918 yasasının vatandaşlar arasında tam bir siyasal eşitlik sağlayamadığını, ekonomik temelli eşitsizliğin kalıntılarının 1948 yılına dek sürdüğünü ifade eder³⁶.

Yerel cemaatlere ve örgütlere üyelikle birlikte sosyal hakların kaynağını oluşturan Yoksulları Koruma Yasası ve ulusal ölçekli ücret düzenleme sistemi 18. Yüzyıl itibariyle işlerliğini yitirmeye başlamıştır. Zira yaşanan hızlı endüstriyel değişim, ücret düzenleme sisteminin çalışmasını imkânsız kılmış; sistem serbest iş sözleşmesi aracılığıyla istediği yer ve hür iradesiyle çalışabilme hakkı veren medeni haklarla çelişik kabul edilmiştir. Sosyal düzenin zaman içinde rekabetçi ekonomi sebebiyle zayıflaması ile Yoksulları Koruma Yasaları da önemini yitirmeye başlamıştır³⁷. Marshall, 18. Yüzyıl sonlarında eski ve yeni düzenler arasında, başka bir deyişle planlı toplum ile rekabetçi ekonomi arasında bir mücadele yaşandığını ve bu mücadele sonucunda vatandaşlık kurumunun iki ekseninin yerlerini bulduğunu ifade etmiştir: sosyal haklar eski rejimde yer almış, medeni haklar ise yeni sistemde kendine yer edinmiştir³⁸. Bu bağlamda ilk defa gündeme gelen sosyal vatandaşlık kavramını, kaynaklara erişim ve üyeliğin beraberinde getirdiği ayrıcalıkları düzenleyen bir siyasi topluluk mensuplarının kimliklerini hak ve yükümlülüklerin tanımladığı bir kurum olarak izah etmek mümkündür. Buradan bakıldığında sosyal vatandaşlık, üyeliği, kazançların dağıtımını, kimliklerin düzenlenmesini ve

³⁶ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 13-14.

³⁷ Berman, Yoksul Yasaları’nın önemini kaybedişinde kapitalizmin yükselişini ve yasaların artık ekonomiyi merkeze alan bir motivasyonla, kapitalizmin korunması amacını güderek kaleme alınışını işaret etmektedir. Harold J. Berman, **Law and Revolution II: The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition**, Massachusettes, Harvard University Press, 2003, s. 367.

³⁸ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 14-15.

yükümlülük ve sorumluluklara ilişkin bir dizi değeri içermektedir³⁹. Bu düzenlemelerin tesis edilmesi, İngiliz hükümetinin iyilikseverliğinden kaynaklanmamakta, aksine devletin bir yandan kolektif aktör biçiminde örgütlenmiş işçi sınıfına tahammül gösterdiği izlenimi verirken diğer yandan onları sömürgeci politikaları uğruna siyasi sisteme sadık hale getirmeleri sonucunu doğurduğundan kapitalizme uygun düşen bir durum oluşturur. Bu bağlamda, 1870 yılında gerçekleştirilen zorunlu eğitim düzenlemesi, 1912 tarihli Kamu Sağlığı Yasası ve dönem boyunca gözlemlenen oy hakkı muhatabının genişlemesi gibi gelişmeler, yukarıda söz edilen politikaların bir sonucu olup, istemeden de olsa işçi sınıfı kamusalılığının önünü açmıştır⁴⁰.

Marshall, eşitliğin merkezi bir önem taşıdığı sosyal vatandaşlık kavramını, toplumsal sınıflar ve kapitalist sistemin devamını sağlayacak biçimde kurgulamıştır⁴¹. Zira sosyal vatandaşlığın amacı, işçi sınıfı mensuplarına eğitim ve sosyal güvenlik gibi refah hizmetlerini sağlamak suretiyle işçi sınıfı mensuplarının topluma dahil olmalarını sağlamaktır⁴². Dolayısıyla sosyal vatandaşlık, toplumsal sınıfların ortadan kalkmasına değil, sınıflar arasındaki uçurumun azalmasına yardımcı olur.

Vatandaşlık kurumunun sosyal haklar ekseninin öncü düzenlemelerinden biri olduğunu ifade ettiğimiz Yoksulları Koruma Yasası, 1834'teki yasal düzenleme ile ücret sistemi ve serbest piyasa düzenine müdahale edemez hale gelmiştir. Zira yasa yalnızca hastalık yahut yaş nedeniyle kabuğuna çekilen ve “merhamet dileyen” kişilere yapılacak yardımlarla sınırlandırılmıştır. Bu düzenleme, sosyal güvenlik anlayışı sürecini baltalamıştır. Bunun ötesinde, diğer sosyal haklar da vatandaşlık kurumunun dışında değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Yoksulları Koruma Yasası, yoksul vatandaşların haklarını ifade etmekten ziyade vatandaşlık statüsü sona ermiş kişilerin talepleri olarak değerlendirilmiştir⁴³. Sosyal hakların vatandaşlık kurumundan ayrı değerlendirilmesine (*divorce of social rights from the status of*

³⁹ Turner, “T. H. Marshall, Social Rights and English National Identity”, s. 66.

⁴⁰ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 146-147.

⁴¹ Turner, “Contemporary Problems in Theory of Citizenship”, s. 6.

⁴² Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 107.

⁴³ Martin Powell, “The Hidden History of Social Citizenship”, s. 15-16.

*citizenship*⁴⁴) bir başka örnek de Sanayi Devrimi'nden itibaren çalışma saatlerinin kısaltılması, çocuk işgücünün sınırlandırılması, çalışma standartlarının iyileştirilmesi gibi hususları düzenleyen Üretim Yasaları'nın (*Factory Acts*) muhataplarının belirlenme politikasıdır. Bu yasal düzenlemeler dönemin vatandaşları olan çalışan yetişkin erkekleri kapsam dışında bırakmıştır zira bu korumacı uygulamaların serbestçe iş sözleşmesi yapma özgürlüklerini engelleyebileceğinden endişe edilmiştir. Mevzubahis düzenlemeler kadınlar ve çocuklar bakımından uygulanmıştır, bunun nedeni onların “aciz” olarak değerlendirilmeleri ve korunmaya muhtaç olarak addedilmeleridir. Kadın örgütleri bu uygulamaya karşı bir duruş sergilemişler zira koruma altına alınmalarının nedeninin vatandaş olarak kabul edilmemelerine bağlamışlardır⁴⁵.

Marshall'ın vatandaşlığın üç eksenini sunduğu hak grupları ve her biri için referans verdiği tarihsel kesiti özetlemek gerekirse; vatandaşlığın ilk ayağı olarak işaret ettiği medeni hakların 1832 tarihli ilk Reform Yasası ile gündeme geldiğini, 19. Yüzyılda önemli mesafe kateden siyasal hakların ve evrensel siyasal vatandaşlığın 1918'de söz konusu olabildiğini, 18 ve 19. Yüzyıllarda tamamen yitip gitme noktasına gelen ve vatandaşlığın son eksenini ifade eden sosyal hakların ise 20. Yüzyıl başlarında ulusal düzeydeki temel eğitimin gündeme gelmesiyle birlikte yükselişe geçtiğini belirtmek mümkündür. Marshall, 20. Yüzyılda medeni, siyasal ve sosyal hakların modern vatandaşlığın şekillenmesinde ilk defa eşit oranda rol oynadıklarını ifade etmektedir⁴⁶.

Marshall'ın medeni, siyasal ve sosyal haklar üzerinden izah ettiği vatandaşlığın üçlü bileşeni, bir kurumsal farklılaşma süreci ile tesis edilmiş ve bu kurumlar aracılığıyla mevzubahis hakların tatbiki mümkün kılınmıştır. Bu kurumlar medeni haklar bakımından mahkemeleri, siyasal haklar bakımından parlamento ve yerel yönetim konseylerini, sosyal haklar bakımından ise eğitim sistemi ve sosyal hizmetleri ifade eder⁴⁷.

⁴⁴ Powell, “The Hidden History of Social Citizenship”, s. 231.

⁴⁵ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 16-17.

⁴⁶ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 19.

⁴⁷ Bryan S. Turner, “The Erosion of Citizenship”, **British Journal of Sociology**, Cilt: 52, Sayı: 2, 2001, s. 189-209, 190.

Vatandaşlık statüsü, toplumda bu statüyü haiz olan herkese, haklar ve ödevler bağlamında –bunların ne olduğuna ilişkin evrensel bir ilke bulunmasa da- tam bir eşitlik sağlar. En azından amaçlanan, bu tam eşitlik halinin gerçekleşmesidir. Ne var ki toplumsal sınıfların mevcudiyeti bir eşitsizlik sistemini işaret etmektedir. Burada dikkat çeken husus, eşitsizlik temelinde gelişen kapitalizmin gelişme sürecinin, eşitliği kendine amaç edinen vatandaşlıkla paralel bir sürece işaret etmesidir. Bu iki sistemi uzlaştıranın ne olduğu incelenmesi gereken bir husustur, zira 20. Yüzyıla gelindiğinde mevzubahis iki sistem çatışma içine girecektir⁴⁸. Marshall vatandaşlık ile kapitalizm arasındaki sürekli gerilimin kaynağı olarak, demokrasiye temel teşkil eden eşitlik ilkesi ile kapitalist piyasa düzeninin karakteristiği olan servet ve gelir düzeylerindeki farklılıkların yarattığı de facto eşitsizlik arasındaki tansiyonu işaret eder. Bunun en sarıh örneği eğitim hakkı bahsinde değindiği hak eşitliği ile fırsat eşitliği arasındaki çelişki üzerinden gözlemlenebilmektedir.⁴⁹

“...Yurttaşın sahip olmak istediği, fırsat eşitliği hakkıdır. Hak eşitliğinin amacı, kalıtsallaşmış ayrıcalıkları ortadan kaldırmaktır. Hak eşitliği denen şey, aslında, özü itibarıyla farklılıkları ve eşitsizlikleri sergilemek ve sürdürmektir; hak eşitliği bir başka deyişle eşitsizliğin kabul edilmesidir. Bu sistemin başlangıç yıllarında yapılmak istenen öncelikli şey, bazı eşitsizliklerin gizlenmesidir. Sözgelimi bu sistem sayesinde yoksul bir çocuğun varsıl bir çocuk kadar iyi durumda olduğuna inandırılması mümkün olmuştur. Ancak, ortaya çıkan sonuç eşit olmayan yeteneklerin eşit olmayan statüleri beraberinde getirdiği bir yapı olmuştur.”⁵⁰

Günümüz toplumsal sisteminde, sınıf temelli farklılıklar Ortaçağ feodalitesinde olduğu gibi yasalar ve gelenekler eliyle değil, yoksulluk, eğitim gibi unsurlar ile belirlenir. Bu bağlamda sınıf, meslek, aile gibi etmenlere dayalı olarak belirlenen statü, eşitlik üzerine inşa edilen ve statüler arası eşitsizlikleri içinde barındırabilen vatandaşlık kurumu ile tanımlanan bir hale gelmiştir. Toplumdaki sınıfsal farklılıkların devam ediyor olmasına rağmen, alt katmandaki gruplar, modern anlamda vatandaşlık statüsüne kavuşmuş, devlet tarafından tanınan vatandaşlık haklarını haiz hale gelmiştir⁵¹.

⁴⁸ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 20. Turner, “T. H. Marshall, Social Rights and English National Identity”, s. 66.

⁴⁹ Turner, “The Erosion of Citizenship”, s. 190.

⁵⁰ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 44-45.

⁵¹ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 21-22, 23.

Toplumun tüm mensuplarını kapsayacak teorik bir eşitlik üzerine inşa edilen ve kapsamına dâhil edilen hakların genişlemesiyle güçlenen vatandaşlık kurumu ile birlikte ortaya çıkan hakların kapitalist toplumun barındırdığı eşitsizliği ortadan kaldırmak yerine bu eşitsizliğin devamında etkin rol oynamasını Marshall erken dönem vatandaşlık kurumunun yalnızca rekabetçi piyasa ekonomisinin vazgeçilmez bir unsuru olan medeni haklar üzerine inşa edilmesine bağlar. Medeni haklar, bireysel statünün bir parçası olarak, bireye ekonomik süreçlerde bağımsız hareket etme şansı tanımış ve fakat aynı zamanda bireyin kendini koruma gücü olduğu varsayımı dolayısıyla onun için bir sosyal koruma mekanizması öngörmemiştir⁵². Bireye yasal olarak yeni imkânlar tanıyan medeni haklarla donatılan ve vatandaşlık ile tanımlanan yeni statü, kapitalizm ve serbest piyasa ekonomisi için bir tehlike oluşturmamıştır zira bu statüden kaynaklanan medeni haklar, kaynakların bölüşümü bakımından bir değişikliği beraberinde getirmez. Örnek olarak mülkiyet hakkı, herkesin koşulsuz mülk edinmesini değil ekonomik gücü yeten bireylerin mülkiyet edinebilme hakkını ifade etmektedir. Bir başka örnek ifade özgürlüğünde görünüm kazanır. Zira birey eğer dinlenmeye değer nitelikte söz söyleyebilmesini sağlayacak bir eğitim alma şansı bulamamışsa, ifade edeceklerinin pek bir değeri olmayabileceği gibi, kendisine dinleyici bulması da zorlaşacaktır. Marshall bu eşitsizliklerin medeni hakların güçsüzlüğünden değil, 19. Yüzyılda gündem konusu olmayan sosyal hakların eksikliğinden kaynaklandığını ifade eder. Medeni hakların aksine kapitalist sistem için potansiyel bir tehdit oluşturan siyasal haklar bakımından gözlemlenen sınıfsal önyargılar kendisini, alt sınıflara mensup kişilere verilen seçme hakkını kullanmamaları üzerinden kendisini göstermiştir. Bu sorunun çözümü yalnızca gizli oy sistemine geçiş değil ve fakat sosyal eğitim ve insanların zihin dünyalarında gerçekleşecek köklü değişimlerdir. Zira bu hakkı henüz elde etmiş olan bireyler, hakkın nasıl kullanılacağına dair bilgiyi haiz değildirler⁵³. Bu bağlamda Marshall, vatandaşlığın 19. Yüzyıl sonuna kadar toplumsal eşitsizlik meselesinde çok az

⁵² Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 22.

⁵³ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 23-24. Zihniyetteki değişimin zarureti, Engels’in, 19. yüzyıl ortaları İngilteresi’nde işçi sınıfının burjuva yahut orta sınıflara kıyasla ayrı bir ırk sayılabilecek derecede farklılaştığı yönündeki tespitinde billurlaşmaktadır. Friedrich Engels, **İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu**, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1997, s. 45 vd.; Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 68.

etkinlik gösterdiğini⁵⁴ fakat 20. Yüzyılın eşitlikçi politikalarına rehberlik ettiğini ileri sürer⁵⁵.

Marshall demokratik vatandaşlık bağlamında statü farklılıklarının çerçevesini çizerken, bu farklılıkların çok derin olmaması, kalıtsal bir nitelik taşımamaları ve aynı uygarlığın bireyleri arasında yaşanması koşulları ile kabul edilebilir olacağını vurgulamıştır. Bu anlamda eşitlikçi olarak nitelendirilen bir toplumda kimi eşitsizliklerin hoş görülebileceği sonucu ortaya çıkar. Başka bir deyişle izin verilen eşitsizlikler, ancak iş gücünün serbest dağılımını etkilemeyecek derecede olan eşitsizlikler olacaktır⁵⁶.

Marshall, geniş bir topluluğu ifade eden ulus içerisinde tüm vatandaşların sorumluluk ve bağlılıklarını yerine getirmelerinin zorluğuna işaret ederken bunun çözümünün ulusal ölçekli bağlar yerine yerel yahut mesleki bağlılıklar şeklinde gerçekleşebileceğini vurgular. Mesleki bağlılıkların vatandaşlık bakımından görünümü olarak ifade ettiği “endüstriyel vatandaşlık” anlayışının vatandaşlık kurumunun ihtiyaç duyduğu itkiyi sağlayabileceğini belirtir⁵⁷.

Savaş sonrası dönemde Sovyetler Birliği ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinde öncelikli olarak ortaya konan sosyal politikalar, düşük maliyetli konut, toplu taşıma, sağlık hizmetleri gibi alanlarda görünüm kazanmış, böylece bu ülkelerin vatandaşları önemli sosyal haklar elde etmişlerdir. Sosyal hakların genişletilmesine karşın sosyalist rejimlerin zayıflamasının en önemli nedenlerinden biri olarak medeni ve siyasal hakların baskılanması gösterilmektedir. Bu bağlamda bu ülkeler bakımından vatandaşlık, Marshall’ın İngiltere üzerinden aktardığı süreçten farklı bir biçimde gelişim göstermiştir. Zira mevzubahis coğrafyada önce sosyal haklar tesis edilmiş, medeni ve siyasal haklar geri planda tutulmuştur⁵⁸. Sosyalist rejimlerin çözülmesi ve kapitalist sistemin bu coğrafyaya yayılması ile birlikte düşük maliyetli konut ve toplu taşıma, iş güvenliği, işçilerin üretim sürecinde karar alma mekanizmalarına katılımı

⁵⁴ Zira bu dönemde medeni haklar, insanlara sınıfsal önyargılar ve ekonomik kısıtlılıklar sebebiyle yararlanılması güç bazı imkanlar tanırken siyasal hakların bahsettiği potansiyel güç, insanların bu hakları kullanım deneyimine, örgütlenmeye ve düşünce değişikliğine bağlı kalmıştır. Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 32.

⁵⁵ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 27, 29.

⁵⁶ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 50-51.

⁵⁷ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 53.

⁵⁸ Bottomore, “Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 65-66.

gibi sosyal hakların mevcudiyeti ve etkinliği tehlikeye girmiş, bunun sonucunda üretim, istihdam ve hayat standartlarında önemli düşüşler gözlenmiştir. Zira Marshall'ın da üzerinde durduğu üzere, özellikle sosyal haklar bakımından, vatandaşlık ile kapitalist sistem arasında; başka bir deyişle ihtiyaçların refah hizmetleriyle karşılanması ile piyasa tarafından karşılanması arasında sürekli bir çatışma mevcuttur⁵⁹.

b. T.H. Marshall'a Yönelik Eleştiriler

Marshall'ın çalışmasının odak noktasını vatandaşlığın toplumsal sınıflar üzerindeki etkisi oluşturmakta iken, tarihsel süreç içerisinde toplumsal sınıfların ve sınıf çatışmalarının yeni vatandaşlık hakları üretme süreçleri üzerinde durulmamıştır. Oysa toplumsal sınıfların vatandaşlık kurumu üzerinde gözlemlenebilir etkileri mevcuttur. Marshall'ın ilk olarak ele aldığı medeni haklar ile bir ölçüde siyasal haklar, ortaçağ kentlerinde feodal otoritelere karşı burjuvazinin verdiği mücadele ile elde edilmiştir. Siyasal hakların 19. Yüzyıldaki gelişimi ise daha ziyade işçi sınıfının mücadeleleri, 1848 devrimleri ve evrensel oy hakkı taleplerini içeren politik hareketler üzerinden şekillenmiştir. 20. Yüzyılda da devamlılığını sürdüren bu hareketler özellikle işçi sendikaları vasıtasıyla sosyal hakların kazanımını doğurmuştur. Marshall'ın büyük önem atfettiği ve savaş sonrası Avrupası'nda gündeme gelen refah devleti bu sınıf mücadelelerinin bir sonucu olarak okunmalıdır. Yine sınıf mücadeleleri sonucu ortaya çıkan, 20. Yüzyılın sosyalist ve sosyal demokrat karakterli siyasi partileri tarafından geliştirilen vatandaşlık kavramı ise yalnızca refah hizmetlerinin sunulmasıyla sınırlı tutulan vatandaşlık anlayışından farklı olarak eğitim reformu, yoksulluğun ortadan kaldırılması, tam istihdam ve büyük iktisadi kuruluşların kamulaştırılması gibi konuları da barındırarak mevcut içeriği oldukça ileriye taşımıştır⁶⁰.

Marshall'ın vatandaşlık kuramına getirilen eleştirilerden bir diğeri, tüm değerlendirmelerin İngiltere üzerinden olması ve karşılaştırmalı bir çalışmaya yer vermemesidir. Örnek olarak İngiltere için sosyal hakların gelişimi barınma, eğitim,

⁵⁹ Bottomore, "Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar", s. 66-67.

⁶⁰ Bottomore, "Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar", s. 77-78.

sosyal güvenlik gibi temel bazı kaynaklara erişimdeki eşitsizlikler iken, Amerika’da bu süreç göç ve sosyal hareketlilik (*social mobility*) üzerinden ilerlemiştir⁶¹. Bu görüşe karşı çıkan ve Marshall’ın çalışmasında yalnızca vatandaşlığın İngiltere’deki gelişimini izah etmediği, aynı zamanda vatandaşlığın gelişimine ilişkin normatif bir perspektif sunduğu yönünde bir değerlendirme getiren çalışmalar da mevcuttur⁶². Örnek olarak Liakos, çalışmasında Marshall’ın vatandaşlık kuramında ortaya koyduğu normatif bulguları Yunan vatandaşlığının tarihsel gelişimini izleyebilmek için uygulamıştır⁶³.

Marshall’a getirilen bir diğer eleştiri, vatandaşlık kuramını tektipleştirici bir yaklaşım ile değerlendirmesi ve vatandaşlık biçimleri arasında bir ayrıma gitmemesi üzerinedir. Buna örnek olarak aktif ve pasif vatandaşlıktan ve bu ikili ayrımın tarihsel nedenlerinden hiç söz etmiyor olması gösterilmektedir. Bir başka eleştiri kalemi, Marshall’ın varsaydığı toplumsal düzende, toplumsal sınıf farklılıkları ile karşılaştırıldığında bölgesel, kültürel ve etnik ayrımlar önemsiz addedilmesi üzerinden kendine ifade bulur. Zira Marshall ırk ve etnisite ile ulusal vatandaşlık arasındaki bağlantıyı gözden kaçırmaktadır⁶⁴. Bir diğer eleştiri noktası Marshall’ın odak noktasını asıl olarak hak mevzuunun oluşturması ve fakat görevler ve sorumluluklar hususuna oldukça kısıtlı biçimde değinmesidir. Zira Marshall’ın teorisi devletin haklar vasıtasıyla pasif bir vatandaşlar toplamını, piyasanın belirsizliğinden koruduğu bir sistemi işaret eder. Bu bakımdan Marshall’ın vatandaşlık anlayışının gerçek/tözsel bir vatandaşlıktan ziyade formel vatandaşlığı ifade ettiği ileri sürülmektedir⁶⁵.

Marshall’a yöneltilen eleştirilerden bir diğeri, medeni, siyasi ve sosyal haklar bakımından yaptığı sıralamanın aksi örneklerine hiç değinmemiş olması üzerinden getirilmektedir. Zira bazı ülkelerde sosyal haklarına kavuşan vatandaşların birtakım

⁶¹ Turner, “T. H. Marshall, Social Rights and English National Identity”, s. 66.

⁶² Desmond J. King, Jeremy Waldron, “Citizenship, Social Citizenship and the Defense of the Welfare Provision”, **British Journal of Political Science**, Cilt:18, Sayı: 4, 1988, s. 418-423; Michael Lister, “‘Marshall-ing’ Social and Political Citizenship: Towards a Unified Conception of Citizenship”, **Government and Opposition**, Cilt: 40, Sayı: 4, 2005, s. 471-491, 475-476.

⁶³ Liakos, “Multiple Paths to Citizenship: T. H. Marshall’s Theory and the Greek Case”, s. 66.

⁶⁴ Turner, “T. H. Marshall, Social Rights and English National Identity”, s. 68.

⁶⁵ Turner, “The Erosion of Citizenship”, s. 190-192; Turner, “T. H. Marshall, Social Rights and English National Identity”, s. 70.

temel medeni ve siyasal haklardan mahrum oldukları gözlemlenebilmektedir. Buna ilişkin en belirgin örneklerden biri, Almanya'daki misafir Türk işçileri ve onların çocuklarının henüz siyasal haklarını tam anlamıyla elde edememişken sosyal ve medeni haklardan büyük ölçüde faydalananıyor olmalarıdır⁶⁶.

Tüm bunların yanı sıra, ampirik bulgular uyarınca vatandaşlığın, toplumsal sınıflar ve toplumsal cinsiyet bazlı eşitsizliklerin kapitalist toplumdaki devamlılığına halel getirmediğinin gözlemlenmesi üzerinden sol görüş ve feministler tarafından Marshall'ın vatandaşlık üzerinde yaptığı vurgular eleştiriye konu edilmiştir⁶⁷.

Marshall'ın temel dikotomisinin vatandaşlık ile toplumsal sınıflar olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda dönemin vatandaşlık probleminin bölgesel değil fonksiyonel olduğunu gözlemleyebilmekteyiz. Buna göre Marshall'ın içinde bulunduğu konjonktürde soru, işçilerin nasıl vatandaş olacağı iken bugün vatandaşlıkla ilişkili problemler farklı bir noktadan ele alınmaktadır. Bugünün can alıcı sorusu daha yabancıların yahut göçmenlerin nasıl vatandaş olacağına ilişkindir⁶⁸.

Marshall'ın eşitsizlikleri dengeleyeceğini öne sürdüğü ve ancak sosyal hakların medeni ve siyasal hakları tamamlamasıyla vücut bulabileceğini iddia ettiği “tam vatandaşlık”ın liberal geleneği açacak ve uluslararası standart ve kurallara uygun hale gelecek şekilde sosyo-ekonomik haklar, kültürel haklar, göçmen hakları, azınlıklar, yerliler gibi dezavantajlı grupların korunması ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması gibi haklarla desteklenmesi gerektiğini ileri süren görüşler bulunmaktadır⁶⁹. Başka bir deyişle, Marshall'ın savaş sonrası İngiltere üzerinden yaptığı değerlendirmeler, bugün artık o dönemki homojenlikten bahsedemeyeceğimiz toplumlar bakımından eksik kalmakta, vatandaşlığa ilişkin ortaya çıkan yeni problemlere cevap üretmekte farklı değerlendirmelere ihtiyaç duyulmaktadır.

⁶⁶ Yasemin Nuhoğlu Soysal, **Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe**, Chicago, University of Chicago Press, 1994, s. 166-167.

⁶⁷ Turner, “T. H. Marshall, Social Rights and English National Identity”, s. 68.

⁶⁸ Christian Joppke, “Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity”, **Citizenship Studies**, Cilt:11, Sayı: 1, s. 37-48, 38.

⁶⁹ Georgina Murray, “Who Is Afraid Of T. H. Marshall?”, **Societies Without Borders**, Cilt:2, Sayı:2, 2007, s. 222-242, s. 238.

c. T. H. Marshall'da Ulus ve Ulus-Ötesi

20. Yüzyıldaki vatandaşlık tartışmaları üzerinde büyük bir etki doğuran T. H. Marshall, hakların üyelikten kaynaklandığı yönündeki genel yaklaşımın aksine hakların doğru bir kombinasyon şeklinde bir üyeliği yaratabileceği ihtimalini gündeme getirmiş, bu üyeliği de onu önceleyen herhangi bir üyelikten kaynaklanmayan vatandaşlık olarak formüle etmiştir. Bu yaklaşım sebebiyle Marshall'ın teorisi, olası ulus-ötesi vatandaşlık düzenlemeleri bakımından yorumlamalara konu edilmiştir⁷⁰.

Marshall'ın vatandaşlığın “ulustan arındırılmasını” (*denationalizing citizenship*) gerçekleştirdiği iddialarının en temel vurgusu Marshall'ın vatandaşlığın bir hukuki statü olarak ulusal boyutunu inceleme konusu yapmamış olmasıdır. Marshall çalışmasında vatandaşlığın toprak yahut soy esasına göre tanımlanması, göç üzerindeki kontroller, çifte vatandaşlık yahut diplomatik koruma gibi hususları kapsam dışında bırakmıştır. Marshall'ın bu tavrı ulus-ötesi vatandaşlığa kapı açtığı şeklinde yorumlandığı gibi, Marshall'ın vatandaşlığı zaten ulusal vatandaşlık biçiminde algıladığı, ulus devlet turnikesinden bir kere geçildiğini ve turnikenin tek bir yöne dönmesi gibi bu tamamlanmış kazanımdan geriye dönmenin konu edilmesine gerek duymadığı şeklinde de okunmaktadır. Zira Marshall'ın üzerinde durduğu hakların ulusal kaynaklı olması yalnızca bir hukuki statüyü değil, üyelik ve aidiyetin önemli bir biçimini de işaret etmektedir⁷¹.

Marshall'ın hakların mevcudiyeti ve bundan kaynaklanan eşitliğin insanlar arasındaki ilişkinin doğasını değiştirdiği ve toplumun temel karakterini belirlediği yönündeki yaklaşımı, hakların eşitliğinin ortak aidiyet hissini uyandırdığı gibi bir sonuca götürebilmektedir. Marshall'ın teorisini vatandaşlığın ulus-ötesi formülasyonu bakımından yorumlayanlar için bu yaklaşım özellikle önem arz eder

⁷⁰ John Crowley, “The National Dimensions of Citizenship in T. H. Marshall”, *Citizenship Studies*, Cilt: 2, Sayı: 2, 1998, s. 165-178, 165.

⁷¹ Crowley, “The National Dimensions of Citizenship in T. H. Marshall”, s. 168-169.

zira aidiyet hissi için muhakkak kökleri derinlere giden kültürel ve psikolojik bir algıya ihtiyaç duyulmayacağı şeklinde okunabilmektedir⁷².

Buna karşılık Marshall, çalışmasında Ortaçağ kent devletlerindeki vatandaşlık ile kendisinin üzerinde durduğu ve tarihsel gelişim sürecini incelediği vatandaşlığı birbirinden ayırırken ulusallığa göndermede bulunmuştur:

“...Benim burada sözünü etmek istediğim yurttaşlık kavramı ise, yerel değil ulusal bir nitelik taşımaktadır.”⁷³

Bunun yanı sıra Marshall’ın vatandaşlığın bileşenlerinden ilki olarak ileri sürdüğü medeni hakların ortaya çıkışı, merkezi iktidarın oluşumundan ve bunun sonucu olarak modern hukuk sistemi, ulus ve ulus devletten ayrı düşünülememektedir. Zira medeni haklar ve ulus bilincinin ortaya çıkışı aynı tarihsel sürece tekabül etmekte ve aralarındaki ilişki vatandaşlığın yayılması sonucunun ana nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Yine Marshall’ın vurguladığı “toplumsal miras” (*social heritage*) kavramı da ancak bir “biz” algısı ile anlam kazanmaktadır⁷⁴.

Marshall’ın vatandaşlık kuramının ulus-ötesi vatandaşlık tartışmaları için önemi, vatandaşlığın ulusal kimlik boyutuna birincil derecede atıf yapmadan da doyurucu bir vatandaşlık kuramı oluşturulabileceğinin ortaya konulması açısından kabul edilebilir gözükmektedir. Öte yandan ulus-ötesi vatandaşlığın formülasyonu yahut olası sonuçları bakımından Marshall’ın sunduğu bir işaret bulunmadığından, Marshall’dan hareketle ulus-ötesi vatandaşlık teorisi geliştirmek anlamlı olmayacaktır.

B. Çağdaş Vatandaşlık Tartışmaları: Tireli Vatandaşlıklar

Bireyin devletle olan ilişkilerinde sahip olması gereken haklar ile yerine getirmesi beklenen yükümlülükleri ifade eden anayasal bir kavram olarak modern vatandaşlık

⁷² Crowley, “The National Dimensions of Citizenship in T. H. Marshall”, s. 169-170.

⁷³ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 7.

⁷⁴ Crowley, “The National Dimensions of Citizenship in T. H. Marshall”, s. 172-173..

kavramı ilk defa Fransız Devrimi'ni gerçekleştirenler tarafından ve aristokratik ayrıcalığın sona erdiğine ilişkin sembolik eşitlik vurgusunu yapmak için kullanılmıştır⁷⁵. Modern vatandaşlık aynı zamanda, benzerlikleri üzerinden aynı ulusal kültüre aidiyetlerini (*inclusion*) ve farklılıkları temelinde yabancıların bu ulusal kültürden dışlanmasını (*exclusion*) belirleyen bir kurum olarak işlev görmüştür⁷⁶. Bugünün konjonktüründe vatandaşlık kurumunun, 1950'lerden itibaren hızla artan uluslararası göç, nüfus hareketleri ve küreselleşme ile birlikte giderek daha heterojen, çok-etnili ve çokkültürlü bir niteliğe bürünen günümüz toplumlarının ihtiyacını karşılayamadığı ileri sürülmektedir. Bu sebepten ötürü giderek ulusal karakterli vatandaşlık anlayışından "türeli vatandaşlık" kavramlarına, söz gelimi çokkültürlü vatandaşlık, ulus-ötesi vatandaşlık, ulus-aşırı vatandaşlık, ekolojik vatandaşlık yahut radikal demokratik vatandaşlığa doğru yol alındığı iddia edilmektedir⁷⁷.

1990'larda vatandaşlığa duyulan ilginin artmasının doğal bir sonuç olduğu zira kavramın 1970 ve 1980'lerdeki tartışmaların merkezinde yer alan adalet ve topluluk üyeliği konularını birleştiren bir yönünün olduğunu ifade edilmektedir. Bir yandan birey olarak var olma fikriyle diğer bir yandan da bir topluluğun üyesi olma ile doğrudan bağlantılı olan vatandaşlık, bu bağlamda liberal-cemaatçi tartışmasının tam merkezine oturmaktadır. Dolayısıyla, her vatandaşın sorumluluk, bağlılık ve rollerini kapsayan kimlik ve tavrını odak noktası olarak belirleyen bir vatandaşlık kuramına ihtiyaç duyulduğu sıkça dile getirilmeye başlanmıştır⁷⁸.

1. Vatandaşlığa Yeni Sağ ve Komüniteryan Yaklaşımlar

a. Vatandaşlık ve Yeni Sağ

⁷⁵ Kaya, "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük", s. 98.

⁷⁶ Kaya, "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük", s. 98-99.

⁷⁷ Kaya, "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük", s. 98.

⁷⁸ Will Kymlicka, Wayne Norman, "Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", **Vatandaşlığın Dönüşümü**, haz. Ayşe Kadioğlu, çev. Can Cemgil, İstanbul, Metis Yayınları, 2008, s. 185-218, s. 185-186.

1970 ve 1980’lerde yaşanan ekonomik bunalım, Marshall’ın üzerinde önemle durduğu refah devletini çıkmaza sürüklemiş ve bununla beraber sosyal vatandaşlık kurumunda da gerilemeler meydana gelmiştir. Bu gerilemede en etkili olan gelişme 1970’lerden itibaren yükselişe geçen ve bireysel hakları, özgürlükleri ve serbest piyasa ekonomisini merkezine alan Yeni Sağ ideolojisi dir. Yeni Sağ politikaları; eşitlik, sosyal devlet ve genel olarak sosyal hakların yerine bireysel özgürlüğü ve sosyal ödevleri tercih eder. Yeni Sağ ideolojisinin zamanla sosyal hakları vatandaşlık kurumunun bir uzantısı olmaktan çıkarıp, sağlık, ulaşım gibi kamu hizmetleri yerine özel hizmetleri desteklediğini ve yoksul vatandaşları “muhtaç” ikinci sınıf vatandaş kesimi olarak değerlendirdiğini gözlemlemek mümkündür⁷⁹.

Yeni Sağ ideolojisinin temel düsturu, özel kişi ve kuruluşların, devletin müdahalesini en alt düzeyde tutmak suretiyle, kendi çıkarları için çalışmaları gerektiğidir. Bu bağlamda Yeni Sağ ideolojisi eşitliğe karşı özgürlüğü ön plana çıkarır⁸⁰. Bu ideoloji ve genel olarak küresel kapitalizmin önceden totaliter yapının nesnesi olduğunu iddia ettiği bireye özgürce seçme hakkı verir. Fakat bu hak aslında tüketim kültürünün merkezi unsuru olan “özgürce tüketim hakkı” olmaktan başka bir şey değildir. Yeni Sağ politikaları, toplumun alt katmanlarında yer alan bazı grupları sistemin dışına itmiştir. İnsanlar modern vatandaşlık kurumunun sağlaması beklenen medeni, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel haklarından paylarını alamadıkça ekonomik güçlerini de yitirmekte ve bu durum dışlanmanın tam anlamıyla tezahür etmesine sebep olmaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri neo-liberalizm ideolojisinin “özgürlük” kavramını merkezine oturtmasıdır. Zira toplumsal eşitliğin garanti altına alınmadığı özgürlük, eşitsizliğin artmasına yol açmaya oldukça müsait olacaktır⁸¹.

Yeni Sağ düşüncenin sosyal haklara yönelttiği itirazlar genel itibariyle sosyal hakların özgürlük ve adalet talepleriyle uyumsuz olduğu, ekonomik açıdan verimsiz olduğu ve serfliğin yolunu açtığı iddialarıyla ifade edilmiştir. Marshall’ın

⁷⁹ Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 107-108; Bottomore, “40 Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 74.

⁸⁰ Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 106; Stuart Hall, David Hell, “Yurttaşlar ve Yurttaşlık”, **Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi**, haz. Stuart Hall, Martin Jacques, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995, s.169-185, 176.

⁸¹ Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 108-109.

dezavantajlı insanların topluma entegre olabilmelerini ve medeni ve siyasal hakların etkin biçimde kullanılmasını mümkün kıldığını iddia ettiği sosyal haklara, Yeni Sağ tarafından yoksulların yaşam fırsatlarını yeterince geliştirmemesine ve buna bağlı olarak onları pasifliğe sürüklemek suretiyle bir bağımlılık kültürü yaratmaya neden oldukları iddiasıyla olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Sosyal hakların ön plana çıkarıldığı refah devletinin çözüm olmaktan ziyade “vatandaşları bürokratik vesayet altındaki pasif muhtaçlara dönüştürerek” sorunu daha da kalıcı hale getirdiğini iddia etmişlerdir. Sosyal refah devletinin aktif vatandaşlığı teşvik eden bir yanının bulunmadığı da bu iddialar arasındadır⁸².

Yeni Sağ, pasif vatandaşlık modelinin, toplumun tam bir üyesi olabilmenin ön koşulu olarak belirli bazı yükümlülükleri yerine getirmenin önemini azalttığını ileri sürer. Bunlardan en çok üzerinde durulan, kendi geçimini sağlama yükümlülüğünü yerine getirmeyen uzun süreli işsizlerdir. İddiaya göre ortak yükümlülükleri yerine getirmemek, tıpkı eşit haklara sahip olmamak gibi, tam üyeliğin önündeki bir engeldir. Bu anlamda bağımlı olarak addedilecek vatandaşları, bağımlı olmayan vatandaşlar gibi yükümlü kılmanın eşitliğe aykırılık oluşturmadığı ve hatta eşitliğin bir gereği olduğu ileri sürülmüştür⁸³. Yeni Sağ düşüncenin eleştirmenleri, bu düşünce uyarınca gerçekleştirilen reformların nihai amacının aktif vatandaşlık ve vatandaşlık sorumluluğunun yükselişi değil, serbest ticaretin artırılması, deregülasyon, vergi kesintileri, sendikaların zayıflatılması ve işsizlik ödemeleri için ayrılan bütçenin daraltılması gibi araçlarla piyasaların kapsamının genişletilmesi olduğunu ifade etmiştir⁸⁴. Bu politikalar uyarınca devlet yardımlarında kesintiye gidilmesi, dezavantajlı kesimlerin kendi ayakları üzerinde durmalarını sağlamak yerine sınıfsal farklılıkların büyümesine yol açmıştır. Bu bağlamda çalışan

⁸² Norman Barry, “Markets, Citizenship and Welfare State: Some Critical Reflections”, **Citizenship and Rights in Thatcher’s Britain: Two Views**, haz. Raymond Plant, Norman Barry, Londra, IEA Health and Welfare Unit, 1990, s. 43-53’ten aktaran Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 189-190.

⁸³ Lawrence Mead, **Beyond Entitlement: The Social Obligation of Citizenship**, New York, Free Press, 1986, s. 12-13, 240.

⁸⁴ Geoff Mulgan, “Citizenship and Responsibilities” **Citizenship**, haz. G. Andrews, Londra, Lawrence & Wishart, 1991, s. 37-49, 43.

yoksullar ve işsizler, haklarından mahrum bırakılmış ve Yeni Sağın yeni ekonomisine iyice katılamaz hale getirilmiştir⁸⁵.

Yeni Sağın vatandaşlık politikasına sol görüşten gelen eleştiriler, genel itibariyle bir kamu politikası olarak vazifeler dayatılmasına itirazı içermektedir. Zira bağımlı olarak nitelenen vatandaşların büyük bir kısmı çalışmaktan kaçtığı için değil, eğitim ve iş fırsatlarından yoksun kalması dolayısıyla bu konumda yer alır. Gerçek fırsatların yokluğunda dayatılan vazifeler ise bir anlam ifade etmeyecektir. İstihdamın artırılması için çalışma ödevi yerine işçi eğitim programları gibi önerilere başvuran sol görüş, haklar ve sorumluluklardan müteşekkil olan vatandaşlık bakımından katılım haklarının sorumluluktan önce gelmesi gerekliliğini vurgular. Başka bir deyişle, ancak katılım haklarının güvence altına alınmasından sonra sorumlulukların yerine getirilmesinin talep konusu edilebilmelidir⁸⁶.

Yeni Sağın vatandaşlık algısına bir diğer eleştiri de feminist kanattan gelmektedir. Yeni Sağın ekonomik kendine yeterlik söylemine karşılık feministler, kendi ayakları üzerinde durabilmeye ilişkin algının toplumsal cinsiyetten bağımsız bir şekilde ele alınması halinde, ailenin mali yükünü üstlenen erkeğe karşılık kadının ev içi çalışma ve aile, çocuk, hasta bakımı gibi işleri üstlenmesi gerektiği görüşünün bir yansıması olmaktan ileri gitmeyeceğini vurgular. Bu bağlamda ekonomik kendine yeterlik söylemi, kadınların topluma tam katılımını sağlamak bir yana, bu katılımın önündeki engelleri pekiştirecektir⁸⁷. Zira kendi ayakları üzerinde durmak üzerine konuşulduğunda, bu “kendi”, aslında “aile”yi ifade etmekte ve ayakları üzerinde durması gereken aileye bağlılığın artması gerekliliği bu görüş bakımından tutarlılık arz etmektedir. Aileye bağlılık ise ataerkil toplum düzeni içerisinde kadının erkeğe daha fazla bağımlı kılınmasına yol açacak, toplumsal alana katılımın artırılması amacına tezat teşkil edecektir⁸⁸. Bunun yanı sıra kendi ayakları üzerinde durabilme gerekliliği, kadınları bir ikilem içerisinde bırakmaktadır. Kadın, evde oturması, ailesi

⁸⁵ Katherine Fierlbeck, “Redefining Responsibilities: The Politics of Citizenship in the United Kingdom”, *Canadian Journal of Political Science*, Sayı: 24, s. 575-583, 579.

⁸⁶ Robert Fullinwider, “Citizenship and Welfare”, *Democracy and the Welfare State*, haz. Amy Gutmann, New Jersey, Princeton University Press, 1988, s. 270-278.

⁸⁷ Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 192-193.

⁸⁸ Susan Moller Okin, *Justice, Gender and the Family*, New York, Basic Books, 1989, s. 128-129.

ve çocuklarının bakımını üstlenmesi halinde geçimini sağlayabilme yükümünü yerine getirmemiş olacak, geçimini sağlamak adına çalışmaları halinde ise aile içindeki sorumluluklarını yerine getirmemekle suçlanacaktır⁸⁹. Sorumluluk anlayışının kadınlar üzerinde yarattığı dezavantajdan dolayı tıpkı sol görüş gibi feminist kuramcılar da katılım haklarını sorumluluğa önceler. Bu anlamda feminist doktrin, kadın vatandaşların topluma katılımını artırabilmenin önünde duran, ev içi sorumlulukların eşitsiz dağılımı gibi engellerin sosyal hakların iyileştirilmesi ve içeriğinin genişlemesi ile aşılabileceğini ifade eder. Okin, çalışma koşullarının ailevi sorumluluklar için daha fazla alan açacak şekilde gözden geçirilmediği ve erkeklerin ev içi sorumluluklar bakımından paylarını icra etmeye başlamadığı takdirde kadınlar için ailevi ve kamusal sorumlulukları birleştirmenin zorluğunun devam edeceğini ve dolayısıyla kadınlar için eşit vatandaşlığın gerçekleşmeyeceğini ileri sürmektedir⁹⁰.

b. Komüniteryan Vatandaşlık

Neoliberalizmin bir eleştirisi olarak değerlendirilen komüniter yaklaşım, toplumsal faydayı bireysel özgürlük ve çıkarlardan üstün tutan cumhuriyetçi yaklaşımın bir görünümüdür. Kamusal ve özel alan ayrımının önemli olduğu bu yaklaşımda kamusal yaşam, diğer toplulukların kendilerini var edebilecekleri zemini hazırlamakta ve onu korumaktadır. Buradan da anlaşıldığı üzere komüniteryan cumhuriyetçi yaklaşımın dezavantajlı kesimlerin temsil kabiliyetini artırmaya ve kamusal düzlemde eşitliğin sağlanmasına verdiği önem çoğulculuğun inşasına giden bir yolu işaret eder⁹¹. Guttmann'ın kamusal düzlemde eşit vatandaşlar olarak tanınmak için sunduğu iki kriter olan; cinsiyet, ırk, etnisite ayrımı yapmaksızın tüm kimliklere saygı ve tüm dezavantajlı konumdakiler tarafından yürütülen faaliyetlere saygı kriterleri bu yaklaşımın bir yansımasıdır. Guttmann'ın Amerika merkezli bu değerlendirmenin bir benzeri de Avrupa için Jürgen Habermas tarafından konu

⁸⁹ Kymlicka, Norman, "Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", s. 193, dn:9.

⁹⁰ Okin, **Justice, Gender and the Family**, s. 175-177; Anne Philips, "Citizenship and Feminist Theory", **Citizenship**, haz. G. Andrews, Lawrance & Wishart, 1991, s. 79-84.

⁹¹ Kaya, "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük", s. 111; Chantal Mouffe, **The Return of the Political**, Londra, Verso, 1993, s. 61.

edilmiştir. Farklı hayat tarzlarının barışçıl biraradalığını hedef olarak ifade eden Habermas, bu hedefe ancak ilk kez Dolf Sternberger tarafından kullanılan “anayasal vatanseverlik” kurumu ile ulaşılabilceğini iddia eder. Anayasal vatanseverlik, akıl, özgürlük, hukukun üstünlüğü, vatandaşlardan oluşan ulus devlet ve farklılığın hoşgörü ile karşılanmasına yapılan vurgu ile ifade edilmektedir. Anayasal vatanseverliğin anayasal vatandaşlık bakımından ifadesi, yerel ve tikel kimlikler yerine eşit hak ve yükümlülükleri haiz vatandaşlardan oluşan ulus çerçevesinde “evrensel bir üst kimlik” oluşturulmasını ifade etmektedir bunun yolu da yurttaşlığı anayasaya bağlılık zeminine çekmektir. Habermas bu kavramı Avrupa Birliği’nin projelerinden biri olan ve fakat başarıya ulaşamayan “Avrupa Vatandaşlığı” kurumunun kriterlerini tanımlamak için kullanmıştır⁹².

Komüniteryan yaklaşımın bir diğer temsilcisi olan Iris Marion Young eleştirisini, liberal vatandaşlık anlayışının tarihsel olarak dışlanan grupları dışlamayı sürdürmesi üzerinden kurar. Young’a göre toplumun verili halinde liberal yaklaşımın öngördüğü özgürlük, dışlanan grupların kültürel bağlılıklarını ve deneyimlerini geride bırakmalarını istemekte ve bu da ayrıcalıklı grupların ayrıcalıklarını sürdürmekten ve hatta artırmaktan başka bir işlev görmemektedir. Zira toplumu

⁹² Ülker Yükselbaba, **Habermas ve Kamusal Alan: Burjuva Kamusal İlkesinden İletişimsel Kamusal Geçiş**, İstanbul, 12 Levha Yayınları, 2012, s.229 vd.; Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 112; Jürgen Habermas, **The New Conservatism**, Cambridge, MIT Press, 1989, s. 256. Bu bahisle belirtmekte yarar vardır ki, Avrupa Birliği vatandaşlığı hususu çalışmamızda ayrıca incelenmeyecek olup, yalnızca Anayasal Yurtseverlik bahsi altında hayata geçirilmek istenen bir örnek olması nedeniyle vurgu yapılmıştır. Zira ilk defa 1993 yılında yürürlüğe konan Maastricht Antlaşması’nda merkezi bir konuma çekilen üye devletlerin vatandaşları yönünden ortak bir vatandaşlık tesis etme niyeti, 1999 tarihli Amsterdam Antlaşması, 2003 tarihli Nice Antlaşması ve nihayet 2009 tarihli Lizbon Antlaşması ile ekonomik temelli serbest dolaşım ile siyasi ve sosyal temelli Birlik vatandaşlığına dair serbest dolaşım aynı pota içine koyulmaya çalışılmış, fakat ilkinin gösterdiği başarı, bir “Avrupa Birliği Vatandaşlığı” tesis etme hususunda cereyan edememiştir. Projenin sonuç vermesi ihtimalinde, kendini öncelikle yahut yalnızca kendi ulusu ile değil ve fakat ulusun ötesindeki diğer uluslar ve diğer insan grupları üzerinden de tanımlayan bir vatandaşlık anlayışı olan ulus-aşırı vatandaşlığın (*transnational citizenship*) hukuk alanındaki bir yansıması olarak kabul edilecek olmasına karşın, yürürlüğe konmadığından yalnızca bir proje olarak kalmıştır. İlke Göçmen, **Avrupa Birliği’nde İç Pazardaki Serbest Dolaşım ve Birlik Vatandaşlığının Etkileşimi**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2011, s. 57-59; Kathleen Knight Abowitz, Jason Harnish, “Contemporary Discourses of Citizenship”, **Review of Educational Research**, Cilt: 76, Sayı: 4, 2006, s. 675. Ayrıca Avrupa Birliği Vatandaşlığı hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Gökçe Çataloluk, *Citizenship Under the Lights of Founding Treaties*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Avrupa Birliği Enstitüsü, 2004.

homojenleştirmeye çalışmak “farklı” olanları marjinalleştirmeyi doğuracaktır⁹³. Eleştirdiği homojenleştirme politikasına karşı Young’ın öne sürdüğü çözüm “farklılaştırılmış vatandaşlık⁹⁴” (*differentiated citizenship*) kavramıdır. Zira farklı toplumsal gruplar, farklı ihtiyaçlara, kültürlere, tarihsel geçmiş, deneyim ve sosyal ilişkilere sahiptirler. Bu halde herkesin siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak vatandaşlık haklarına tam anlamıyla sahip olabilmesi bu hakların tanımlanmasında mevzu bahis farklılıkların gözetilmesi ile mümkündür. Benzer biçimde Pateman, erkek özellikleri, kapasiteleri ve etkinlikleri üzerine inşa edilmiş olduğunu iddia ettiği vatandaşlığın mevcut anlayış ile tarihsel olarak dezavantajlı bir konumda olan kadını ancak “alt düzey bir erkek” olarak kapsayabileceğini ileri sürer⁹⁵. Kapitalist refah toplumunu güçlü çıkarların korunmasını önceleyen bir “çıkar grubu liberalizmi” olarak ifade eden Young, buna karşılık kültürel göreceliliği benimser⁹⁶.

Young’a göre çözüm kısmen de olsa bastırılmış grupların açıkça tanınması ve temsili için kurumsal araçlar sağlamaktan geçer. Bu araçlardan bazılarını, kamu ödeneği ayrılması, siyasal organlarda temsil garantisi ve bir grubu doğrudan etkileyen belirli politikalar üzerinde veto hakkı olarak zikreder. Buna ek olarak kültürel olarak dışlanmış grupların çoğunlukla sadece gruplara göre farklılaşmış politikalarla karşılanabilecek özel ihtiyaçları bulunduğunu ifade eden Young bu özel ihtiyaçlara örnek olarak ulusal azınlıklar için dil hakları, yerli halklar için arazi hakları, kadınlar için üreme haklarını gösterir⁹⁷.

Young’a göre, bir hakim grubun diğerleri üzerindeki tiranlığı olan “baskı” (*oppression*), maruz kalan kişilerin tam anlamıyla “insan” olma potansiyellerini azaltmakta, başka bir deyişle bir grubun bir başka grubu “daha az insan” kılmasını ifade etmektedir. Young baskı tiplerini beş başlık altında inceler ve bir grubun üyelerinin tamamı yahut büyük bir kısmının sayılan davranışlardan bir veya daha

⁹³ Iris Marion Young, “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, **Ethics**, Cilt:99 Sayı:2, 1989, s.250-274, s. 257.

⁹⁴ Kaya “*Differentiated Citizenship*” kavramını “İmtiyazlı Yurttaşlık” olarak çevirmiştir. Bu çalışmada kavram, “Farklılaştırılmış Vatandaşlık” olarak ifade edilecektir.

⁹⁵ Carole Pateman, “The Patriarchal Welfare State”, **Democracy and the Welfare State**, Amy Gutmann, Princeton, Princeton University Press, 1988, s. 252-253.

⁹⁶ Young, “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, s. 251-257.

⁹⁷ Young, “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, s. 261-262; Iris Marion Young, **Justice and Politics of Difference**, Princeton, Princeton University Press, 1990, s. 175-191.

fazlasına maruz kalıyor olması halinde o grubun baskı altında olduğunu söylememizin mümkün olduğunu belirtir. Mevzubahis baskı türleri; sömürü, şiddet, marjinalleştirme, güçsüzleştirme ve kültürel emperyalizm olarak zikredilmiştir⁹⁸.

Baskı tiplerinin ilki olan sömürü, bir grubun çalışma ve enerjilerinden elde edilen yarara bir başka grup tarafından el konulması ve karşılığında herhangi bir fayda sunulmaması olarak ifade edilir. Kapitalizmin serbest piyasa ekonomisinin sömürüyü oldukça kolaylaştırdığını ve sınıf farklılıkları ile zenginin daha zengin, yoksulun ise daha yoksul hale gelmesine neden olduğunu söylemek mümkündür. Bir diğer baskı türü olarak şiddet, gruba duyulan nefret yahut korku kaynaklı rastgele şiddet ve tacizi ifade eder. Üçüncü baskı tipi olarak marjinalleştirme, çalışma gibi temel bazı toplumsal aktivitelerden dışlanmayı ifade etmektedir. Young, Amerika Birleşik Devletleri bakımından marjinalleştirilen gruplara örnek olarak, siyahileri, işlerinden atılan yaşlıları, bekar anneler ve çocuklarını, fiziksel veya zihinsel engellileri ve Amerikan yerli halkını zikreder. Dördüncü baskı türü olarak sayılan güçsüzleştirme, başkalarının otoritesi altında yaşamak ve çalışmayı ifade eder. Güçsüzleştirme ile ilintili adaletsizlik halleri olarak, kişinin kapasitelerini geliştirmesinin kısıtlanması, karar alma kudretinden mahrumiyet ve alt statüde bulunma kaynaklı olarak saygısız davranışa maruz kalma halleri sayılabilmektedir⁹⁹. Güçsüzleştirmenin baskı türleri arasında en tehlikelisi olduğu, zira “güçsüzlüğün” kendilerini ve başkalarını baskı altına almaya izin vermesini doğurduğunu ifade eden bir görüş bulunmaktadır¹⁰⁰. Son baskı biçimi olarak kültürel emperyalizm, grup üyeleri tektipleştirilirken, onların deneyim ve konumlarının toplumun diğer kesimleri bakımından görünmez hale gelmesi olarak izah edilir. Kültürel emperyalizme maruz kalan grup üyelerinin toplumsal olaylar hakkındaki deneyim ve görüşlerini açıklamaları için pek az fırsat ve pek az dinleyici bulunmaktadır¹⁰¹.

⁹⁸ Young, “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, s. 261; Iris Marion Young, “Five Faces of Oppression,” **Philosophical Forum**, Cilt: 19, Sayı: 4, 1988, s. 217-242, 220.

⁹⁹ Young, “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, s. 261; Young, “Five Faces of Oppression”, s. 225 vd.

¹⁰⁰ Paulo Freire, **Pedagogy of the Oppressed**, çev. Myra Bergman Ramos, New York, Continuum, 2005, s. 45-46.

¹⁰¹ Young, “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, s. 261.

Soysal, Young'ın farklılaştırılmış vatandaşlık modelinin bazı farklar içermekle beraber İsveç ve Hollanda'da uygulanıyor olduğunu ifade eder. "Korporatist vatandaşlık modeli" olarak anılan bu model uyarınca, etnik, dini ve cinsel kimlikler üzerinden tanımlanan azınlık grupları kendilerine meşruiyet kazandıran yönetsel yapılara dahil edilmiştir. Bu bağlamda mevzubahis gruplar, grup kimliklerine müdahale edilmeksizin topluma katılabilmektedir¹⁰².

Vatandaşlığın tanım itibariyle herkese kanun önünde eşit haklara sahip bireyler olarak davranma olarak algılandığı ortodoks vatandaşlık görüşünden bakıldığında farklılaştırılmış vatandaşlık üzerinden yöneltilen talepler kavramsal bir çelişki yaratıyor gibi görünmektedir. Zira demokratik vatandaşlığı, siyasal statünün dinsel, etnik yahut sınıfsal üyelikler üzerinden farklılaştığı feodal üyelik biçiminden ayıran bu tür bir eşitliktir. Bu bağlamda grup üyelikleri kaynaklı hak ve talepler biçiminde bir örgütlenme, vatandaşlık temelli toplum kavramına ciddi bir tezat oluşturacaktır¹⁰³.

Farklılaştırılmış vatandaşlığa yöneltilen itirazlar bakımından sayılabilecek ilk itiraz ayağı, hakların grup üyeliği kaynaklı olarak tanınmasının, aynı hakkı bazılarına tanıyıp diğerlerine tanınamayı doğurması sebebiyle kurulacak hiyerarşi ile eşitliğin ihlal edileceği endişesini dile getirir. Bir diğer eleştiri, devletin kültüre ilişkin meselelerdeki rolünün adil bir kültürel piyasa oluşturmakla sınırlı olması gerektiği ve aksi halde liberal tarafsızlığın ihlal edileceği iddiası üzerinden şekillenir. Başka bir kaygı, hangi gruplara farklılaştırılmış statü sağlanacağını belirlemede ilke belirlemenin zorluğu nedeniyle bu tarz uygulamaların keyfiliğe yol açacağı üzerinden ifade edilmektedir¹⁰⁴. Bazı eleştirmenler, grupların bizzat vatandaşlık tarafından kendi içlerine dönmeye ve farklılıklarına odaklanmaya teşvik edilmesi ile vatandaşlığın ortak amaç ve topluluk hissi bakımından zayıf bir kurum haline geleceğini ileri sürmektedir¹⁰⁵.

¹⁰² Soysal, **Limits of Citizenship: Migration and Post-National Membership in Europe**, s. 38.

¹⁰³ John Arthur Porter, **The Measure of Canadian Society**, Ottawa, Carleton University Press, 1987, s. 128'den aktaran Kymlicka, Norman, "Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", s.208.

¹⁰⁴ Kymlicka, Norman, "Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", s. 210, dn: 25.

¹⁰⁵ Derek Heater, **Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education**, Londra, Longman 1990, s. 295.

Liberal komüniteryan olarak adlandırılan Kymlicka ve Noyman gibi yazarlar, Young'ın farklılaştırılmış vatandaşlık önerisine eleştiri getirmektedir. Çekincelerinin ilki böyle bir vatandaşlık anlayışının azınlık gruplarının farklılıkları üzerinde yoğunlaşmaya ve hatta bu farklılıkları artırıcı bir politika gütmeye sevkdebilecekleri üzerinden şekillenir. Farklılıkların artması ise toplumdaki gerilimi artıracak ve toplumu bir arada tutan üst kimliklerin aşınmasına sebep olabilecektir. İkinci çekinceleri ise farklılaştırılmış vatandaşlığın bir tür yakınma siyasetine (*politics of grievance*) yol açabileceği endişesinden kaynaklanmaktadır. Zira böyle bir kurguda azınlıklar siyasal enerjilerini dezavantajlı konumlarını iyileştirmek yerine bu konumları hususunda diğerlerini ikna etmek ve dezavantajları sayesinde onlara sunulan kaynaklardan pay almak için kullanabilecektir¹⁰⁶.

Kymlicka ve Noyman bu tartışmalar bağlamında, 20. yüzyılın vatandaşlık modellerini “sorumlu vatandaşlık”, “sosyal vatandaşlık” ve “farklılaştırılmış vatandaşlık” olarak üç ayrı başlık altında inceler. Sorumlu vatandaşlık, sadece yeterince güçlü olanların hayatta kalabilmesi ilkesinin benimsendiği Sosyal Darwinist anlayışın¹⁰⁷ bir uzantısı olup, ekonomik bunalımın yaşandığı ve Yeni Sağ politikalarının uygulanmasının yaygınlaştığı 1970’lerde ortaya çıkmış ve vatandaşlara sosyal haklar sunmanın yerine kişisel yeterliliği ön plana çıkarmıştır. Buna karşılık sosyal vatandaşlık yaklaşımı, Yeni Sağ politikalarının ortaya çıkardığı tahribatı gidermek adına ortaya çıkan ve refah devletinin demokratikleşmesi, siyasal katılımın artması ve yerinden yönetimin yaygınlaşması gibi hususları merkeze alan bir doktrini ifade eder. Kültürel çoğulcular tarafından ileri sürülen farklılaştırılmış vatandaşlık yaklaşımı ise dezavantajlı konumdaki azınlıklara imtiyazlı bazı haklar tanınmasını öngörür¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 113-114.

¹⁰⁷ “Aşağıdakiler”in durumunun kendi suçları olduğunu ifade eden bu yaklaşıma göre yoksullar yeteneksiz, zayıf ve tembeldir. Bu doğanın bir yasası olduğundan, yoksulların koşullarının iyileştirilmesine yönelik tüm devlet müdahaleleri doğa yasalarıyla oynanması anlamına gelecektir ve buna karşı çıkılması gerekir. Zira devlet müdahalesi hayatta kalmaya uygun olmayanların sayısını çoğaltacak ve sonuç olarak hayatta kalmaya en uygun olanlar için gerekli alanı daraltacaktır. Fatmagül Berktaş, “Liberalizm: Tek Bir Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji”, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, haz. Birsen Örs, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. bs., 2010, s. 84-85.

¹⁰⁸ Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 114.

c. Alternatif Bir Model: Radikal Demokratik Vatandaşlık

Liberal ve komüniter vatandaşlık yaklaşımlarının günümüz toplumunun vatandaşlık açmazına bir çözüm getiremediğini ifade eden Chantal Mouffe, “radikal demokratik vatandaşlık” olarak isimlendirdiği vatandaşlık modelini ileri sürer¹⁰⁹.

Mouffe, vatandaşlığı *respublica* ile özdeşleşme suretiyle oluşan bir siyasal kimlik olarak tanımladığımızda yeni bir vatandaşlık anlayışına kapı aralanabileceğini ifade eder. Mouffe’a göre bugün siyasal kimlik dediğimizde, salt bir hukuki statüden değil bir özdeşleşmeden bahsetmiş olmaktadır. Dolayısıyla vatandaş, liberalizmin düsturunda kendisine ifade bulan belirli bazı hakları haiz ve hukukun korumasından yararlanan bireyi bir yönüyle hala işaret ediyor olsa dahi bundan ibaret sayılamamaktadır¹¹⁰.

Mouffe’un işaret ettiği siyasal kimliğin sahibi olan bireyler, farklı amaçları ve farklı “iyi” konseptleri olsa dahi, *respublica* tarafından tanımlanan kurallara uymakla tatmin olur ve davranışlarını şekillendirirler. Onları birbirine bağlayan bir dizi siyasal etik değer üzerinde ortak geliştirilen kabuldür. Bu bağlamda vatandaşlık, ne liberal kuramcılarının ifade ettiği gibi “kimliklerden yalnızca biri”, ne de komüniterlerin işaret ettiği gibi diğer kimliklere baskın gelen “hakim kimlik” olacaktır. Mouffe’un ortak siyasal kimlik için önerdiği model radikal demokratik vatandaşlıktır. Bu kavramla Mouffe’un kastettiği, liberal demokrasinin temel düsturları olan eşitlik ve özgürlüğün radikal demokratik yorumu ile gerçekleşecek kolektif bir özdeşleşmedir. Bu şekilde bir yorum, özgürlük ve eşitlik prensiplerinin, toplumsal cinsiyet, toplumsal sınıf, ırk, etnisite, cinsel yönelim gibi farklı toplumsal ilişkileri ve öznelerin farklı konumlarını dikkate almak suretiyle ele alınmasını gerektirecektir¹¹¹.

Radikal demokratik vatandaşlığı belirleyen dört unsur; özgürlüğün, toplumsal eşitlik olmaksızın ön plana çıkarıldığı liberalizmin aksine eşitlik ve adalet çerçevesinde sağlanması, komüniter yaklaşımın “biz” ve “onlar” düsturunun terk edilmesi, kamusal ve özel alan ayrımının yeniden düzenlenmesi ve bu bağlamda

¹⁰⁹ Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 120.

¹¹⁰ Chantal Mouffe, “Democratic Citizenship and the Political Community”, **Community at Loose Ends**, haz. Miami Theory Collective, University of Minnesota Press, 1991, s. 70-82, 79-80.

¹¹¹ Mouffe, “Democratic Citizenship and the Political Community”, s. 79-80.

azınlıklara kendilerini ifade edebilecekleri sürekli bir zemin oluşturulması ve nihayet bireyler arasındaki bağın ahlaki ve siyasal değerler olarak belirlenmesidir¹¹².

Mouffe'un önerdiği vatandaşlık anlayışı "kamusal"ın, tikellik ve farklılığın alanı olarak işaret edilen "özel"in karşısı olarak işaret edildiği soyut, evrensel tanımını reddeder. Zira bu her ne kadar demokratik devrimler açısından anlamlı da olsa artık vatandaşlığın genişlemesinin önünde bir engel teşkil etmektedir. Feminist kuramcıların da belirttiği üzere, modern vatandaşlığın kamusal alanı, kadınların katılımı bakımından olumsuz bir konum üzerinden inşa edilmiştir. Bireysel özgürlükler bakımından oldukça büyük önem atfeden kamusal ve özel alan arasındaki ayrım, aynı zamanda özel alanın büyük ölçüde "ev içi"ni ifade etmesi sebebiyle kadınların baskı altına alınması sonucunu doğurmuştur¹¹³. Kamusal ve özel alan ayrımı bakımından Mouffe'un kabul ettiği anlayış, istekler, tercihler ve kararların özel alana dahil olduğu zira bunların bireylerin kendi sorumlulukları arasında yer aldığı fakat eylemlerin, respublica tarafından belirlenen şartlara uyum sağlamak zorunda olduğundan, kamusal olduğunu işaret eder. Respublica bireylere ne yapıp ne yapmayacağını söylemediğinden, bireysel özgürlüğe halel gelmeyecektir. Fakat diğer yandan bireyin siyasal topluluğa aidiyeti ve özdeşleştiği siyasal etik ilkeler, vatandaş davranışının "gramer"ini oluşturacaktır¹¹⁴.

2. Çokkültürcülük ve Çokkültürlü Vatandaşlık

Konuyla ilişkin üzerinde öncelikle durulması gereken, "çokkültürlülük" ve "çokkültürcülük" kavramları arasındaki ayrımın ortaya konmasıdır. Çokkültürlülük, antropolojik ve sosyolojik bir kavram olarak bir olgu olarak farklı kültürlerin bir aradalığını ifade eder. Buna karşılık çokkültürcülük, çokkültürlülüğü merkeze alan bir siyasal ideolojidir¹¹⁵.

¹¹² Kaya, "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük", s. 120-121.

¹¹³ Mouffe, "Democratic Citizenship and the Political Community", s. 80-81.

¹¹⁴ Mouffe, "Democratic Citizenship and the Political Community", s. 81.

¹¹⁵ Kaya, "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük", s. 116. Aslında çokkültürcülüğü ifade etmekte olan İngilizcedeki "*multiculturalism*" kavramı, çokkültürlülük terimi için ayrıca bir tabir bulunmamakta, her iki karşılık için aynı terim kullanılmaktadır.

Vatandaşlık kavramı, hak ve sorumluluklar boyutunun dışında, siyasi topluluğa üyeliği ifade eden bir kimlik boyutu da ihtiva etmektedir. Marshall, ünlü makalesinde vatandaşlığı, önceden dışlanmış olan grupları toplumla bütünleştirecek ve ulusal birliği sağlayacak ortak kimlik olarak nitelendirmiş, özellikle eğitim ve ekonomik kaynaklara erişimin yetersizliği nedeniyle ortak kültürden dışlanan işçi sınıfının toplumla bütünleşmesi üzerinde durmuştur¹¹⁶. İşçi sınıfı yanı sıra, kadınlar, siyahlar, etnik ve dinsel azınlıklar, eşcinseller, engelliler gibi sayabileceğimiz pek çok dezavantajlı grup ortak vatandaşlık haklarına sahip olmalarına karşın ortak kültürden dışlandıklarını hissetmektedir. Buna yol açan nedenler yalnızca sosyo-ekonomik değil ve aynı zamanda sosyo-kültürel farklılıklardan kaynaklanmaktadır¹¹⁷.

Siyasal alanda kültürel grupların tanınıp tanınmaması yahut nasıl tanınacağı ile ilgili sorular bir çok demokratik toplumun gündeminde tedirgin edici bir biçimde yer almaktadır¹¹⁸. Tireli (*hyphenated*) vatandaşlıklar arasında oldukça önlerde sayılan ve önem atfedilen çokkültürlü vatandaşlığa gösterilen ilginin sebebi etnik çeşitlilik ve diğer kimlik talepleri barındıran ulus devletler bakımından aidiyet sorununa ışık tutma potansiyeli içerdiğine yönelik beklentidir¹¹⁹. Mevzubahis kimlik talepleri bakımından Kymlicka ve Noyman'ın gruplara ve grup haklarına yönelik üçlü ayırımından bahsetmek yerinde olacaktır. Grup ve grup hakları türlerini, dezavantajlı gruplar için özel temsil hakları, göçmen grupları ve dinsel gruplar bakımından çokkültürlülük hakları ve ulusal azınlıklar için kendi kendini yönetme hakkı olarak zikredebiliriz¹²⁰.

Özel temsil haklarını, dezavantajlı gruplar olarak nitelenen yoksullar, yaşlılar, kadınlar, eşcinseller gibi birçok grup bakımından grup hakları talepleri siyasi süreçlerdeki temsil biçimleri olarak ifade etmek mümkündür. Baskı koşullarına karşı

¹¹⁶ Marshall, "Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar", s. 21.

¹¹⁷ Kymlicka, Norman, "Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", s. 207-208.

¹¹⁸ Amy Gutmann, "Giriş", çev. Özcan Kabakçıoğlu, **Çokkültürcülük: Tanınma Politikası**, haz. Amy Gutmann, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2. bs., 2005, s. 25.

¹¹⁹ Christian Joppke, "Multicultural Citizenship", **Handbook of Citizenship Studies**, haz. Engin Işın, Brian S. Turner, Londra, Sage, 2002, s. 245-258, 245.

¹²⁰ Will Kymlicka, **Çokkültürlü Yurttaşlık**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998, s. 62-70.

bir tepki olarak izah edilen bu haklar toplum içerisindeki baskı ortadan kalkana kadar işlev göreceğinden bu haklar geçici önlem niteliğindedir. Ulusal azınlıklar için öngörülen kendi kendini yönetme hakkı ise toplum içinde bir gün yok edilebilecek bir baskı türüne tepki olarak nitelendirilmediğinden geçici nitelikte değildir. Belli bir anavatan üzerinde yaşayan ve tarihsel topluluklar olmaları sebebiyle bir miktar kurumsallık elde etmiş, bağımsız dil ve tarihi paylaşan kültürler yahut halkları ifade eden bu gruplar kendi halklarının çıkarlarını güvenceye alabilmek adına kilit meselelerde kendilerini yönetme hakkı talep etmektedir¹²¹. Özellikle göçmen gruplar için önem arz eden çokkültürlülük haklarının talepleri arasında ise çift dilli eğitim, etnik çalışmalara yönelik kamusal destek, dinsel pratikler bakımından kendilerini olumsuz etkileyen bazı yasalardan muafiyet yahut çifte vatandaşlık gibi talepler sayılmaktadır¹²². Tıpkı kendi kendini yönetme hakkında olduğu gibi bu hakların da geçici olması beklenmez, zira kültürel çeşitlilik sona ermesi gereken bir husus değildir. Bu taleplerin amacı, hakkın yararlanıcılarının toplumun ekonomik ve siyasal kurumlarında başarılı olmalarının önündeki engellerin kalkarak kendilerini ifade edebilmelerinin önünün açılmasıdır¹²³.

Bu üç grup ve grup hakları arasındaki önemli bir ayrıma dikkat çekmek gereklidir. Temsil ve çokkültürlülük hakları geniş anlamda içinde bulunduğu siyasi topluluğu verili olarak kabul ederek ona dahil olma amacını taşır. Farklılıkların tanınması ve onlara alan açılması da bu dahil olmayı kolaylaştırıcı bir işlev üstlenecektir. Buna karşılık kendi kendini yönetme hakkı siyasi toplulukla bağlarını zayıflatma amacını taşımakta, onun otoritesini ve kalıcılığını sorgulamaya açmaktadır. Bu bakımdan kendi kendini yönetme hakkının farklılaştırılmış vatandaşlığın en eksiksiz örneği olduğu zira bu hakkın kullanımının halkı her biri kendi siyasi topluluğunu haiz ayrı halklara böleceği ifade edilir. Bu görünümüyle

¹²¹ Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 211.

¹²² Bu bağlamda belirtmek yerinde olacaktır ki, hukuk alanında çifte vatandaşlığa cevaz verilmesi yoğun göç alan ülkelerde dahi yalnızca birkaç örneğin görüldüğü bir uygulamadır. Genel eğilim, göçmenlere ve ailelerine vatandaşlık hakkının tanınmasının oldukça katmanlı ve uzun erimli bir prosedüre bağlanması ve bir çok örnekte bu halde bile mümkün kılınmamasıdır. Thomas Faist, “Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture”, *Ethnic and Racial Studies*, Cilt: 23, Sayı:2, 2000, s. 192.

¹²³ Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 211-212.

farklılaştırılmış vatandaşlığın, hakkındaki tedirginlikleri haklı çıkaracak biçimde bütünleştirici bir rol üstlenmeyerek aksine bir tür çifte vatandaşlığa ve bu bağlamda ortaya çıkabilecek potansiyel ihtilaflara yol açabileceği anlaşılmaktadır¹²⁴.

Çokkültürcülük ideolojisi ortaya çıktığı şekliyle komüniter yaklaşımın bir ürünüdür ve ulus devlet düzenini korumaya yönelik bir yaklaşıma sahiptir. Bu yaklaşım uyarınca, toplumsal eşitsizlikler, dışlanma, ayrımcılık ve diğer sınıfsal farklılıklar kültürel farklılıklara indirgenerek, özellikle etnik azınlıkların yalnızca folklorik açıdan kabul edilmesi ve dolayısıyla maruz kalınan toplumsal eşitsizliğin yok sayılmasının mümkün kılındığı ileri sürülür¹²⁵. Bu çıkarımı destekleyen bir görüşe göre çokkültürcülük ideolojisi, toplumsal eşitsizlikleri kültürel farklılıkların bir sonucu olarak göstermeyi amaçlamaktadır¹²⁶. Çokkültürcülüğe eleştirel bakan bu yaklaşımların isabetle belirttiği üzere, sınıf dışındaki kimliklerin canlandırılması belirli bazı gerçek nedenleri ihtiva etmekle beraber, sınıf mücadelesini önlemek üzere kapitalizm tarafından desteklenen ulus-altı kültürel kimlikler bazlı mikro politikalar ile yeni bir feodalizm inşasına ön ayak olmaktadır¹²⁷.

Kültürleri, birbirleriyle ilişkisiz apayrı alanlar olarak değerlendiren çokkültürcülük ideolojisi uyarınca kültürler kendi içlerinde bir bütün olup, değişmeyen yapılardır. Kültürün, etnik gruplara ait birer meta olarak algılanması ve etnik azınlık kültürlerinin folklorik niteliklerinin ön plana çıkarılması bir bakıma o kültürleri diğerlerinin gözünde daha da ötekileştirmekte ve adeta “egzotik” kılmaktadır. Bu bağlamda egzotikleştirilerek dışlanan gruplar ilgiye ve korunmaya muhtaç olarak algılanacak ve azınlık olmayanların “üstün sadakat ve hoşgörüsüne” tabii olmalarını gerektiren bir iktidar ilişkisi ortaya çıkacaktır. Bu anlamda,

¹²⁴ Richard Vernon, “The Federal Citizen”, **Perspectives on Canadian Federalism**, haz. R. D. Olling, M. Westmacott, Scarborough, Prentice-Hall, 1988’den aktaran Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 212. 214-215. Bu bağlamda belirtmek yerinde olacaktır ki, hukuk alanında çifte vatandaşlığa cevaz verilmesi yoğun göç alan ülkelerde dahi yalnızca birkaç örneğin görüldüğü bir uygulamadır. Genel eğilim, göçmenlere ve ailelerine vatandaşlık hakkının tanınmasının oldukça katmanlı ve uzun erimli bir prosedüre bağlanması ve bir çok örnekte bu halde bile mümkün kılınmamasıdır. Thomas Faist, “Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture”, **Ethnic and Racial Studies**, Cilt: 23, Sayı:2, 2000, s. 192.

¹²⁵ Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 116.

¹²⁶ Aleksandra Alund, Carl Ulrik Schierup, **Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society**, Aldershot, Avebury, 1991, s. 139.

¹²⁷ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 76.

demokratik ve çoğulcu olarak lanse edilen çokkültürcülük ideolojisi çoğunluğu azınlık karşısında ayrıcalıklı ve üstün bir konuma yerleştirmektedir¹²⁸.

Bu değerlendirmeler ışığında çokkültürcülüğün açmazlarından birinin, tüm sınıfsal farklılıkların kültürel farklılığa indirgenmesi ve toplumsal eşitsizliklerin üstünün örtülmesi tehlikesi, bir diğerinin ise azınlık kültürlerinin “egzotikleştirilmesi” yolu ile ötekileştirmenin perçinlenerek azınlık ile çoğunluk arasında bir iktidar ilişkisine yol açması olduğunu söylemek mümkündür.

Çokkültürcülüğe getirilen bir diğer eleştiri ise bu yaklaşımın bireylere kendilerini kültürel olarak özgürce ifade etme alanı tanıyıp algısını oluşturup bireylerin siyasal ve ekonomik alanlardaki üretim ve bölüşüm ilişkilerinde bir değişime gitme yönündeki potansiyel taleplerinin önünü alması üzerinden gelmektedir. Görünen odur ki bugün özellikle etnik azınlıklar, çoğunluk karşısında siyasal mücadele yerine kültürel mücadeleye öncelik vermektedir¹²⁹.

Çağdaş vatandaşlık tartışmalarında özellikle altını çizdiğimiz yaklaşımlar arasında bir karşılaştırma yaptığımızda şu sonuca ulaşmak mümkündür: Liberal komüniter yaklaşımın temsilcilerinden olan Kymlicka, çeşitliliğin biraradalığının liberal bir düzende mevcut olabileceğini savunur. Farklılıkların korunması ile birlikte bütün farklı unsurların tabi olacakları kamusal alanın sınırlarının belirginleşmesi gerekliliğini savunan bu yaklaşımı “çeşitlilik içinde birlik” (*unity in diversity*) olarak ifade etmek mümkündür. Buna karşılık Young gibi sol komüniter görüşü savunanlar ise azınlıkların, dışlananların ve sömürülenlerin kendi farklılıklarını kamusal alana taşımaları için bazı ayrıcalıklar tanınması gerektiğini dile getirir. Bu görüş, “farklılıklar içinde birliktelik” (*together in difference*) olarak adlandırılır. Bu iki görüşün yanı sıra hem liberal hem sol komüniter yaklaşımların parçalanmayı, klientalizmi ve kültürelizmi beraberinde getireceği düşüncesinden yola çıkarak farklılıklar üzerinden politika üretmenin doğru olmadığını savunan görüşten de bahsetmek yerinde olacaktır. Kuralı belirleyenin azınlıkların imtiyazlı statüleri değil

¹²⁸ John Russon, “Heidegger, Hegel and Ethnicity: The Ritual Basis of Self-Identity”, **The Southern Journal of Philosophy**, Sayı: 33, 1995, s. 524’ten aktaran; Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 106

¹²⁹ Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 119-120.

ve fakat çoğunluğun mutlak egemenliği olması gerektiği yönündeki bu yaklaşım¹³⁰ “farklılıkların üzerindeki birlik” (unity over diversity) olarak işaret edilir. Azınlıkları çoğunluğun hoşgörüsüne bırakan ve özellikle 11 Eylül saldırısından itibaren meşruluk kazanan bu anlayış, azınlıklara ve farklılıklara ulusal güvenliği tehdit eden unsurlar olarak işaret etmektedir¹³¹.

3. Vatandaşlık Erdemi

Vatandaşlık erdemi, liberal bir demokrasinin, erdemli vatandaşların varlığına özellikle ihtiyaç duyulmaksızın, kuvvetler ayrılığı sisteminin yaratacağı denetim ve denge yardımıyla güvence altına alınacağı inancı sebebiyle klasik liberaller tarafından uzunca bir süre göz ardı edilebilir bulunmuştur. Öngörü şöyledir ki, her bir kişi kendi çıkarı peşinde koşsa dahi bir özel çıkar kümesi, diğer bir özel çıkar kümesini dengeleyecektir. Ancak bu dengelemeyi sağlamaya yönelik prosedürel-kurumsal mekanizmaların yetersiz kalmakta olduğu ve bir düzeyde vatandaşlık erdemi ve kolektif ruha sahip olmanın gerekliliği kendini göstermiştir¹³². Liberal toplumlarda vatandaşlık erdemine sahip olma potansiyelinde ciddi bir gerileme yaşandığına dair endişenin arttığını gözlemlemek mümkündür¹³³.

Vatandaşlık erdemi hususunda değinilmesi gereken ilk görüş, Yurttaş Temelli Cumhuriyetçiliktir. Büyük ölçüde Machiavelli ve Rousseau’dan ilham alan ve aşırı katılımcı bir görüşü ifade eden bu geleneği katılımcılık yanlısı diğer duruşlardan ayıran husus, siyasal katılımın katılımcının kendisi bakımından barındırdığı içsel değer üzerine yapılan vurgudur. Zira bu görüş uyarınca siyasal yaşam, aile, iş hayatı ve diğer özel zevklerden üstün olup, insanların yaşamının merkezini işgal

¹³⁰ Brian Barry, **Culture and Equality**, Cambridge, Harvard University Press, 2001’den aktaran Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 122.

¹³¹ Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, s. 121-122.

¹³² Macedo, **Liberal Virtues: Citizenship, Virtue and Community**, s. 138-139’dan aktaran Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 194.

¹³³ Micheal Walzer, “The Civil Society Argument”, **Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship and Community**, haz. Chantal Mouffe, Londra, Routledge, 1992, s. 90.

etmelidir¹³⁴. Yurttaş Temelli Cumhuriyetçiliğin, vatandaş erdemi arayışına tanık olunan günümüzde işlerlik kazanmasının zorluğunu ifade eden görüş, artık siyasette haz aramadığımızı zira kişisel ve sosyal yaşamımızın çok daha zengin olduğunu, boş vakit etkinliklerinin ve tüketim biçimlerinin çeşitlendiğini ileri sürmektedir¹³⁵.

Yeni Sağ politikalara ilişkin yaptığımız açıklamalar ışığında, piyasanın bir “erdem okulu” olarak görüldüğünü belirtebiliriz. Bu görüşe eleştiri yönelten sol görüşün önerisi, aktif vatandaşlığın yükselişe geçmesinin yolu olarak devlet iktidarının yerel demokratik kurumlara ve bölge meclislerine yaymak suretiyle vatandaşların yetkilendirilmesidir. Bu sayede yaratılması beklenen katılım etkinliğinin bireylerin ufkunu genişleteceği, kişisel çıkarlarının ötesindeki çıkarları tanımlarını sağlayacağı, kamusal meselelerin asıl önem verilmesi gereken meseleler olduğunun farkına varmalarına yol açacağı düşünülmektedir¹³⁶. Kolektif karar almanın eğitici işlevine olması gerektiğinden fazla anlam yüklendiği ve bunun iyimser bir tavır olduğu yönünde görüşler mevcuttur. Sol görüşün vatandaşlık erdemi üzerine işlevli politikalar üretememiş olmasına dair getirilen bir başka yorum ise sol perspektiften vatandaşlığa yöneltilen ilginin bir burjuva ideolojisinin bir yansıması olduğu gerekçesiyle konu üzerinde fikir yürütmenin uygun olmayacağıdır¹³⁷.

Komüniter düşüncede 1980’lerde üzerinde sıkça konuşulmaya başlanan “sivil toplum kuramcıları”ndan bahsetmek, vatandaşlık erdemi için farklı bir yöne işaret etmelerinden ötürü yerinde olacaktır. Sivil toplum kuramcılarına göre, vatandaşlık erdemi bakımından ne piyasa ne de siyasal katılımın yeterli olacaktır. Bunun yerine karşılıklı yükümlülüklerin erdemi, kilise, aile, sendika, etnik temelli dernek, kooperatif, semt derneği, kadın destek grubu, çevre örgütü gibi gönüllü sivil toplum örgütlerinde öğrenilebilir¹³⁸. Bu grupların önemli bir özelliği, gönüllülük esasına

¹³⁴ Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 197.

¹³⁵ Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 198.

¹³⁶ Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 196; Adrian Oldfield, “Vatandaşlık: Doğal Olmayan Bir Pratik mi?”, **Vatandaşlığın Dönüşümü**, haz. Ayşe Kadioğlu, çev. Can Cemgil, İstanbul, Metis Yayınları, s. 92-107, s. 101-105.

¹³⁷ Mead, **Beyond Entitlement: The Social Obligation of Citizenship**, s. 247; G. Andrews, **Citizenship**, Londra, Lawrence & Wishart, 1991, s. 13.

¹³⁸ Walzer, “The Civil Society Argument”, s. 104.

dayanmalarıdır. Bunun bir sonucu olarak sorumluluklara riayet etmemenin yaptırımını ceza değil ve fakat onaylanmamadır. Mevzubahis onaylamama kişinin değer verdiği kişilerden, örneğin aile üyeleri, arkadaşlar yahut meslektaşlardan geleceği için birçok halde devletin vereceği kişisel olmayan bir cezadan daha güçlü bir motivasyon sağlayacaktır. Bu tür sivil toplum gruplarının, karşılıklı yükümlülük ve vatandaşlık erdemi için gerekli olan özdenetimi öğrenmenin en iyi aracı olduğunu ifade edilmiştir¹³⁹.

Kymlicka, sivil toplumun vatandaşlık erdeminin kaynağı olduğu fikrine temkinli yaklaşmasını, bu iddianın ampirik bir iddia olması ve doğruluğunun tartışmalı olmasına bağlar. Zira bu tür gruplara katılmak vatandaşa toplumun merkezine katılmayı öğretmekten ziyade uzaklaştırma tehlikesini de barındırır. Örnek olarak, dini gruplar çoğunlukla otoriteye itaat etmeyi ve diğer inançlara karşı hoşgörüsüzlüğü telkin ederken, etnik gruplar diğer etnik gruplara karşı önyargıyı öğretmekte, aile ise çoğu halde kadınlar üzerinde erkek tahakkümünü aşılabilmektedir¹⁴⁰.

Walzer, sivil toplum kuruluşlarının hali hazırdaki durumlarıyla, etkinlikleri dar bir çerçeveye hapsedilmiş ve genellikle tek bir davaya adanmış olduklarını ve bunların vatandaşlık ilkeleri ışığında reforma tabi tutulması gerektiğini ifade eder. Bu bakımdan savunduğu görüşü “eleştirel dernekçilik” olarak adlandırır¹⁴¹. Bu görüşün eleştirmenleri, bu tür bir reform girişiminin tahmin edilenden ileri gidebileceğini, sivil toplum kuruluşlarına toptan bir müdahalenin önünün açılabileceğini belirtirler. Vatandaşlık erdeminin öğrenilebileceği yerler olarak nitelendirilmelerinin nedeni baskıdan uzak ve gönüllü yapılar olmaları iken, bu grupları demokratikleştirmek adına yeniden yapılandırmanın bu özelliklerin altını oyabileceğinden endişe edilmektedir¹⁴². Bir diğer yandan, bu kurumların vatandaşlık erdeminin öğretme potansiyeli kabul edilse dahi, varlık amaçlarının bu olmadığı çok açıktır¹⁴³.

¹³⁹ Mary Ann Glendon, **Rights Talk: The Impoverishment of Political Discourse**, New York, Free Press, 1991, s. 109.

¹⁴⁰ Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s.200; Susan Moller Okin, “Women, Equality and Citizenship”, **Queen’s Quarterly**, Sayı: 99, 1992, s. 56-71, s. 65.

¹⁴¹ Walzer, “The Civil Society Argument”, 106-107.

¹⁴² Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 200.

Bu bahse benzer biçimde ele alınabilecek bir başka husus maternal vatandaşlık anlayışının sorumluluk ve erdemlerin öğrenilebileceği alan olarak anneliği işaret etmesidir. Bu görüşün savunucuları anneliğin kadınlara öğrettiği zayıfları koruma sorumluluğu, siyasal yaşam bakımından kılavuz niteliğindedir. Anneliğin muhafaza etmeye yönelik tavırlarının özellikle savaş ve çevre konularında direkt görünümüleri olduğunu iddia edenlere¹⁴⁴ karşı, anneliğin davranış kalıplarının aktif vatandaşlık, eşitlikçilik ve özgürlük gibi demokratik değerleri teşvik ettiğine dair bir içerimi olmadığı ifade edilir¹⁴⁵.

Vatandaşlık erdemine ilişkin son olarak inceleyeceğimiz liberal erdem kuramı, ilk bakışta liberallerin haklar ile sorumluluklar arasındaki dengeyi gözetememelerine yönelik eleştiriler sebebiyle önyargı yaratabilmektedir. Zira liberal kuramcılar özellikle 1970 ve 1980’lerde yürütülen vatandaşlık tartışmalarında yalnızca haklara ve hakların güvence altına alınmasına odaklanmış, sorumluluk alanına neredeyse hiç ilgi göstermemişlerdir. Buna karşılık Kymlicka vatandaşlık erdemi üzerine yapılan çalışmalar arasında liberal kuramcılarının önemli katkıları olduğunu ileri sürmektedir. Buna örnek olarak William Galston’ın sorumlu vatandaşlık için gerekli olan erdemler bakımından yaptığı dörtlü ayrım gösterilebilir. Buna göre genel erdemler olarak ifade edilen birinci grupta medeni cesaret, yasalara saygılı olma ve sadakat; sosyal erdemler arasında bağımsızlık ve açık görüşlülük; ekonomik erdemler olarak iş etiği, kişisel hazları erteleyebilme kapasitesi, ekonomik ve teknolojik gelişmelere uyum sağlayabilme; son olarak zikredilen siyasal erdemler arasında ise başkalarının haklarına saygı gösterme, yalnızca karşılanabilecek olanı talep etme kabiliyeti, makam sahiplerinin performansını değerlendirebilme ve kamusal tartışmalara girme istekliliği sayılmıştır¹⁴⁶. Kymlicka, otoriteyi sorgulama ve kamusal tartışmaya girme istekliliği kalemlerini liberal erdem kuramının ayırt

¹⁴³ İzci grupları gibi vatandaşlığı teşvik etmek için tasarlanmış bazı istisnai oluşumlar bu genellemenin dışında tutulmaktadır. Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 201.

¹⁴⁴ Jean B. Elshtain, **Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought**, Princeton, Princeton University Press, 1981, s. 349-353.

¹⁴⁵ Mary G. Dietz, “Citizenship with a Feminist Face: The Problem with Maternal Thinking”, **Political Theory**, Sayı: 13, 1985, s. 19-35, 30.

¹⁴⁶ William Galston, **Liberal Purposes: Goods, Virtues and Duties in the Liberal State**, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 221-224’ten aktaran Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 202.

edici yönü olarak işaret etmiştir. Özellikle kamusal tartışmalara katılma istekliliğinin yalnızca siyasete katılma arzusu barındırma yahut görüş açıklamayı işaret etmediğini ve fakat çeşitliliğin yoğun biçimde gözlemlendiği liberal toplumlarda, “tuhaf ve hatta çirkin” olarak nitelendirilebilecek fikirlerin dahi ciddiyetle dinlenmesi yönündeki istekliliği anlatmakta olduğunu ifade eder¹⁴⁷.

Öncesinde incelediğimiz görüşlerin aksine liberal erdem kuramı erdemlerin öğrenileceği yerin piyasa, aile yahut sivil toplumun aksine eğitim sistemi olduğunu savunur. Zira okullar öğrencilere eleştirel akıl yürütme ile kamusal makuliyetin tanımlanmasını öğretecek ve ahlaki perspektif edindirecek kurumlar olarak tahayyül edilmektedir. Başka bir deyişle çocuklar okulda hem otoriteye uyumlu davranmayı hem de otorite hakkında eleştirel düşünce üretebilmeyi öğrenmelidir. Okullar bu işlevlerini yalnızca müfredatlarıyla değil ve fakat aynı zamanda farklı ırk, etnik grup, din gibi hususlara mensup öğrencilerin aynı sınıflarda oturması, söz almadan önce parmak kaldırması, ödevlerini zamanında teslim etmesi, oynadığı oyunlarda kazanabileceği gibi kaybedebileceğini de öğrenmesi gibi yollarla yerine getirir¹⁴⁸.

Vatandaşlık sorumluluğuna ilişkin erdemin nasıl edinileceğine dair tartışılan görüşlerin bir parça bulanık olduğunu gözlemlemek mümkündür. Sunulan mütevazı öneriler işlerlik kazanmaya çok müsait görünmemekte, radikal teklifler öne sürülmemektedir. Kymlicka, daha net bir görüş için ileri sürülebilecek politikalar olarak, yardımseverlik yasalarını, oy vermenin zorunlu tutulmasını, zorunlu askerlik olmayan ülkeler için bu uygulamayı getirilmesini zikreder¹⁴⁹. Bu ve benzeri somut önerilerin tartışmaya açılması, vatandaşlık erdemi açısından bir ihtiyacın baş gösterdiği gözlemlenen günümüz demokrasilerinde daha işlevli olacak gibi görünmektedir.

¹⁴⁷ Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 202-203.

¹⁴⁸ Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 203-204, dn: 19; Amy Gutmann, *Democratic Education*, Princeton, Princeton University Press, 1987, s. 51, 53.

¹⁴⁹ Kymlicka, Norman, “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 206.

SONUÇ

Çalışmanın ilk bölümü, esas odaklandığı 19. Yüzyıl ile bugün arasındaki tarihsel kesitten öncesine, spesifik olarak Antik Yunan polisi ile ulus devletin doğuşunu temsil eden Fransız Devrimi arasındaki sürecin incelenmesine hasredilmiştir. Her ne kadar bizim yoğunlaştığımız dönüşüm ulus devlet vatandaşlığı ile başlıyor olsa da, kavramın bunun öncesinde ihtiva ettiği anlam ve bu anlamda cereyan eden değişimlerin irdelenmesi gereklilik oluşturmaktadır.

“Tarihsel Perspektif” başlıklı birinci bölümün ilk alt başlığında Antik Yunan ve Roma vatandaşlığı üzerinde durulmaktadır. Vatandaşlığın ilk kez tarih sahnesine çıktığı Antik Yunan’da kavramın izlerini sürmeye başlamadan önce bugünün toplumundan oldukça farklı bir yapıyı haiz olan Antik Yunan’ın toplum yapısına genel bir bakış oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu kısımda Antik Yunan’daki temel yapılanmayı ifade eden aile, aile mülkünde yer alan aile ocağı ile bu aile ocağının dini ve tanrıları hususları değerlendirilmiştir. Dinsel düşüncenin farklılaşması ile insan topluluklarının birbirleri ile iletişimleri artmış, aileler *ortak atalı klanları*, ortak atalı klanlar *tribüleri*, tribüler de *polisleri* oluşturmuştur. Polisin oluşumu ile birlikte polis, Antik Yunan halkının, özel ve kamu hayatını inşa ettiği kurum olmuştur. Bu bağlamda vatandaş, polis dinine tapınan kişiyi, yabancı ise bu tapınmaya erişimi olmayan ve polisin tanrıları tarafından korunmayan kişiyi ifade edecektir. Dini unsurlar üzerinden tanımlanan ve beraberinde siyasi hakları da getiren vatandaşlık Antik Yunan özelinde bir kente aidiyeti işaret etmektedir.

Antik Yunan Vatandaşlığı öncelikle Sparta ve ardından Atina şehir devletleri bakımından ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Vatandaşlık kavramının ilk nüvelerini bulduğumuz Sparta polisinde vatandaşlar tüm medeni ve siyasi hakları haiz olan seçkin-asker sınıftan oluşmaktadır. Sparta hukukunun yabancılar bakımından oldukça katı olduğu, yabancılara tanınmayan haklar ve hatta polisi ziyaretlerine getirilen kısıtlamalar bağlamında açıklanmaya çalışılmıştır. En mühim vatandaşlık görevlerinden olan polisin savunulması ödevini yerine getirebilmek adına Sparta vatandaşları küçük yaşlardan itibaren oldukça sıkı bir eğitime tabi tutulmaktadır.

Vatandaşlar, yabancılar ve köleler şeklinde bir örgütlenme biçimine sahip olan Atina şehir devletinin vatandaşlık anlayışına geldiğimizde askerliğin yine vatandaşlığın mütemmim cüz'ü olarak algılandığını ve vatandaşlık statüsünün ancak askerliğin tamamlanması ile elde edilebildiğini gözlemlemek mümkündür. Vatandaşlığa kabul prosedürü oldukça katmanlı bir sürece tekabül eder. Atina demokrasisinin temel özelliği olarak, tüm vatandaşlar meclislere bizzat katılmakta, bu hem bir hak hem de bir ödev olarak algılanmaktadır.

Atina vatandaşlığı bakımından dönüm noktalarından biri Solon tarafından gerçekleştirilen değişikliklerdir. Genel itibariyle vatandaşları servetlerine göre sınıflandırması ve bu sınıflandırmanın varlık üzerine kurulu yeni bir toplumsal ayrım aracılığı ile kalıtsal din üzerine kurulu olan eski ayrıcalıkları bertaraf etmeye ilişkin etkisi üzerinde durulmuştur. Solon'un vatandaşlık bakımından getirdiği değişiklikler, tarih boyunca birçok kez örneğini göreceğimiz şekilde vatandaşlık ile mülkiyet arasında bir ilişkiyi ihtiva etmektedir. Atina vatandaşlığı bakımından önem arz eden bir diğer isim olan Kleisthenes, Solon'un ayrımının ötesine geçerek daha karmaşık bir bölünme öngörmüştür. Bu bölünme vatandaşları öncesinde olduğu gibi doğum yerine göre değil, ikamet ettiği yere göre sınıflandırmaktadır. Bu reform ile kent meclisinin üye sayısı artırılmış, başka bir ifadeyle kent yönetimi daha fazla kişi tarafından paylaşılacak şekilde insanlar bir araya getirilmiştir. Atina vatandaşlığı bağlamında üzerinde durulan son isim Perikles ve onun ünlü "Cenaze Söylevi" olmuştur. Bu konuşmanın önemi, Atina vatandaşlığının kamusal yaşama dahil olmaya attettiği anlamın en billur haliyle gözler önüne seriliyor oluşudur.

Roma vatandaşlığının masaya yatırdığımız bölümün başında Antik Yunan vatandaşlığı ile aradaki farklar üzerinde durulmuş, Roma'da vatandaşlık anlayışının içeriği belirlenmeye çalışılmıştır. Roma vatandaşlığının kişilere sağladığı statünün ana görünümü, vatandaşların kamu ve özel alanda Roma Hukuku'nun koruması altında olmalarında karşımıza çıkmaktadır. Antik Yunan'daki gibi bir yaşam biçimi olmaktan ziyade Roma vatandaşlığı geçerli bir hukuki statüyü haiz olma anlamını taşır. Bu koruma aynı zamanda vatandaşlara belirli bazı yükümlülükler yüklemekte, bu yükümlülüklerin başında ise askerlik ve vergi ödeme yükümlülüğü gelmektedir. Tarihsel izlek içerisinde Roma vatandaşlığının hızla yayılmaya başladığı

gözlemlenebilmekte fakat tanınan vatandaşlık statüsü her zaman tam teşekküllü bir haklar demetine karşılık gelmemektedir. Yarı-vatandaşlık olarak ifade edilebilecek bu vatandaşlık türü ile Roma topraklarına dâhil edilen birçok yerin sakinlerine “*civitas sine suffragio*” yani oy hakkı ve seçilme hakkı olmaksızın vatandaşlık statüsü tanınmıştır. Bu statüye sahip olan yarı-vatandaşlar, tam vatandaşların kamusal alanda yararlandığı hakları tatbik edemez. Bu uygulama sonucunda ortaya iki düzeyli bir vatandaşlık yorumu ortaya çıkmıştır: hem katılım hem statüyü içeren vatandaşlık ile yalnızca statüden ibaret olan vatandaşlık. Dolayısıyla “aktif vatandaşların” yanı sıra siyasal haklarından yoksun ve fakat medeni hakları haiz bir yeni vatandaş grubu yaratılmıştır. M.S. 212 yılında uygulamaya konan Caracalla Fermanı ile vatandaşlık statüsü imparatorluk dâhilindeki tüm özgür kişilere tanınacak şekilde yaygınlaştırılmıştır. Bu değişiklik ile birlikte Roma vatandaşlığının bir ayrıcalık olarak kabul edilen yönü oldukça aşınmış ve Roma vatandaşlarıyla vatandaş olmayanlar arasındaki farklar azalmıştır.

Birinci bölümün ikinci alt başlığı ortaçağda vatandaşlık kurumunun vaziyetine odaklanmaktadır. Burada asıl üzerinde durulan husus ortaçağın parçalı iktidar yapısının vatandaşlık kurumunun öneminin azalmasına ve imparatorluk vatandaşlığından kent vatandaşlığına dönüşün gerçekleştiğine yapılan vurgudur. Vatandaşlık düşünce ve pratiğinin silik biçimde mevcudiyetini sürdürdüğü ortaçağ siyasal ve toplumsal yapısında yerel yönetimler ve kilise etkinliğini artırmış ve iktidar daha ziyade kişisel bir niteliğe bürünmüştür. Büyük ölçüde feodal beyler ile serfler arasında cereyan eden vatandaşlık ilişkisini incelerken Aquinalı Thomas, Padova'lı Marsilius ve Bartolus gibi isimlerin düşüncelerine başvurulmuştur. Ortaçağda vatandaşlığın en büyük önem arz ettiği yer olan İtalyan kent devletleri ve lonca sistemi üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Ortaçağın sonlarına doğru gücünü artıran tüccar sınıfı ile kentleşme bahislerinin vatandaşlık hususunda yol açacağı değişimlere işaret edilmiştir.

Birinci bölümün son başlığı olan “Ulus Devlete Doğru” kısmında öncelikle ulus devletlin nüvelerini gözlemlemeye başladığımız ve ortaçağın sonlarına tekabül eden dönem değerlendirilmiştir. Feodal tabiiyet bağlarının değişmesine yol açan mutlak monarşilerin ortaya çıkışı, yerel tiranların baskılarından merkezi güçle işbirliği yapan

burjuva sınıfının çabasıyla gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle demokratik olmayan ulus devletin tarih sahnesine çıkması mutlak monarşilerin yükselişiyle olmuştur. Bu dönem içinde cereyan eden iç savaşlar ve Otuz Yıl Savaşları üzerinde durulmuş, bu savaşların sonunda imzalanan ve ulus devlet bakımından oldukça önem arz eden Vestfalya Barışı değerlendirilmiştir. Ortaçağın parçalı yerel yönetimlerinden mutlak monarşilerin güçlü merkezi yapısına geçişin vatandaşlık kurumu üzerinde doğurduğu etki ve değişiklikler incelenirken tebaa ile vatandaş arasındaki ayrımlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Egemenlik bağlamında gerçekleşen değişimleri anlamlandırabilmek adına Thomas Hobbes, Jean Bodin, Samuel von Pufendorf, John Locke ve Jean Jacques Rousseau'nun konuya ilişkin görüşlerine başvurulmuştur.

Modern demokratik dönemin resmi açılışı olarak kabul edilen ve yazılı belgelerinin varsayımsal olarak kabul edilen toplum sözleşmelerinin somut bir görünümü olduğu varsayılan 1776 Amerikan ve 1789 Fransız devrimleri çalışmanın bir sonraki durağını ve birinci bölümün son alt başlığını oluşturmuştur.

Amerikan kolonilerinin “temsil olmadan vergi olmaz” düsturu ile İngiltere'nin yeni vergiler tesis etmesini reddetmeleri ve 1776-1787 yılları arasında kendi anayasalarını ve hak bildirilerini yayınlamaları, İngiliz parlamentosunun değil halkın egemenliğinin geçerli olacağı Amerika Birleşik Devletlerinin kurulmasına ve koloni halkının Amerikan vatandaşına dönüşmesine yol açmıştır. Bu anlatıda Amerikan vatandaşlığının, söz konusu dönem için hem vatandaşlığın kendisinin hem de dil, kültür, ırk, doğum yeri gibi hususlardaki benzerliğin değil farklılığın kural olduğu Amerikalılığın muğlâklığından ötürü tanımlanması zor bir kurum olduğuna değinilmiştir.

Kişileri monarşinin tebaasından vatandaş statüsüne getiren ve Eski Rejim'in, başka bir ifadeyle aristokrasinin unvanlarını kaldıran Fransız Devrimi'nin incelenmesine, devrim sonrası rejimin üzerinde yükseldiği Eski Rejim'in karakteristiğini ortaya koyarak başlanmıştır. Bu konu üzerinde değerlendirmede bulunurken Emmanuel Joseph Sieyes'in “Üçüncü Sınıf Nedir?” başlıklı eserine başvurmak kaçınılmaz olmuştur. Zira Sieyes hem Eski Rejim'i tasvir etmekte hem de devrimin önde gelen isimlerinden olması sebebiyle devrime ilişkin ilk ağızdan değerlendirmelerini sunmaktadır. Fransız Devrimi'nin yükselmekte olan ulus devlet

sistemi için bir model oluşturması üzerinde durulmuş, özellikle Napoleon Bonaparte’a ve “yurttaş-ordu” oluşumuna, çalışmanın konusu olan vatandaşlık bakımından ayrıca önem atfedilmiştir.

Çalışmanın ikinci ana başlığı “Ulus (Devlet) ve ötesi” olarak formüle edilmiştir. Zira bu başlık altında sırayla ulus, ulus devlet ve ulus devlet ötesi kavramları mercek altına alınmıştır. Tez başlığında zikredilen 19. yüzyıl ibaresi esasında vatandaşlığın modern anlamına kavuştuğu ulus devlet vatandaşlığını ve sonrasını ifade etmekte olduğundan çalışmanın asıl odaklandığı kırılmanın cereyan edeceği tarihsel kesit bu bölümde sunulmaya çalışılmıştır. Ulus ve ulus devlet kavramlarının vatandaşlık açısından taşıdığı bu önem, bu konuların mercek altına alındığı bölümün diğer iki bölümden daha hacimli olması sonucunu doğurmuştur.

Daha önce de belirttiğimiz üzere bölüme önce ulus kavramını incelemekle başlamış bulunmaktayız. Bunu yaparken önce ulus kavramı ile birlikte sıkça kullanılacak olan ve halk tipleri olarak adlandırdığımız ırk ve etnik grubu betimlemeye ve ulustan farklarını ortaya koymaya çalıştık. Ulusun tarihsel gelişimi üzerinde durmak ve ulus kavramının nvelerinden bahsettiğimiz Birinci Bölüm’deki tarihsel izleği sürdürmek bir sonraki adımıımızı oluşturmaktadır. Bu konudaki incelemeye ulus (*natio*) kelimesinin etimolojik kökeninden yola çıkılarak başlanmış ve kelimenin Latince karşılığının kavram hakkında verdiği işaretler üzerinde durulmuştur. Kavramın tarihinde yapılan bu yolculukta ulus devletin nüvelerini veren ve kuvvetli merkezi yapılanmaları mevcut olan mutlak monarşiler bize bir işaret sunmaktadır. Zira tarihin bu kesitinden itibaren geri dönülemez bir uluslaşma eşiğinden geçildiği ifade edilmektedir. Fakat ulusun billurlaştığı nokta için bir referans vermek gerekecekse 1789 yılında Kraliyet Meclisi’nin Ulusal Meclis adını alarak bir yandan ulusun –grelide olsa- bir bütün olduğuna dair işaret oluşturması bir yandan da artık yasayı yapan egemenin ulus haline geldiğine dair veriyi sunması olarak alınmalıdır. Ulusun içeriğinin oluşturulmasına dair bu aşamada ite bir türdeşliği sağlamanın yanında dışa karşı farklılığın vurgulanması ve bu bağlamda “yabancı”nın tanımlanması hususlarının üzerinde durulmuştur.

Ulusla dair incelemimizin bir sonraki durağını konuya ilişkin teorik tartışmalara değinmek olmuştur. Bu hususa ilişkin çalışmada getirdiğimiz

sınırlandırma ulusun tanımlanmasında geliştirilen farklı yaklaşımlar ve ulusun modern bir kavram olup olmadığı hususlarının merkeze alınması ile gerçekleştirilmiştir. Ulusun ne’liği tartışmasında öne çıkan iki görüş objektif ve sübjektif ulus tanımlamalarıdır. Her iki yaklaşım için de ulusu meydana getiren insan grubunu birbirine bağlayan bir bağın varlığı bir ön kabul olmakla beraber iki yaklaşım arasındaki temel fark, ulusun mensuplarının arasındaki bu bağı oluşturanın ne olduğuna ilişkindir. Objektif ulus teorisine göre fertler birbirine somut, elle tutulur bağlarla bağlanmıştır. Bu somut unsurlar için dil, din, ırk, soy bağı, tarih birliği gibi bir liste verilebilir. Bu unsurlardan hangisinin daha fazla öne çıkacağı farklı uluslar için farklı tarihsel koşullarda değişkenlik gösterebilmektedir. Fakat söz konusu tüm bağlarda ortaklaşılmasına karşılık yine de tek bir ulus altında birleşmemiş insan gruplarının varlığı objektif ulus teorisi bakımından bazı soru işaretleri doğurmaktadır.

Buna karşılık sübjektif ulus yaklaşımı, mazi, hatıra, amaç, yaşanan ortak acılar, ortak başarılar, ortak amaç için verilmiş mücadeleler gibi manevi nitelikte olan, duygu ve düşüncelerin fertler arasındaki bağı oluşturduğunu iddia etmektedir. Bu yaklaşımın en bilinen temsilcisi olan ve konuya ilişkin değerlendirmelerini “Ulus Nedir?” isimli eserinde dile getiren kişi Ernest Renan’dır. Renan’ın “manevi ilke” olarak nitelendirdiği bu “ruh”, biri geçmiş, diğeri gelecek üzerinden şekillenen iki unsurun bir araya gelmesinden müteşekkildir. Bu unsurlardan ilki, “zengin bir hatıra mirası”nı haiz olma, ikincisi ise “birlikte yaşama arzusu”dur.

Ulusun tanımlanması sorununun ardından ulusun modern bir kavram olup olmaması hususu üzerine eğilinmiş, bu hususa ilişkin ulusun tarihdışılığını ve modernliğini savunan iki teze yer verilmiştir. Birbirine karşıt oluşturan bu iki tezin temel argümanlarını ifade etmeden önce şunun ortaya konulmasında fayda vardır: Ulusun tarihdışılığını varsaydığımızda ulusun, ulus devlete öngeldiğini kabul etmiş oluruz. Buna karşılık ulusu modern bir yapı olarak ele alırsak tam tersi şekilde önce ulus devletin ortaya çıkıp, ulusun bundan sonra geldiğini söylemiş oluruz. Birinci halde, ulus devlet yapılanmasının ulus için doğal bir yapılanma olması ve ulusun “siyasi bilincine” ermesi ile kendine ait bir siyasi yapılanma oluşturduğu, bir kabul olarak karşımıza çıkar. Ulusun modernliğini savunduğumuzda ise ulus devleti

oluşum aşamasında ulus temeline dayandırma zorunluluğu ortadan kalkacak ve hatta modernleşme sonucunda kaçınılmaz bir siyasi form olarak ortaya çıkacak olan ulus devlet, bir kez oluşumunu tamamladıktan sonra ulusu, kendisi için girdiği sosyolojik temel arayışı ile kurgulayacaktır.

Ulusun tarihdışılığı tezi çalışmalarının alt ayrımları, tarihsel süreklilik gösteren özneyi adlandırma üzerinden gerçekleşmektedir. Bu anlamda iki ana ayrımdan bahsedebilmek mümkündür. Bunların ilki “etnik grupların sürekliliği” unsurunu ön plana çıkaran çalışmalardır. Diğer grup altındaki çalışmalarda da etnik gruplar inceleme kapsamına alınmakta lakin asıl ağırlık “siyasi yapılanmaların sürekliliğine” verilmektedir. Süreklilik gösteren özneyi etnik grup olarak alan çalışmaların en belirgin özelliği ulus ile etnik grup arasında herhangi bir derecelendirmeye gitmemeleridir. Bu çalışmalar açısından somut düzlemde mevcut olan tek kategori etnik grup olup ulus, henüz gerçekleşmemiş düzeyde türdeş bir yapıyı işaret eden bir toplumsal oluşum olarak ele alınmaktadır. Ulusun tarihdışılığı tezinin ikinci ayağını oluşturan ve süreklilik öznesi olarak siyasi yapılanmaları referans alan görüşte de tıpkı bir önceki bahiste ulus ile etnik grup arasında bir derecelendirme farkı gözetilmemesi gibi, modern devlet öncesi siyasi yapılanmalar ile modern devlet biçimindeki yapılanma arasında bir derecelendirme kabul edilmemektedir. Ulusun tarihdışılığı tezini savunan görüşlerin ortak yanının, “etnisite” ile “ulus” arasında bir ayrıma gidilmemesi ve bunun sonucu olarak da ulusun ortaya çıkışına tanıklık etmiş bir tarihsel kesitin söz konusu olmaması olduğu söylenebilir. Bu sebeple bu çalışmalar için, herhangi bir etnik grubun tarihini gidilebilecek en eski tarih döneminden alarak günümüze getirmek mümkün kabul edilmiştir.

Ulusun modernliği tezine gelindiğinde, ulusların oluşumu açıkça belirli ve günümüze oldukça yakın döneme tekabül edecek bir aşamadan itibaren başlatılmaktadır. Ulusun modernliği tezini savunan çalışmalar iki ana gruba ayrılır: Birinci grubun ayırt edici özelliği, ulus biçiminin belirlediği toplumsal aşamanın ortaya çıkışındaki asıl etmenin ekonomide aranması gerektiğini savunurken diğer gruptaki çalışmalar, daha ziyade modern dönemde ortaya çıktığı düşünülen karmaşık bir sınıf ayrışması üzerinde durmaktadır.

Ulusun ortaya çıkışına zemin oluşturan gelişmelerin ekonomi alanında aranması gerektiğini ifade eden görüş, ulusun ortaya çıkışını endüstriyel topluma geçişin zorunlu bir sonucu olarak görür. Zira bu görüş uyarınca toplumların niteliklerini belirleyen etmen kendi kendilerini yeniden üretme biçimleri olduğuna işaret eder. Buna göre endüstriyel toplumdan önce mevcut olan tarım toplumunda yer alan, özel bir eğitim almaları gerekmeksizin, özel bir beceri gerektirmeyen tarımsal faaliyetleri yürüten yönetilenlerin kendilerini yeniden üretebilmeleri ve toplumsal devamlılığı sağlayabilmeleri görece kolaydır. Buna karşılık endüstriyel toplumda bireylerin, karmaşık ve belirli bir bilgi ve beceri birikimi isteyen faaliyetler üstlenmesi gerekir. Dolayısıyla her biri uzmanlaşmayı gerektiren bu faaliyetlerin icra edilebilmesi için asgari bir temel eğitim standardının varlığı zorunlu hale gelir. Bu sebeple endüstriyel toplumun kendi kendini yeniden üretebilmesi, toplumun mensuplarına bu asgari temel eğitimi sağlayacak bir sistem kurmasına bağlıdır. Bu tarzda bir sistemin ise ancak modern devlet örgütlenmesi içinde kurulabileceği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda standart eğitimi sağlamak üzere oluşturulan siyasi yapı kültürel türdeşliğin sağlanmasını hususunda da bir zorunluluk arz etmiş ve ulus mevzubahis kültürel türdeşliği ifade edecek şekilde ulusçuluk eliyle oluşturulmuş bir kurgu olarak karşımıza çıkmıştır.

Ulusun modernliği tezinin ikinci ayağını oluşturan çalışmalar da aslında ekonomik etmenlerden hareket etmekte fakat ilk gruptan farklı olarak ekonomik gelişmelerin toplumsal sınıflar üzerinden gösterdiği etkiyi ön plana çıkarmaktadır. Bu görüşün savunucularından öne çıkan iki isim olan Eric Hobsbawm ve Benedict Anderson'un görüşleri üzerinde durulmuş ve ulusun modernliği tezi Hobsbawm'ın "yaratılmış gelenekleri" ile Anderson'ın "hayali cemaat" değerlendirmeleri ile ayrıntılandırılmaya çalışılmıştır.

Bu iki karşıt tez bağlamında bir karma görüş sunan Anthony Smith, ulusların kökenine dair yaptığı çalışmalarda, modern ulus düşüncesi ile bunun selefi kabul edilebilecek etnik nitelikli toplumsal ilişki ve semboller arasında bir bağlantının varlığını kabul etmekle beraber, ulus ile etnik grup arasında bir ayrım gözetmekte, ulusun ortaya çıkışını belirli bir tarihsel aşamadan sonrasına atfetmektedir.

Çalışmanın bir sonraki başlığında ulusun unsurlarının incelenmesine geçilmiştir. Ulusun kurgusal unsurları literatürdeki yaygın kabule göre beş adet

unsuru işaret eder. Bunların dördünü içsel, birini dışsal unsur olarak nitelemek mümkündür. İçsel unsur deyimiyle ifade edilmek istenen, ulus kavramı kurgulanırken doğrudan kavrama içkin olduğu varsayılan unsurlar iken dışsal unsur, ulusun bünyesinde barındırmadığı hususu ortaya koyma yoluyla kavramı açıklayacaktır. İçsel unsurlar; dil, din, soy ve kültür, tarih birliği olarak sıralanırken dışsal unsur düşman imajı olarak işaret edilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde bu unsurlar ayrıntılı biçimde mercek altına alınmıştır. Kurgusal unsurların ardından zikredilen husus ulus devletin yapısal unsurları olarak ifade ettiğimiz ülkesel bütünlük ve siyasal bütünlük unsurlarıdır. Bu bahiste özellikle üzerinde durulacak hususlar sınır ve vatan kavramları olarak belirlenmiştir.

Ulus bahsini noktaladıktan sonra incelenmiş olan kavram ulus devlettir. Kurgu ve yapıları bakımından üç grup altında incelenebilen ulus devlet bakımından bu çalışma çerçevesinde, Amerika kıtasında somutlaşan ve yerli halkın soykırımla ortadan kaldırılıp yerine göçmen bir sınıfın yerleşmesiyle oluşturulan ulus devletler ile 20. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle sömürgecilikten sıyrılma hareketleri ile ortaya çıkmaya başlayan ulus devletler mercek altına alınmamış olup, diğer ulus devlet yapılarını öncelemiş ve onlar için model teşkil etmiş olması dolayısıyla Avrupa ve yakın çevresi merkezli ulus devlet kurgusu üzerinden inceleme yapılmıştır.

Ulus devletin incelemesine, Bodin, Suarez ve Hobbes'un konunun algılanışına getirdikleri yenilikler ışığında egemenliğin kişisellikten kurumsal niteliğe geçişi ve bu anlamda sürekliliği ile tarih sahnesine çıkan modern devletin izahı ile başlanmıştır. Bu anlamda iktidarın kurumsallaşması ve vatan kavramında meydana gelen değişiklikler ile feodal yükümlülüklerin kamusal yükümlülüklerle evirilişi üzerinde durulmuştur.

Ulus düşüncesinin kilit rol oynadığı modern devletin demokratik cumhuriyetlere dönüşmesi, yönetilenlerin siyaseten aktif vatandaşlara dönüşebilmesini sağlayan kültürel zemini sağlamıştır. Ulusa ait olma bilinci, birbirine yabancı kişileri bir dayanışma ilişkisi içerisine sokmuştur. Buradan hareketle ulus devletin iki önemli soruna bir kalemde çözüm getirdiğini söylemek mümkündür. Bunlar, yeni bir meşruluk temeli ve daha soyut bir sosyal entegrasyon biçimi şeklinde ifade edilebilir. Daha açık biçimde ifade etmek gerekirse yavaş yavaş hayata geçirilen demokratik katılım, vatandaşlığın yasalarla sağlanan dayanışma

yönüne yeni bir boyut kazandıracak, bununla birlikte devleti laik bir meşruiyet zeminine oturtacaktır. Bu biçimiyle devlet mensupluğu, siyasi egemenliğe katılacak vatandaşlardan müteşekkil bir üyeliğe dönüşecektir.

Ulus devletin incelenmesine uluslaştırma kavramıyla devam edilmiştir. Bunun nedeni, ulus devlet olgusunun, tüm siyasi iktidar yapılanmaları gibi, bir kavramsal kurguya göre şekillendirilme ihtiyacı duymasıdır. İdeal ulus devleti ifade eden bu kurgunun ifade ettiği ilke, devletin sınırlarının ulusun sınırlarıyla örtüşmesi olarak açıklanmaktadır. Bu ilke aynı zamanda bir meşruiyet zeminine de işaret ederek, meşru bir iktidarın ancak ulusal sınırlar içindeki bir devlet aracılığıyla kullanılacağı anlamına gelir. Kurgunun, olduğu gibi sosyal gerçekliğe aktarılması mümkün olmadığı gibi, olgu ile kurgu arasındaki bağın tümüyle koparılması da kurgunun sağladığı meşruiyet zeminini ortadan kaldıracağından mümkün değildir. Olgunun kurguya uydurulması sürecinde çeşitli vasıtalarla gerçekleştirilen faaliyetler “uluslaştırma” olarak ifade edilmektedir. Uluslaştırma faaliyetleri, türdeş olmayan bireyleri türdeş kılma ve bireyleri türdeş bir bütünün parçası olduklarına inandırma gayretini de ihtiva eder. Uluslaştırma araçları olarak saydığımız eğitim, zorunlu askerlik ve siyasi katılım unsurlarına kısaca değinildikten sonra uluslaştırmanın ulusun yeniden üretimindeki rolü üzerinde durulmuştur.

Çalışmamız bakımından merkezi önem ihtiva eden ve ulusu oluşturan kişiler arasındaki özel bir bağı ifade eden ulus devlet vatandaşlığına geldiğimizde, mevzubahis bağ aracılığıyla devlet karşısında bireylere bir dizi hak sağlanıp, bir takım yükümlülükler getirildiğini ve dolayısıyla ulus devletin ortaya çıkış sürecini, devlet ve bireyin birbirlerine karşı yükümlü kılınması olarak değerlendirmenin mümkün olacağını ifade etmek gerekmektedir.

Fransız Devrimi ile birlikte ulusun egemenliği ilkesi başat ilke kabul ederek, topluma içkin dilsel, kültürel ve etnik tüm farklılıkları tek potada eritilmek suretiyle vatandaş uluslaştırılmıştır. Zira demokratik ulus, biyolojik, tarihsel, ekonomik, toplumsal, dinsel yahut kültürel aidiyetleri vatandaşlık yordamıyla aşma iddiasını ihtiva eder. Vatandaş bu anlamda, tikel kimliği ve niteliği olmayan soyut bir birey olarak tanımlanır. Halk egemenliğine dayandırılan ve tekleştirilen bir kamusal alan yaratımı olarak ifade edilen vatandaşların uluslaştırılması politikasının, farklılıkları

olduğu gibi kabul edecek ve alan tanıyacak şekilde kapsayıcı bir biçimde gerçekleştirilmiş olup olmadığı tartışmalı bir husustur.

Bu belirlemelerin ardından ulus devlet vatandaşlığının tarihsel olarak dışlayıcılık barındırdığı alanlar işaret edilmeye çalışılmış, bunlardan ilkinin kimlik üzerinden, diğerinin ise ekonomik bağlamda yaratılmış dışlayıcılıklar olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda bizim de benimsediğimiz görüş uyarınca, ulus devlet vatandaşı farklılıkları bir yana insanların, onur açısından eşit olmaları ve hem hukuki hem siyasi bakımdan eşit muamele görmeleri gerektiği düşüncesi üzerine yükselmiştir.

Ulus devlet vatandaşlığı bahsinde üzerinde durulan bir diğer husus vatandaşlığın ulustan mı yoksa devletten mi kaynaklandığı meselesidir. Bu bağlamda, modern devletin içinde barındırdığı iki aidiyet türü olan ulus öncesi aidiyete işaret eden etnik aidiyet ile siyasi ve hukuki bir statü olarak vatandaşlık arasındaki gerilime işaret edilmiştir.

Fransız Devrimi'nin bir mirası olan ve sonrasında bir madalyonun iki yüzü haline gelen ulus devlet ve vatandaş birlikteliği, bir yandan vatandaşın bir birey olarak statü ve haklarını merkeze alan liberal gelenekten, diğer taraftan vatandaşın topluluğun bir üyesi ve parçası olarak algılandığı, vatan (*patrie*) yahut ulus (*nation*) sevgisi ve savunması üzerine odaklanılan cumhuriyetçi gelenekten beslenmiştir. Bu iki geleneğe birlikte başvurmanın, modern vatandaşlığı, haklar ve yükümlülükler ile bir gelenek, topluluk ve aidiyet duygusunu birlikte barındıran uyumlu bir paket haline getirdiği üzerine yapılan vurgu önemlidir.

İkinci ana başlığın Ulus Devlet Ötesi kısmındaki anlatıya, ulus devlet üzerinde önemli etkileri bakımından küreselleşme hususunda genel bir girizgah ile başlanmıştır. Zira Antik Yunan, Roma, Ortaçağ ve nihayetinde ulus devlet çerçevelerinde ele aldığımız vatandaşlık kavramının bugününe gelindiğinde dönüşümün odağında küreselleşme olgusunun bulunduğu gözlemlenebilmektedir. Fakat önemle altını çizmek isteriz ki küreselleşme başlı başına bir tez oluşturabilecek kapsamda bir konu olduğundan, burada yapmaya çalıştığımız konuyu tüketmek değil, vatandaşlıkla ilgili bağlantılarını değerlendirebilmek adına sınırlı bir çerçeve sunmaktır.

Küreselleşme çalışmaları, geleneksel alan ayrımlarının ötesine geçen ve disiplinler arası olarak adlandırılan bir alanı ifade eder. Her ne kadar çoğu kez yalnızca ekonomik bir anlam atfedilerek zikredilmekte ve ekonomi küreselleşmeye ilişkin incelemelerin önemli bir boyutunu oluşturmakta ise de küreselleşme bir toplumsal süreçler dizisi olup, ekonomik boyutun yanı sıra, siyasi, kültürel, ideolojik, teknolojik ve ekolojik boyutları da haiz bir bütünü ifade etmektedir.

Küreselleşmeye dair oluşturmaya çalıştığımız genel bakış içerisinde küreselleşme sürecinin tarihsel olarak nerede başlatılacağı ve sürecin kırılma noktalarının tespit edilmesi bağlamında öne sürülen görüşlere değindikten sonra büyük küreselleşme tartışması olarak ifade edilen, küreselleşme yanlıları ile küreselleşme karşıtlarının birbirine karşıt argümanları dile getirilmeye çalışılmıştır.

Küreselleşme bahsine ilişkin genel bir çerçeve çizilmesinin ardından çalışmanın konusu bakımından bizi asıl ilgilendiren husus olan küreselleşmenin ulus devlet üzerindeki etkilerinin incelenmesine geçilmiştir.

Küreselleşmenin ulus devlet üzerindeki etkileri iki boyut altında ifade edilebilmektedir. Birinci boyut ulus devletin ekonomik yetkilerini giderek ulus-üstü kurumlara devretmesi üzerinden okunmaktadır. Bunun bir görünümü küresel olarak nitelendirilebilecek düzeydeki ulus-üstü örgütlerin aldığı kararlarda kendini gösterir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında geliştirilen IMF, OECD, gibi örgütler ekonomik alanda başat role sahip hale gelmiştir. Ulus devletin ekonomik yetkilerinin devrinin bir diğer görünümü ise bölgesel anlaşmalarla kurulan ve bölgesel işbirliğini öngören anlaşmalar üzerinden gözlemlenmektedir. Ulus devletin karar alma, uygulama ve denetleme gücü küresel örgütler ve bölgesel anlaşmalar eliyle aşındırılmaktadır. Bunun yanı sıra demokrasi, insan hakları, ticaret hukuku ve çevrenin korunması alanlarında da ulus devletin yetki ve sorumluluklarını giderek ulus-üstü kurumlara ve hatta bazı ulus-üstü sivil toplum kuruluşlarına aktarıyor olduğunu gözlemlemek mümkündür.

Ulus devletin küreselleşme sürecindeki aşındırılmasındaki ikinci boyut, devletlerin olanaklarının, yetkilerinin ve sorumluluklarının kendi bünyesindeki alt birimler olan ve giderek güçlendirilen yerel yönetimlere devredilmesi olarak işaret edilmektedir. Yerel yönetimlerin giderek idari ve ekonomik anlamda özerkleşmesi ve merkezi devlete bağlılığının azaltılması ile ulus devletin gücünün “tepeden ve

tabandan” aşındırılması, böylece yalnızca bir “ara-örgüt” haline gelmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda ulus devletin aşınmasının bir yandan küresel ölçekteki ulus-üstü kurumlar eliyle, diğer taraftan da ulus-altı olarak niteleyebileceğimiz yerel birimlerin güçlenmesi üzerinden gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Çalışmanın, vatandaşlığın konumuna ilişkin yeni tartışmalara odaklanılan üçüncü ve son ana bölümünün başlığı Vatandaşlığın Dönüşümü’dür. Bu bölümün genel planını ortaya koymak gerekirse, ilk alt başlık 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısının toplumsal tarihine genel bir bakışı, 20. yüzyıl vatandaşlık tartışmalarının kerteriz noktası kabul edilebilecek olan Thomas Humpfrey Marshall’ın vatandaşlık kuramını ve Marshall’ın kuramına getirilen eleştirileri ihtiva eder. İkinci başlıkta ise çağdaş vatandaşlık tartışmalarındaki sınır problemlere işaret edilmiş ve vatandaşlığın geldiğimiz noktada nerede konumlandığı araştırılmıştır.

Üçüncü ve son bölüm 20. yüzyılın toplumsal tarihi bakımından genel bir girizgah niteliğindedir. Mevzubahis konu oldukça geniş bir çalışma alanını işaret ettiğinden, yüzyılda meydana gelen değişimler bakımından bir seçki sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda yüzyıla ilişkin, kentleşme süreci ve tarımsal üretim alanındaki dönüşüm, okuryazarlık ve yükseköğretim oranlarında meydana gelen artış, işçi sınıfının ve kadının konumundaki değişimler üzerinde durulmuş, son olarak teknolojik ilerlemeye değinilmiştir. Konuya ilişkin tüketici bir inceleme yapılması amaçlanmamış olup, bölümün devamında vatandaşlığa ilişkin söz konusu edilecek hususlara bir anlamda ışık tutması hedeflenmiştir.

Bir sonraki alt başlıkta T. H. Marshall’ın vatandaşlık kuramı masaya yatırılmıştır. Öncelikle Marshall’ın vatandaşlığı üç hak demeti üzerinden tanımladığı kuramın ana hatlarına değinilmiş, bu incelemede asıl başvuru kaynağı olarak Marshall’ın “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar” başlıklı makalesinden yararlanılmıştır.

Marshall’ın vatandaşlığın üç farklı tarihsel ekseninden geçerek kurumsallaştığını belirttiği bu eksenler; medeni haklar, siyasal haklar ve sosyal haklardan müteşekkildir. Medeni haklar arasında işaret edilenler, bireysel özgürlük, ifade özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme özgürlüğü ile adalet hakkıdır. İkinci vatandaşlık eksenini olan siyasal haklar eksenini, siyasal karar

alma süreçlerindeki seçme ve seçilme haklarının tatbiki ile katılımı ifade eder. Sosyal haklar, içinde yaşanılan toplumun standartları ölçüsünde ekonomik refah ve sosyal güvenlik gibi haklara sahip olmaktan “çağdaş bir birey gibi yaşayabilme” hakkına kadar bir dizi hakkı ifade etmektedir. Marshall’ın bu üç hak ekseninin tarihsel gelişimi ve bu bağlamda vatandaşlığın bu hakları kapsayış sürecine ilişkin detaylı açıklamaları çalışmamızda kendisine yer bulmuştur.

Marshall’ın vatandaşlık kuramı üzerinden yapılan bu inceleme sonrasında bu kuramın eleştirileri üzerinde durulmuştur. Bu eleştirilerden öne çıkanların temel argümanları, Marshall’ın kuramının münhasıran İngiltere üzerinden kaleme alınmış olması, sözünü ettiği hakların kazanımları hususunda, başka bir deyişle sınıf çatışmaları üzerinde durmaması ve vatandaşlığı tektipleştirici bir tutum sergilemesi yönündeki görüşlerden oluşmaktadır.

Marshall’ın kuramı üzerindeki incelemeyi noktalamadan önce Marshall’ın vatandaşlık üzerine yaptığı değerlendirmelerin ulus-ötesi vatandaşlığa kapı açıp açmadığının irdelenmesi uygun bulunmuştur. Böyle bir yorumu içeren iddiaların en temel vurgusu Marshall’ın vatandaşlığın bir hukuki statü olarak ulusal boyutunu inceleme konusu yapmamış olmasıdır. Marshall çalışmasında vatandaşlığın toprak yahut soy esasına göre tanımlanması, göç üzerindeki kontroller, çifte vatandaşlık yahut diplomatik koruma gibi hususları kapsam dışında bırakmıştır. Marshall’ın bu tavrı ulus-ötesi vatandaşlığa kapı açtığı şeklinde yorumlandığı gibi, Marshall’ın vatandaşlığı zaten ulusal vatandaşlık biçiminde algıladığı, dolayısıyla bu hususa ilişkin alternatiflere kapı açmak şöyle dursun, alternatif bir yaklaşımdan söz etmeye dahi gerek duymadığı şeklinde de okunmaktadır.

Kanaatimizce Marshall’ın vatandaşlık kuramının ulus-ötesi vatandaşlık tartışmaları için önemi, vatandaşlığın ulusal kimlik boyutuna birincil derecede atıf yapmadan da doyurucu bir vatandaşlık kuramı oluşturulabileceğinin ortaya konulması noktasındadır. Öte yandan ulus-ötesi vatandaşlığın formülasyonu yahut olası sonuçları bakımından Marshall’ın sunduğu bir işaret bulunmadığından, Marshall’dan hareketle ulus-ötesi vatandaşlık teorisi geliştirmek anlamlı olmayacaktır.

Çalışmanın son odak noktasını işaret eden “Çağdaş Vatandaşlık Tartışmaları: Tireli Vatandaşlıklar” başlıklı bölümde ilk dikkat çekecek husus başlıktaki

“vatandaşlıklar” ifadesinin çoğul niteliğidir. Zira bugünün konjonktüründe vatandaşlık kurumunun, 1950’lerden itibaren hızla artan uluslararası göç, nüfus hareketleri ve küreselleşme ile birlikte giderek daha heterojen, çok-etnili ve çokkültürlü bir niteliğe bürünen günümüz toplumlarının ihtiyacını karşılayamadığı ileri sürülmektedir. Bu sebepten ötürü giderek ulusal karakterli vatandaşlık anlayışından “tireli vatandaşlık” kavramlarına, söz gelimi çokkültürlü vatandaşlık, ulus-ötesi vatandaşlık, ulus-aşırı vatandaşlık, ekolojik vatandaşlık yahut radikal demokratik vatandaşlığa doğru yol alındığı iddia edilmektedir.

Tireli vatandaşlıklar bağlamında ortaya atılan tüm vatandaşlık tiplerini tüketmektense, vatandaşlığı bugünde konumlandırmak açısından önem atfettiğimiz tartışmaları sunmayı tercih etmiş bulunmaktayız. Bu bağlamda öncelikle vatandaşlığa ilişkin Yeni Sağ ve Komüniteryan görüşlerin yaklaşımı ele alınmış, ardından çokkültürcülük ve çokkültürlü vatandaşlık tartışmaları aktarılmış ve nihayetinde vatandaşlık erdeminin bugününe dair getirilen argümanlar üzerinde durulmuştur. Vatandaşlığın yeni görünümleri olarak ifade edilen cinsel vatandaşlık (sexual citizenship), diasporik vatandaşlık (diasporal citizenship), ekolojik vatandaşlık (ecological citizenship) ve dünya vatandaşlığı (global citizenship) hususlarına değinilmemesi, vatandaşlık bağlamında bugünün topluma etki edecek görüş ve değerlendirmeleri içerdiği hususunda duyduğumuz şüpheden kaynaklanmaktadır. Zira modern toplumda kamusal alana ilişkin talepler ve buna eşlik eden ideolojilerin kamusalılıkta kendine yer edinebilme şansı -eğer bir devrimden bahsetmiyoruz isek- ancak sistemin içinde ifade edilebileceği alanın açılması durumunda söz konusu olacaktır¹⁵⁰.

Ele aldığımız ilk başlık olan Yeni Sağ yaklaşımında vatandaşlık hususuna, Yeni Sağ ideolojisinin temel düsturunun ve refah devleti politikaları karşısındaki tutumunun belirlenmesi ile giriş yapılmıştır. Buradaki temel çatışmanın refah devletinin ön plana çıkardığı sosyal haklar ile Yeni Sağ yaklaşımının merkeze aldığı serbest piyasa anlayışına ilişkin politikalar arasında cereyan ettiğini söylemek mümkündür. Yeni Sağ düşüncesinin savunucuları, refah devletinin yarattığı pasif vatandaşlık modelinin, toplumun tam bir üyesi olabilmenin ön koşulu olarak belirli

¹⁵⁰ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 123.

bazı yükümlölükleri yerine getirmenin önemini azalttığını ileri sürer. Ancak eleştirilenlerin isabetle belirttiğı gibi bu düşünce uyarınca gerçekleştirilen reformların nihai amacı aktif vatandaşlık ve vatandaşlık sorumluluğunun yükselişi değil, serbest ticaretin arttırılması, deregölasyon, vergi kesintileri, sendikaların zayıflatılması ve işsizlik ödemeleri için ayrılan bütçenin daraltılması gibi araçlarla piyasaların kapsamının genişletilmesidir. Yeni Sağ vatandaşlığına yöneltilen eleştirilerin öne çıkanları sol görüş ve feminist yaklaşımlar tarafından kendisine ifade bulmaktadır.

Yeni Sağ yaklaşımının bir eleştirisi olarak değeriendirilebilecek olan Komüniteryan vatandaşlık anlayışı, toplumsal faydayı bireysel özgürlük ve çıkarlardan üstün tutan cumhuriyetçi yaklaşımın bir görünümüdür. Komüniter yaklaşımın vatandaşlık bakımından görünümü genel olarak Habermas ve Anayasal Yurtseverlik, Sol Komüniteryan yaklaşımın temsilcilerinden Iris Marion Young ve farklılaştırılmış vatandaşlık ve farklılaştırılmış vatandaşlığa liberal komüniteryan olarak tanımlanan Will Kymlicka gibi yazarların eleştirileri üzerinden ele alınmıştır.

İlk kez Dolf Sternberger tarafından kullanılan “anayasal vatanseverlik” kavramı, akıl, özgürlük, hukukun üstünlüğü, vatandaşlardan oluşan ulus devlet ve farklılığın hoşgörü ile karşılanmasına yapılan vurgu ile ifade edilmektedir. Anayasal vatanseverliğin anayasal vatandaşlık bakımından ifadesi, yerel ve tikel kimlikler yerine eşit hak ve yükümlölükleri haiz vatandaşlardan oluşan ulus çerçevesinde “evrensel bir üst kimlik” oluşturulmasını ifade etmektedir. Habermas bu kavramı Avrupa Birliği’nin projelerinden biri olan ve fakat başarıya ulaşamayan “Avrupa Vatandaşlığı” kurumunun kriterlerini tanımlamak için kullanmıştır.

Komüniteryan yaklaşımın bir diğeri temsilcisi olan Iris Marion Young, eleştirisini, liberal vatandaşlık anlayışının tarihsel olarak dışlanan grupları dışlamayı sürdürmesi üzerinden kurar. Young’a göre toplumun verili halinde liberal yaklaşımın öngördüğü özgürlük, dışlanan grupların kültürel bağılılıklarını ve deneyimlerini geride bırakmalarını istemekte ve bu da ayrıcalıklı grupların ayrıcalıklarını sürdürmekten ve hatta arttırmaktan başka bir işlev görmemektedir. Eleştirdiğı homojenleştirme politikasına karşı Young’ın öne sürdüğü çözüm “farklılaştırılmış vatandaşlık” (*differentiated citizenship*) kavramıdır. Zira farklı toplumsal gruplar, farklı ihtiyaçlara, kültürlere, tarihsel geçmiş, deneyim ve sosyal ilişkilere sahiptir. Bu

halde herkesin siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak vatandaşlık haklarına tam anlamıyla sahip olabilmesi, bu hakların tanımlanmasında mevzubahis farklılıkların gözetilmesi ile mümkündür.

Young'ın farklılaştırılmış vatandaşlık yaklaşımının incelenmesinin ardından bu yaklaşıma getirilen eleştiriler üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda gelecek ilk eleştiri ayağı, vatandaşlığın tanım itibariyle herkese kanun önünde eşit haklara sahip bireyler olarak davranma olarak algılandığı ortodoks vatandaşlık görüşünü işaret edecektir. Buradan bakıldığında farklılaştırılmış vatandaşlık üzerinden yöneltilen talepler kavramsal bir çelişki yaratıyor gibi görünmektedir. Zira demokratik vatandaşlığı, siyasal statünün dinsel, etnik yahut sınıfsal üyelikler üzerinden farklılaştığı feodal üyelik biçiminden ayıran, bu tür bir eşitliktir. Bu bağlamda grup üyelikleri kaynaklı hak ve talepler biçiminde bir örgütlenme, vatandaşlık temelli toplum kavramına ciddi bir tezat oluşturacaktır. Bunun yanı sıra hakların grup üyeliği kaynaklı olarak tanınması, aynı hakkı bazılarına tanıyıp diğerlerine tanınamayı doğurması sebebiyle kurulacak hiyerarşi ile eşitliğin ihlal edileceği endişesi yaratmaktadır. Bir diğer eleştiri, devletin kültüre ilişkin meselelerdeki rolünün adil bir kültürel piyasa oluşturmakla sınırlı olması gerektiği ve aksi halde liberal tarafsızlığın ihlal edileceği iddiası üzerinden şekillenir. Başka bir kaygı, hangi gruplara farklılaştırılmış statü sağlanacağını belirlemede ilke belirlemenin zorluğu nedeniyle bu tarz uygulamaların keyfiliğe yol açacağı üzerinden ifade edilmektedir. Bazı eleştirmenler, grupların bizzat vatandaşlık tarafından kendi içlerine dönmeye ve farklılıklarına odaklanmaya teşvik edilmesi ile vatandaşlığın ortak amaç ve topluluk hissi bakımından zayıf bir kurum haline geleceğini ileri sürmektedir.

Vatandaşlığa Yeni Sağ ve Komüniteryan yaklaşımların incelenmesinin ardından bu iki yaklaşımın ihtiva ettiği açmazları bertaraf etmeye yönelik bir alternatif yaklaşım girişimi olarak ileri sürülen Radikal Demokratik Vatandaşlık modeli üzerinde durulmuştur. Buna göre radikal demokratik vatandaşlığı belirleyen dört unsur; özgürlüğün, toplumsal eşitlik olmaksızın ön plana çıkarıldığı liberalizmin aksine eşitlik ve adalet çerçevesinde sağlanması, komüniter yaklaşımın “biz” ve “onlar” düsturunun terk edilmesi, kamusal ve özel alan ayrımının yeniden düzenlenmesi ve bu bağlamda azınlıklara kendilerini ifade edebilecekleri sürekli bir

zemin oluşturulması ve nihayet bireyler arasındaki bağın ahlaki ve siyasi değerler olarak belirlenmesi olarak sayılmaktadır.

Çağdaş vatandaşlık tartişmaları bağlamında üzerinde durduğumuz ikinci husus çokkültürlü vatandaşlık yaklaşımıdır. Çokkültürlü vatandaşlığın incelenmesine geçilmeden “okkltrclk” ve “okkltrllk” arasındaki farka işaret edilmiştir. Bunun ardından farklı grup biçimleri ve bu farklı grupların hak talepleri üçlü bir ayrımla sistemleştirilmiştir. Buna göre, dezavantajlı gruplar bakımından özel temsil hakları, göçmen grupları ve dinsel gruplar bakımından okkltrllk hakları ve ulusal azınlıklar bakımından kendi kendini yönetme hakkı gündeme gelecektir. Bu hak taleplerinin arasındaki önemli farklar zikredilen bir başka husustur. Nihayet okkltrclk ideolojisinin eleştirilerine yer verilmiş, vatandaşlık kurumunun okkltrclk politikaları doğrultusunda revize edilmesi halinde ortaya çıkabilecek sorunlar zikredilmiştir.

Nihayet çalışmanın son başlığı olan ve ağdaş tartişmalarda vatandaşlık erdemi hususunun mercek altına alan anlatının yazılma sebebi; liberal toplumlarda vatandaşlık erdemine sahip olma potansiyelinde ciddi bir gerileme yaşandığına dair endişenin artıyor oluşudur. Vatandaşlık erdemi, liberal demokrasilerin, erdemli vatandaşların varlığına özellikle ihtiyaç duyulmaksızın, kuvvetler ayrılığı sisteminin yaratacağı denetim ve denge yardımıyla güvence altına alınacağına dair yarattığı izlenim sebebiyle uzunca bir süre göz ardı edilebilir bulunmuştur. Zira ngrlen, her bir kişinin kendi çıkarı peşinde koşması halinde dahi bir özel çıkar kümesi, diğer bir özel çıkar kümesini dengeleyeceğidir. Ancak bu dengelemeyi sağlamaya yönelik prosedürel-kurumsal mekanizmaların yetersiz kaldığı ve bir düzeyde vatandaşlık erdemi ve kolektif ruha sahip olmanın gerekliliği kendini göstermiştir. Bu sebeple vatandaşlığın bugününde vatandaşlık erdemi gözden geçirilmelidir.

Vatandaşlık erdemi bakımından başvurulan yaklaşımlar Yurttaş Temelli Cumhuriyetçilik, Yeni Sağ, Komüniteryan yaklaşım ve bu bağlamda Sivil Toplum Kuramcıları, Maternal Vatandaşlık yaklaşımı ve liberal erdem kuramıdır. Bu görüşlerin her birinin vatandaşlık erdeminin kaynağının nerede aranması gerektiğine ilişkin argümanlarına işaret edilmiştir. Vatandaşlığın erdem yerine ulus devletle aradaki bağ üzerinden ulusal kimliği haiz olma bağlamında ele alındığı modern vatandaşlık, bugün ulusal kimlik açısından da sorgulanır hale gelmiştir. Liberal

demokrasilerde vatandaşlık erdeminin gördüğü işlevin unutulmasının ulusal bağların önemini kaybettiği iddia edilen bu süreçte bir anlamı olduğunu düşünmekteyiz. Zira vatandaşlık erdeminin modern vatandaşlığın ulusal niteliği ile birleştiği kurguda, bağların çok daha güçlü olacağı ve ulus devletin hem ulus-üstü hem ulus-altı kurumlar tarafından aşındırıldığı günümüz toplumunda vatandaşlığın güçlü kalabilmesi için ihtiyaç duyulan bağ oluşturabileceği kanaatindeyiz. Burada sözü edilen elbette Aristoteles’e ve polis yaşantısına nostaljik bir geri dönüş değil, vatandaşlık erdeminin bugünde kendisine ifade bulabileceği bir alan açılıp açılmayacağının sorgulanmasıdır.

Vatandaşlığın bugün tireli vatandaşlıklar olarak ele alınan ve her biri farklı bir talebe hizmet için formüle edilmiş bölünmüşlüğü, insan haklarında yaşanan benzer bir parçalılığa benzetmemiz mümkündür. İlk ortaya çıkışında bireylerin tümünün – kimin birey olarak kabul edildiği sorunu bir tarafa bırakıldığında- haklarının eşitlenmesi gibi bir işlev üstlenen insan hakları ilke ve normları, giderek toplumun farklı kesimlerince yöneltlen ve bu sefer farklılık üzerinden oluşturulan talepleri karşılama çabasına sahne olmuştur. Kadın hakları, eşcinsel hakları, engelli hakları gibi alanların kendi başlarına birer hak talebi alanına dönüşmesi ve bu anlamda hakların eşitlenmesi karakterini haiz olan insan haklarının ilk görünümünden uzaklaşmasını örnek göstermek mümkündür. Vatandaşlık bakımından da karşı karşıya olduğumuz tablonun benzer bir görünüm ihtiva ettiği kanaatindeyiz. Zira eşitliğin belki de en berrak ifadesi olan vatandaşlık kavramı da bugün farklılıklar üzerinden ve farklılıklara odaklanarak okunmakta, vatandaşın genelleştirici kimliği yerine farklı kimliklerdeki vatandaşların o kimliklerle bağdaşacak biçimde muamele görmesi beklentisi giderek yaygınlaşmaktadır. Çoğulculuk perspektifinden bunun olumlu yanları olduğunu yadsımak mümkün değildir. Ne var ki farklılıklar üzerinde fazlaca odaklanmak tıpkı insan haklarındaki “insan”ın kaybolması tehlikesi gibi eşitliğin merkezi önem taşıdığı “vatandaş”ın kaybolmasına yol açma riskini de barındırmaktadır.

KAYNAKÇA

Abowitz, Kathleen Knight; Harnish, Jason: “Contemporary Discourses of Citizenship”, **Review of Educational Research**, Cilt: 76, Sayı: 4, 2006, s. 653-690.

Acton, Lord: “Nationality”, **Mapping the Nation**, haz. Gopal Balakrishnan, Londra, Verso, 1996, s. 17-38.

Ağaoğulları, Mehmet Ali: **Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2006.

Akad, Mehmet; Dinçkol, Bihterin Vural: **Genel Kamu Hukuku**, İstanbul, Der Yayınları, 2006.

Alund, Aleksandra; Schierup, Carl Ulrik: **Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society**, Aldershot, Avebury, 1991

Arendt, Hannah: **İnsanlık Durumu**, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

Aristotle, **Politics**, Çev. H. Rackham, Harvard University Press, Massachusetts, 1966.

Aristoteles, **Atinalıların Devleti**, Çev. Yok, İstanbul, Arya Yayıncılık, 2012.

Armstrong, John: **Nations Before Nationalism**, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1982.

Arsal, Sadri Maksudi: **Umumi Hukuk Tarihi**, 3. bs., İstanbul, İstanbul Matbaacılık, 1948.

Akal, Cemal Bali: **İktidarın Üç Yüzü**, 3. bs., Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005.

Akın, İlhan: **Kamu Hukuku**, 5. bs., İstanbul, Beta Yayınevi, 1987.

Anderson, Benedict: **Hayali Cemaatler**, 6. bs., çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayıncılık, 2011.

Andrews, G.: **Citizenship**, Londra, Lawrence & Wishart, 1991.

Balibar, Etienne: “İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları: Eşitlik ve Özgürlüğün Modern Diyalektiği”, çev. Işık Ergüden, **Dersimiz Yurttaşlık**, der. Turhan Ilgaz, İstanbul, Kesit Yayınevi, 1998, s.81-107.

Balibar, Etienne: “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, **İrk Ulus Sınıf**, haz. Immanuel Wallerstein, Etienne Balibar, 4. bs., çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s. 107-130.

Balibar, Etienne: **We, The People of Europe: Reflections of Transnational Citizenship**, çev. James Swenson, Princeton, Princeton University Press, 2004.

Bauman, Zygmunt: “On Glocalization: Or Globalization For Some, Localization For Some Others”, **Thesis Eleven**, Cilt: 54, Sayı: 1, 1998, s. 37-49.

Bauman, Zygmunt: **Küreselleşme**, 4. bs., çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2012.

Bauman, Zygmunt: **Intimations of Postmodernity**, Londra, Routledge, 1992.

Beland, Daniel: **States of Global Insecurity: Policy, Politics and Society**, New York, Worth, 2008.

Bellamy, Richard: **Citizenship: A Very Short Introduction**, Oxford, Oxford University Press, 2008.

Berktaş, Fatmagül: “Liberalizm: Tek Bir Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji”, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, haz. Birsen Örs, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. bs., 2010, s. 47-114.

Berman, Harold J.: **Law and Revolution II: The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition**, Massachusettes, Harvard University Press, 2003.

Bloch, Marc: **Feodal Toplum**, 3. bs., çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Opus Yayınları, 1998.

Bourdieu, Pierre: “Uniting to Better Dominate”, **Items and Issues**, Social Science Research Council, Cilt:2, 2001, s.1-7.

Bookchin, Murray: **Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü**, çev. Burak Özyalçın, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1999.

Bottomore, Tom: “Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, T.H. Marshall, Tom Bottomore , çev. Ayhan Kaya, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.57-94.

Bradburn, Douglas: “The Problem of Citizenship in the American Revolution”, **History Compass**, Cilt: 8, No: 9, 2010, s.1093-1113.

Bravo, Işıl Bayar: “Küreselleşme ve Görünümleri Üzerine”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 10, 2010, s. 1-23.

Brubaker, Rogers: **Fransa ve Almanya’da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2009.

Bulut, Nihat: “Küreselleşme: Sosyal Devletin Sonu Mu?”, **AÜHFD**, Cilt: 52, Sayı: 2, 2003, s. 173-197.

Cerny, Philip: “Nation State”, **Encyclopedia of Globalization**, haz. Jan Aart Scholte, Roland Robertson, Routledge, 2007.

Clarke, Paul Berry: **Citizenship**, London, Pluto Press, 1994, s.

Conley, Tom: “Globalisation as Constraint and Opportunity: Reconceptualising Policy Capacity in Australia”, **Global Society**, Cilt: 16, Sayı: 4, 2002, s. 377-399.

Connor, Walker: “The Nation and its Myth”, **International Journal of Comparative Sociology**, C. 33, S. 1-2, 1992, s. 48-57.

Crowley, John: “The National Dimensions of Citizenship in T. H. Marshall”, **Citizenship Studies**, Cilt: 2, Sayı: 2, 1998, s. 165-178.

Çetin, Beyzade Nadir: “Küreselleşme Karşıtlarına Göre Küreselleşme Karşıtı Hareketlerin Nitelikleri”, **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, 2008, Cilt: 7, Sayı: 1, s.94-104.

De Coulanges, Fustel: **Antik Site**, çev. İsmail Kılınç, Ankara, Epos Yayınları, 2011.

Dietz, Mary G.: “Citizenship with a Feminist Face: The Problem with Maternal Thinking”, **Political Theory**, Sayı: 13, 1985, s. 19-35.

Elshtain, Jean B.: **Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought**, Princeton, Princeton University Press, 1981.

Engels, Friedrich: **İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu**, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1997.

Ercüment Erbay, Tarık Tuncay, “Sosyal Hizmet Bakışıyla Kadın İstihdamı”, **Toplum ve Sosyal Hizmet**, Cilt:17, Sayı:2, 2006, s.25-40.

Erözden, Ozan: **Ulus Devlet**, 3. bs., İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2013.

Faist, Thomas: “Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture”, **Ethnic and Racial Studies**, Cilt: 23, Sayı:2, 2000, s. 189-222.

Faulks, Keith: **Citizenship**, London, Routledge, 2000.

Fitzsimmons, Micheal: “The National Assembly and the Invention of Citizenship”, **The French Revolution and the Meaning of Citizenship**, haz. Philip Dawson, Renae Waldinger, Isser Woloch, Westport, Greenwood, 1993, s. 29-41.

Fierlbeck, Katherine: “Redefining Responsibilities: The Politics of Citizenship in the United Kingdom”, **Canadian Journal of Political Science**, Sayı: 24, s. 575-583.

Freire, Paulo: **Pedagogy of the Oppressed**, çev. Myra Bergman Ramos, New York, Continuum, 2005.

Fullinwider, Robert: “Citizenship and Welfare”, **Democracy and the Welfare State**, haz. Amy Gutmann, New Jersey, Princeton University Press, 1988, s. 261-279.

Gemalmaz, Mehmet Semih: **Devlet, Birey ve Özgürlük**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2010.

Gellner, Ernest: **Culture, Identity and Politics**, Gateshead, Cambridge University Press, 1995.

Gellner, Ernest: **Uluslar ve Ulusçuluk**, 3. bs., çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, Hil Yayın, 2013.

Gellner, Ernest: **Thought and Change**, Chicago, The University of Chicago Press, 1964.

Glendon, Mary Ann: **Rights Talk: The Impoverishment of Political Discourse**, New York, Free Press, 1991.

Giddens,Anthony: **Modernliğin Sonuçları**, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998.

Giddens,Anthony: **Ulus-Devlet ve Şiddet**, çev. Cumhur Atay, 2. bs., İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2008.

Göçmen, İlke: **Avrupa Birliği'nde İç Pazardaki Serbest Dolaşım ve Birlik Vatandaşlığının Etkileşimi**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2011.

Göktürk, Eren Deniz (Tol): **Dünden Yarına Yurttaşlık: 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme**, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2006.

Göze, Ayferi: **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, 9. bs., İstanbul, Beta Yayınları, 2000.

Göze, Ayferi: **Devletin Ülke Unsuru**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No:818, 1959.

Gözler, Kemal: "Devletin Bir Unsuru Olarak 'Millet' Kavramı", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:64, 2001, s.108-123.

Gutmann, Amy: “Giriş”, çev. Özcan Kabakçıoğlu, **Çokkültürcülük: Tanınma Politikası**, haz. Amy Gutmann, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2. bs., 2005, s. 23-41.

Gündoğdu, Hakan; Karataş, Muhammed: “Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Muhtemel Etkileri”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı:33, 2007, s. 1-25.

Habermas, Jürgen: “**Öteki**” Olmak, “**Öteki**”yle Yaşamak, 5. bs., çev. İlknur Aka, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Habermas, Jürgen: **The New Conservatism**, Cambridge, MIT Press, 1989.

Hall, Stuart: “Yerel ve Küresel:Küreselleşme ve Etniklik”, çev. Hakan Tuncel, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi**, haz. Anthony D. King, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s. , 39-61.

Hall, Stuart, Hell, David: “Yurttaşlar ve Yurttaşlık”, **Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi**, haz. Stuart Hall, Martin Jacques, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995, s.169-185

Hayman, P. A.; Williams, John: “Westphalian Sovereignty: Rights, Intervention, Meaning and Context”, **Global Society**, Sayı:20, Cilt: 4, 2006, s. 521-541.

Heater, Derek: **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, çev. Meral Delikara Üst, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları, 2007.

Heater, Derek: **What is Citizenship?**, Cambridge, Polity Press, 1999.

Heater, Derek: **Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education**, Londra, Longman 1990.

Hermes, Joke: “Citizenship in the Age of Internet”, **European Journal of Communication**, Cilt: 295, Sayı: 21, 2006, s. 295-309.

Hobbes, Thomas: **De Cive: Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri**, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, Belge Yayınları, 2007.

Hobsbawm, Eric: **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, çev. Yavuz Alogan, 4. bs., İstanbul, Everest Yayınları, 2008, s.

Hobsbawm, Eric: **Milletler ve Milliyetçilik**, çev. Osman Akinhay, 4. Bası, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010.

Hobsbawm, Eric: “Introduction: Inventing Traditions”, **The Invention of Tradition**, haz. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, 1983, s.1-15.

Hobsbawm, Eric: “Mass Producing Traditions: Europe, 1870-1914”, **The Invention of Tradition**, haz. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, 1983, s.

Miroslav Horch, **Social Preconditions of National Revival in Europe**, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Işıқтаç, Yasemin: **Hukuk Felsefesi**, 3. Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2010.

Joppke, Christian: “Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity”, **Citizenship Studies**, Cilt:11, Sayı: 1, s. 37-48.

Joppke, Christian: “Multicultural Citizenship”, **Handbook of Citizenship Studies**, haz. Engin Işın, Brian S. Turner, Londra, Sage, 2002, s. 245-258.

Juergensmeyer, Marc: **The New Cold War?: Religious Nationalism Confronts Secular State**, University of California Press, 1993.

Karakoç, İrem: **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık – Yabancılık Statüsü**, Ankara, Yetkin Yayınevi, 2012.

Kartal, Filiz: “Dışlayıcı Bir Kurum Olarak Yurttaşlığın Evrimi: Polis’ten Küresel Düzene”, **Yurttaşlık Tartışmaları: Yeni Yaklaşımlar**, haz. Filiz Kartal, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2010, s.11-55.

Kaya, Ayhan “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, T.H. Marshall, Tom Bottomore , İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.95-136.

Kazgan, Gülten: **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, 5. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Kymlicka, Will. **Çokkültürlü Yurttaşlık**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998.

Kymlicka, Will; Norman, Wayne: “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, **Vatandaşlığın Dönüşümü**, haz. Ayşe Kadioğlu, çev. Can Cemgil, İstanbul, Metis Yayınları, 2008, s. 185-218.

King, Desmond J.; Waldron, Jeremy: “Citizenship, Social Citizenship and the Defense of the Welfare Provision”, **British Journal of Political Science**, Cilt:18, Sayı: 4, 1988, s. 415-443.

Lechner, Frank: “Imagined Communities in the Global Game: Soccer and the Developement of Dutch National Identity”, **Global Networks**, Cilt: 7, Issue: 2, 2007, s. 215-229.

Levy, Daniel; Sznajder, Natan: “Sovereignty Transformed: A Sociology of Human Rights”, **The British Journal of Sociology**, Cilt: 57, Sayı: 4, 2006, s.657-676.

Lister, Michael: “‘Marshall-ing’ Social and Political Citizenship: Towards a Unified Conception of Citizenship”, **Government and Opposition**, Cilt: 40, Sayı: 4, 2005, s. 471-491.

Liakos, Antonis: “Multiple Paths to Citizenship: T. H. Marshall’s Theory and the Greek Case”, **Citizenship in Historical Perspective**, haz. S. G. Ellis, G. Halfdanarson, Ann Katherine Isaacs, , Pisa, Pisa University Press, 2006, s. 65-70

Marshall, T. H., “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, çev. Ayhan Kaya, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, T.H. Marshall, Tom Bottomore, çev. Ayhan Kaya İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.1-56.

Manville, Philip Brook: **The Origins of Citizenship in Ancient Athens**, Princeton New Jersey, Princeton University Press, 1997.

Mann, Micheal: “Has Globalization Ended the Rise and Rise of the Nation-State?”, **Review of International Political Economy**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1997, s. 472–496.

Marx, Karl; Engels, Friedrich: **Komünist Manifesto**, Çev.: Nail Satlıgans, İstanbul, Yordam Yayınları, 2013.

Mead, Lawrence: **Beyond Entitlement: The Social Obligation of Citizenship**, New York, Free Press, 1986.

Metin, Sevtap: “Oyun Teorileri Işığında Thomas Hobbes’un Sosyal Sözleşme Kuramının Analiz ve Yorumu”, **Prof. Dr. Vecdi Aral’a Armağan**, Cilt: 72, Sayı: 1, 2014, s. 235-264.

Miller, David: **On Nationality**, Oxford, Oxford University Press, 1995.

Minc, Alain: **Yeni Ortaçağ**, çev. Mehmet Ali Ağaoğulları, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1995.

Mosca, Gaetano: “Roma ve Ortaçağ: Siyasi Müessese ve Doktrinler”, çev. Mukbil Özyörük, **AÜHFD**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1946, s.532-564.

Mouffe, Chantal: **The Return of the Political**, Londra, Verso, 1993.

Mouffe, Chantal “Democratic Citizenship and the Political Community”, **Community at Loose Ends**, haz. Miami Theory Collective, University of Minnesota Press, 1991, s. 70-82.

Mulgan, Geoff: “Citizenship and Responsibilities” **Citizenship**, haz. G. Andrews, Londra, Lawrance & Wishart, 1991, s. 37-49.

Murray, Georgina: “Who Is Afraid Of T. H. Marshall?”, **Societies Without Borders**, Cilt:2, Sayı:2, 2007, s. 222-242.

Ohmae, Kenichi: **Ulus-Devletin Sonu; Bölgesel Ekonomilerin Yükselişi**, çev. Z. Dicleli, İstanbul, Türk-Henkel Dergisi Yayınları, 1996.

Oğuz, Aylin Kılıç: **Fedakâr Eş Fedakâr Yurttaş: Yurttaşlık Bilgisi ve Yurttaşlık Eğitimi,1970-1990**, İstanbul, Yayınevi, 2007.

Oldfield, Adrian: “Vatandaşlık: Doğal Olmayan Bir Pratik mi?”, **Vatandaşlığın Dönüşümü**, haz. Ayşe Kadioğlu, çev. Can Cemgil, İstanbul, Metis Yayınları, s. 92-107.

Okandan, Recai G: **Umumi Amme Hukuku**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1976.

Okin, Susan Moller: “Women, Equality and Citizenship”, **Queen’s Quarterly**, Sayı: 99, 1992, s. 56-71.

Okin, Susan Moller: **Justice, Gender and the Family**, New York, Basic Books, 1989.

Osmanağaoğlu, Cihan: **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2004.

Özcan, Mehmet Tefik: **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2008.

Pateman, Carole: “The Patriarchal Welfare State”, **Democracy and the Welfare State**, Princeton, Princeton University Press, 1988, s. 252-253.

Poggi, Giafranco: **Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, 2. bs., çev. Aysun Babacan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

Powell, Martin: “The Hidden History of Social Citizenship”, **Citizenship Studies**, Cilt: 6, Sayı:3, s.229-244.

Philips, Anne: “Citizenship and Feminist Theory”, **Citizenship**, haz. G. Andrews, Lawrance & Wishart, 1991, s. 76-88.

Porter, John Arthur: **The Measure of Canadian Society**, Ottawa, Carleton University Press, 1987.

Renan, Ernest. “What is A Nation?”, **Modern Political Doctrines**, haz. Alfred Zimmern, Londra, Oxford University Press, 1939, s.186-205.

Retat, Pierre: “The Evolution of the Citizen from the Ancien Regime to the Revolution”, **The French Revolution and the Meaning of Citizenship**, haz. Philip Dawson, Renae Waldinger, Isser Woloch, Westport, Greenwood, 1993, s. 3-15.

Ritzer, George: **Küresel Dünya**, çev. Melih Pekdemir, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011.

Roberts, J.M.: **Yirminci Yüzyıl Tarihi**, çev. Sinem Gül, Ankara, Dost Yayınları, 2003.

Robertson, Roland: **Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür**, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Bilim ve Sanat Yayıncılık, 1999.

Sabine, George: **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Cilt: 2, çev. Alp Öktem, Ankara, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, 1969.

Santamaria, Yves: “Ulus Devlet: Bir Modelin Tarihi”, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, haz. Jean Leca, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s.20-30.

Schnapper, Dominique: **Yurttaşlar Cemaati**, çev. Özlem Okur, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1995.

Schnapper, Dominic: “Yurttaşlar Cemaati”, çev. Birkan Işın, **Dersimiz Yurttaşlık**, haz. Turhan Ilgaz, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1996, s.145-156.

Schulze, Hagen: **Avrupa’da Ulus ve Devlet**, çev. Timuçin Binder, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2005.

Sieyes, Emmanuel-Joseph: **Üçüncü Sınıf Nedir?**, çev. İsmet Birkan, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2005.

Smith, Anthony: **The Ethnic Origins of Nations**, Oxford, Basil Blackwell, 1986.

Smith, Anthony: **Nations and Nationalism in a Global Era**, Cambridge, Polity Press, 1995.

Smith, Anthony: “The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed?”, **Reimagining the Nation**, haz. M. Ringrose, A. J. Lerner, Open University Press, 1993, s. 9-28.

Steger, Manfred B.: **Küreselleşme**, çev. Abdullah Ersoy, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006.

Strange, Susan: “The Westfailure System”, **Review of International Studies**, Cilt: 25, Sayı: 3, 1999, s. 345-354.

Soysal, Yasemin Nuhoğlu: **Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe**, Chicago, University of Chicago Press, 1994.

Swyngedouw, Erik: “Neither Global Nor Local: ‘Glocalization’ and the Politics of Scale”, **Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local**, Kevin R. Cox, New York, Guilford Press, 1997, s. 137-166.

Tahiroğlu, Bülent; Erdoğan, Belgin: **Roma Hukuku Dersleri**, İstanbul, Der Yayınları, 2012.

Tanzi, Vito: “The Changing Role of the Government in the Economy: A Historical Perspective”, **IMF Working Paper WP/97/114**, 1997, s. 1-28, çevrimiçi erişim, erişim tarihi: 21.04.2014, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp97114.pdf>

Tilly, Charles: **Avrupa’da Devrimler:1492-1992**, Çev.: Özden Arıkan, İstanbul, Afa Yayınları, 1995.

Touraine, Alain: **Demokrasi Nedir?**, çev. Olcay Kunal, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Turner, Bryan S.: “Contemporary Problems in the Theory of Citizenship”, **Citizenship and Social Theory**, Londra, Sage, 1993, s.1-18.

Turner, Bryan S.: “The Erosion of Citizenship”, **British Journal of Sociology**, Cilt: 52, Sayı: 2, 2001, s. 189-209.

Turner, Bryan s.: “T. H. Marshall, Social Rights and English National Identity”, **Citizenship Studies**, Cilt: 13, Sayı: 1, 2009, s. 65-73

Umur, Ziya: **Roma Hukuku**, 3. bs., İstanbul, Beta Yayınları, 2010.

Uygun, Oktay: “Küreselleşme ve Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara Etkisi”, **Kamu Hukuku İncelemeleri**, haz. Oktay Uygun, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2011, s. 237-275.

Uygun, Oktay: “Ulusüstü Siyasal Birlikler ve Küreselleşme”, **Küreselleşme ve Ulus Devlet**, Haz. Meryem Koray, İstanbul, YTÜ Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, 2001, s.151-178.

Üstel, Füsün: **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1999.

Vayrynen, Raimo: “Territory, Nation State and Nationalism”, **The Future of Nation State in Europe**, haz. J. Iivonen, Hants, Edward Elgar, 1993, s.159-178.

Verdery, Katherine: “Whither ‘Nation’ and ‘Nationalism’?”, **Daedalus**, Cilt:122, Sayı:3, 1993, s. 37-46.

Von Wright, Georg Henrik: “The Crisis of Social Science and the Withering Away of the Nation State”, **Associations**, Sayı:1, 1997.

Wallerstein, Immanuel: “Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, **İrk Ulus Sınıf**, haz. Immanuel Wallerstein, Etienne Balibar, 4. bs., çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s. 89-106.

Wallerstein, Immanuel: “Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir Mi?”, **Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi**, Haz. Anthony D. King, çev. G. Seçkin, Ü. H. Yolsal, Ankara, 1998, Bilim ve Sanat Yayınları, s. 121-137.

Walzer, Micheal: “Citizenship”, **Political Innovation and Conceptual Change**, haz. Terence Ball, James Farr, Russell L. Hanson, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, s. 211-219.

Walzer, Micheal: “The Civil Society Argument”, **Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship and Community**, haz. Chantal Mouffe, Londra, Routledge, 1992.

Williams, Raymond. **İkibin’e Doğru**, çev. Esen Tarım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1989.

Wolf, Charles Jr: “Globalization: Meaning and Measurement”, **Critical Review**, Cilt: 14, Sayı:1, 2000, s.1-10.

Wood, Ellen Meiksins: **Yurttaşlardan Lordlara**, çev. Oya Köymen, İstanbul, Yordam Kitap, 2009.

Yücel, Nazlı; Pustu, Yusuf : “Küreselleşme Sürecinde Ulus Devletin Alternatifi Kent Devletleri Olabilir Mi?”, **Türk İdare Dergisi**, Sayı: 450, 2006, s.117-140.

Yükselbaba, Ülker: **Habermas ve Kamusal Alan: Burjuva Kamusal İlkesinden İletişimsel Kamusalığa Geçiş**, İstanbul, 12 Levha Yayınları, 2012.

Young, Iris Marion: “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, **Ethics**, Cilt:99 Sayı:2, 1989, s.250-274

Young, Iris Marion: **Justice and Politics of Difference**, Princeton, Princeton University Press, 1990.

Young, Iris Marion: "Five Faces of Oppression," **Philosophical Forum**, Cilt: 19, Sayı: 4, 1988, s. 217-242.